

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
Filoloģijas fakultāte
Baltu valodu katedra

UNIVERSITY OF LATVIA
Faculty of Philology
Chair of Baltic Languages

BALTU FILOLOĢIJA

XIV (1) 2005

Baltu valodniecības žurnāls

Journal of Baltic Linguistics

LU Akadēmiskais apgāds

UDK 811(082)(051)
Ba 418

BALTU FILOLOĢIJA

Redaktors / Editor

Pēteris Vanags

Latvijas Universitāte, Stockholms universitet

Redaktora vietniece / Associate Editor

Lidija Leikuma

Latvijas Universitāte

Redakcijas kolēģija / Editorial Board

Saulius Ambrasas

Lietuvių kalbos institutas

Aleksej Andronov

Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet

Laimute Balode

*Latvijas Universitāte,
Helsingin yliopisto*

Alfred Bammesberger

Katholische Universität Eichstätt

Rick Derksen

Universiteit Leiden

Pietro U. Dini

Università degli Studi di Pisa

Trevor G. Fennell

Flinders University of South Australia

Inta Freimane

Latvijas Universitāte

Artūras Judžentis

Lietuvių kalbos institutas

Baiba Kangere

Stockholms universitet

Simas Karaliūnas

Vytauto Didžiojo universitetas

Benita Laumane

Liepājas Pedagoģijas akadēmija

Dace Markus

Latvijas Universitāte

Nicole Nau

*Uniersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu*

Juozas Pabrėža

Šiaulių universitetas

William R. Schmalstieg

Pennsylvania State University

Wojciech Smoczyński

Uniwersytet Jagielloński

Bonifacas Stundžia

Vilniaus universitetas

Lembit Vaba

*Eesti Keele Instituut,
Tampereen yliopisto*

Jānis Valdmanis

Latvijas Universitāte

Steven Young

*University of Maryland,
Baltimore County*

Baltu filoloģija ir recenzējams izdevums ar starptautisku redakcijas kolēģiju. Visus iesniegtos rakstus pirms to publicēšanas recenzenti novērtē un akceptē.

Baltu filoloģija is a fully refereed journal with an international panel of referees. All articles submitted are assessed by our referees before being accepted for publication.

Sējuma valodas konsultanti: Jānis Kušķis (latviešu valoda),
William R. Schmalstig (angļu valoda), Edmundas Trumpa (lietuviešu valoda).

Language consultants for this volume: Jānis Kušķis (Latvian),
William R. Schmalstig (English), Edmundas Trumpa (Lithuanian).

Redakcijas adrese / Editorial Address

Baltu valodu katedra

Filoloģijas fakultāte

Latvijas Universitāte

Visvalža iela 4A

Rīga, LV-1050, Latvia

e-pasts: pvanags@latnet.lv

© Latvijas Universitāte, 2005

ISSN 1691-0036 (15)

ISBN 9984-783-42-1

Saturs – Contents

Raksti – Articles

Saulius AMBRAZAS Dėl lietuvių kalbos būdvardžių darybos kategorijų ir jų istorinių ryšių	5
Laimute BALODE Par onimizaciją baltu hidronimijā	25
Pauls BALODIS Somugru cilmes uzvārdi Latvijā (un dažas citas paralēles somu, igauņu un latviešu uzvārdu sistēmā)	37
Artūras JUDŽENTIS, Jūratė PAJĒDIENĖ Mikalojaus Daukšos <i>Katekizmo</i> (1595) sudėtiniai prijungiamieji vietos ir laiko sakiniai	53
Frederik KORTLANDT On the accentuation of the illative	67
Regīna KVAŠĪTE Derivatīvo sinonīmu funkcionēšana lietišķā stila tekstos	71
Dzintra PAEGLE Zemes piku nosaukumi latviešu izloksnēs	93
Olegas POLIAKOVAS Filipas Fortunatovas ir indoeuropiečių akcentologijos pradžia	105
Sigita RACKEVIČIENĖ Sintaksinės kauzacinės konstrukcijos lietuvių, norvegų ir suomių kalbose	125
Renāte SILIŅA-PIŅĶE <i>Jahn, Jane, Jahne</i> : zemnieku vārdu rakstība 1638. gada zviedru arklū revīzijā Vidzemē	143

Hronika – Chronicle

Profesorei Aldonai Paulauskienei – 70 (<i>Sarma Kļaviņa, Andra Kalnača</i>)	153
--	-----

Recenzijas – Reviews

Jonas Palionis. XVII a. antrosios pusės Punios papapijos asmenvardžiai ir vietovardžiai. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003, 204 p. (<i>Alma Ragauskaitė</i>)	155
Vytautas Mažiulis. Prūsų kalbos istorinė gramatika. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004, 94 p. (<i>William R. Schmalstieg</i>)	159

DĖL LIETUVIŲ KALBOS BŪDVAJDŽIŲ DARYBOS KATEGORIJŲ IR JŲ ISTORINIŲ RYŠIŲ

Saulius AMBRAZAS
(Lietuvių kalbos institutas)

Darybos kategorijų skaičius daiktavardžių ir būdvardžių darybos sistemose smarkiai skiriasi. Antai lietuvių kalboje išskirtos 4 veiksmažodinių ir 7 vardažodinių daiktavardžių darybos kategorijos (plg. Urbutis 1965; S. Ambrazas 1993; 2000). O norint aprašyti lietuvių kalbos būdvardžių darybos raidą, užtektų ir 3 darybos kategorijų. Jas sudaro: 1) veiksmažodiniai veiksmo ir rezultato ypatybių būdvardžiai; 2) vardažodiniai atributinių ypatybių būdvardžiai; 3) deminutyvai.

Veiksmažodiniai būdvardžiai lietuvių kalboje paprastai žymi ypatybes, kylančias iš veiksmo (resp. būsenos) ar jo rezultato (resp. objekto), ir dažniausiai daromi su darybos galūne *-us(-i)*. Tai senas darybos tipas. Antai liet. *platus(-i)* turi atitikmenų indoiranėnų (plg. s. ind. *pr̥thú-*, av. *pərəθu-*), sen. graikų (*πλατύς*), keltų (plg. galų *Litu-gena*) kalbose (Brugmann 1906: 176tt.; Chantraine 1933: 120–121; Wackernagel, Debrunner 1954: 463tt. ir lit.; Toporov 2001)¹.

Panašias darybos funkcijas nuo indoeuropiečių prokalbės laikų turi ir lietuvių kalboje retesnės priesagos **-no-*, **-lo-*, **-ro-*, **-to-* (Brugmann 1906: 255tt., 348tt., 361tt., 39tt.), plg. tokius senus vedinius kaip liet. *āš-t-ras* ‘aštrus’ (ir sl. **ostrb*, lat. *asrs*, gr. *ἄκροος*, lot. *acer* : **ak-* ‘durti, badyti’, dėl darybos žr. Skardžius 1943: 299; Mažiulis 1959: 178; PKEŽ I 64), liet. *pīl-nas* (ir lat. *pīlns*, pr. *pīl-nan* ‘pilnā’ (gantze) III 69₁₆, sl. **pьlnь* / *pьlnь*, germ. **fulna-*, s. air. *lán*, s. ind. *pūrṇá-*, av. *pərəna-*)², liet. *stā-tas* ‘status’ (ir lot. *status*, gr. *στατός*, s. ind. *sthitá-*, žr. Otkupščikov 2001: 191; Smoczyński 2001: 207, 477), liet. *tū-las* (ir pr. *tūlan* ‘daug’ (viel) III 55₈₋₉, iš dalies sl. **tylb* ‘pasturgalis, užpakalis’, vok. aukšt. dial. (bavarų) *doll-fuss* ‘stora, ištinusi koja’, gr. *τύλη*, *τύλη* ‘nuospauda, pūslė; gumbas;

¹ Tiesa, prūsų kalboje *u* kamieno būdvardžių, atrodo, būta labai mažai, latvių kalboje jie irgi beveik išnykę. Tad šio tipo toks didžiulis išplitimas lietuvių kalboje gali būti nesenas reiškinys (plg. Vanags 1992).

² Žr. Brugmann 1906: 256; Trautmann 1923: 218; Meillet 1934: 264; Skardžius 1943: 216; ÉSRJa III 312; IEW 799; Meid 1967: 105; Otkupščikov 1967: 17, 101; Haudry 1979: 52; IJa 781; Bammesberger 1990: 245; PKEŽ III 281; Meier-Brügger 2000: 268.

apmušalas; pagalvė’, τύλος ‘pūslė; gumbas; kupra’ : *tū- ‘pūstis’, žr. LEW 1136–1137 ir lit.; PKEŽ IV 203; Rosinas 2001: 12tt.).

Tarp kai kurių minėtų darybos afiksų būta labai senoviškų kaitų, galbūt susijusių su heteroklitiniu linksniavimu (plg. Benveniste 1935; Specht 1944; Ivanov 1965: 43tt.; Bader 1975a; 1975b). Jų randama ir baltų kalbose. Antai taip aiškinamas s. liet. *budras(-a)*, liet. *budrus(-i)*, turinčio atitikmenų slavų (**bъdrъ*), iranėnų kalbose (av. *zaēni-budra-* ‘stropiai budintis, saugantis’, žr. Brugmann 1906: 348; Trautmann 1923: 33; Skardžius 1943: 300; ĖSRJa I 184; Mažiulis 1959: 178), santykis su liet. *budnūs(-i)* ‘budrus’ (Otkupščikov 2001: 177).

Be to, kai kurie šios kategorijos darybos tipai buvo tiesiog sinonimiški. Pavyzdžiui, kadaise semantiniu požiūriu labai artimos buvo priesagos *-no- ir *-to-, plg. liet. *báltas(-à)* ir *bálnas(-à)* ‘baltas’ (Skardžius 1943: 216; Otkupščikov 1967: 17tt.).

Vardažodiniai būdvardžiai lietuvių kalboje turi keletą produktyvių darybos tipų, ypač su priesagomis *-inis(-ė)*, *-ingas(-a)*, *-iškas(-a)*, *-(i)uotas(-a)*. Jų darybos réikšmės dabartinėje bendrinėje kalboje neretai skiriasi (plg. Valeckienė 1994). Tačiau patyrinėjus juos istoriniu požiūriu, galima rasti tarp jų senų semantinių ryšių.

Antai jau Pranas Skardžius (1998a: 174–175) yra pabrėžęs, kad vediniai su priesagomis *-(i)uotas(-a)*, *-(i)otas(-a)*, *-ėtas(-a)* žymi ne tik išorines, paviršines, bet ir vidines ypatybes. Be to, kartais jie sinonimiški atitinkamiems priesagos *-ingas(-a)* vediniams, plg. *akmeniúotas* ir *akmeniingas*, *áudrotas* ir *audrúingas* ir t. t. Apie tokiš šio darybos tipo semantikos senumą byloja ir kitų giminiškų kalbų atitikmenys.

Viena vertus, liet. *barzdótas(-a)* atitinka s. bažn. sl. *bradatъ* (serb., kroat. *bràdat*, lenk. *brodaty*, rus. *borodatyj*), lot. *barbátus* (Brugmann 1906: 405; Trautmann 1923: 27; ĖSRJa I 196; Porzig 1954: 134; Vaillant 1974: 464; Kiparsky 1975: 192; Pohl 1978: 11), turinčius tą pačią išorinės ypatybės reikšmę.

Kita vertus, tokiš pat darybos, bet jau vidinę ypatybę žymintis vedinys liet. *dievótas* ‘pamaldus; geras’ irgi yra senas. Jis giminiškas pr. *deiwuts* ‘palaimingas, išganytas’ I 11₁₅; III 61₁₁, lat. *dievuots*³

³ Čia reikia turėti omenyje, kad priesagos *-(i)uotas(-a)*, *-(i)otas(-a)*, *-ėtas(-a)* yra gerokai tarpusavyje sumišusios ir pačioje lietuvių kalboje bei jos tarmėse (plg. Skardžius 1998a: 173–174; LKA III 143tt., žemėl. 130–134; Akelaitienė 1999).

‘geras, puikus, tinkamas’ (ME I 487; PJa A–D 323–326 ir lit.; PKEŽ I 193), o darybos požūriu iš dalies siejasi su sl. **bogatъ* ir lot. *fortūnātus* ‘turtingas’ (plg. Schulze 1966: 469; ĖSRJa I 182; Frenkelis 1969: 95 ir lit.).

Senuosiuose lietuvių raštuose kartais sinonimiškai vartojami ir būdvardžiai su priesagomis *-iškas(-a)*, *-inis(-ė)*, *-inas(-a)* ir *-ingas(-a)* (plačiau žr. S. Ambrasas 2002a; 2003a; 2005). Štai keletas pavyzdžių:

1. tewas | iu|u **dungiŝkas** /| (aba **dunginis**) | peni iuos (1647 m. J. Jaknavičiaus *Evangelijos* 113_{13–16}).
2. tu to nēregi / akimis **kūniŝkomis** (M. Daukšos *Postilė* 255₃₂); kļau|ikimē io ne tiek=| tāi au|imis **kuningomis** (ten pat 493_{2–3}).
3. o bū tenáy **akmeningi** [‘akmeniniai’] rikai ŝeŝji padēti (ten pat 68₇).
4. per **kruwingá** [‘kruviná’] Prakaytawimá (*Knyga Nobažnystės* 251₁₄).

Tokia vartoseną irgi veikiausiai senoviška. Antai Vytautas Mažiulis (PKEŽ I 196) prūsų kalbai yra rekonstravęs vedinius **dangi-niskas*, **dangininīs* ‘dangiškas’, plg. *dengenneniskans* (himlischen) III 131₂, *dengniskas* (himlischen) III 119₃, *dengenennis* (himlische) III 49₂₈.

Jie beveik atitinka pirmajame pavyzdyje sinonimiškai vartojamus lietuvių būdvardžius *dangiškas* ir *danginis*, o semantiniu požūriu siejasi ir su s. bažn. sl. *nebesъskъ* bei *nebesъnъ*, turinčiais visai tą pačią reikšmę ‘dangiškas, dangaus’. Senosiose slavų kalbose apskritai priesagos *-ino- ir *-isko- yra gerokai sumišusios (plg. Zverkovskaja 1964; Reiter 1967; Vaillant 1974: 449; Kiparsky 1975: 278tt.).

Latvių ir prūsų kalbose priesagos *-ingo- ir *-isko- semantiniu požūriu dar artimesnės negu lietuvių kalboje (plg. 2 pvz.). Tai rodo sudvigubintos priesagos.

Latvių kalboje priesagą *-isko- stūmė iš vartosenos priesaga *-ingo-. Dėl to atsirado sudėtinė priesaga *-išķīgs*, plg. *tēvisks*, *tēvīgs* ir *tēvišķīgs* (Endzelīns 1951: 367t.; Blinkena 2002: 187tt.).

Prūsų kalboje, priešingai, matyt, daresnė buvo priesaga *-isko- negu *-ingo-. Tai leidžia manyti kitaip sudvigubinta priesaga *-ingisk-*, plg. *nīteisingiskan* ‘nagarbingá’ (vnehrliche) III 87₄ ir *niteisīwingins*

‘negrarbingais’ (vnzũchtigen) III 69₁₃₋₁₄, *teisĩngi* ‘pagarbiai’ (trew) III 31₆, *en...teisiskan* ‘garbingume’ (Erbarkeyt) III 91₁₈ (Endzelĩns 1943: 50; Schmalstieg 1974: 96t.).

Kalbant apie priesagos *-ingas(-a)* ryšius su *-inas(-a)* ir *-inis(-ė)* (plg. 3 ir 4 pvz.), reikia turėti omenyje, kad visos jos veikiausiai kilusios iš tos pačios priesagos **-ino-* (S. Ambrazas 2000: 148tt.; 2003a: 20).

Taigi visi čia trumpai aptarti vardažodinių būdvardžių darybos tipai istoriniu požiūriu priklauso vienai darybos kategorijai – atributinių ypatybių būdvardžiams. Ši darybos kategorija irgi galbūt siekia vėlyvosios indoeuropiečių prokalbės laikus (kaip ir anksčiau minėti veiksmo ir rezultato ypatybių būdvardžiai).

Tiesa, anuomet čia bene pirmuoju smuiku griežė vediniai su darybos afiksu **(i)jo-/-eijo-*, paplitę daugelyje indoeuropiečių kalbų, plg. lot. *patrius*, gr. *πάτριος*, s. ind. *pítriya-* ‘tėvo’; s. ind. *ásvya-*, gr. *ἄπιος* ‘arklio’ ir t. t. (Brugmann 1906: 187tt.; Wackernagel, Debrunner 1954: 805tt.; Benveniste 1970: 270tt.; Meier-Brügger 2000: 265tt.).

Kadaise šis darybos tipas produktyvus buvo ir baltų kalbose. Mat iš būdvardžių su **(i)jo-* išriedėjo produktyvieji veikėjų pavadinimai su **-tā-jo-* (plg. liet. *artójas*, lat. *arājs* < **artājs*, pr. *artoys* (Ackermann) E 236) ir **-ē-jo-* (plg. liet. *siuvėjas*, lat. *šuvējs*), baltų kalbose visai išstūmę atitinkamus senuosius vedinius su **-ter-/-tel-* (plačiau žr. S. Ambrazas 1993: 112tt.). Čia dar reikia turėti omenyje ir tai, kad latvių tarmėse ir dabar yra išlikusių būdvardžių su išvestinėmis priesagomis **-ā-jo-*, **-ē-jo-*, **-i-jo-*, **-ō-jo-*, pvz.: *miglājs* ‘miglotas’, *galējs*, *galijs* ‘galinis’, *dūmuojs* ‘dūminis’ (Endzelĩns 1951: 275tt.; Vulāne 1986; Laumane 1989). Kita vertus, gana anksti būdvardžiai su **(i)jo-* baltų kalbose (ypač vakariniuose jų dialektuose) ėmė nykti ir daiktavardėti (plačiau žr. Skardžius 1998b: 433tt.; S. Ambrazas 2005: 131tt.).

Be to, pakankamai sėnos ir minėtos priesagos **-ino-* bei **-isko-*. Vardažodiniai būdvardžiai su **-ino-* būdingi ne tik baltų (plačiau žr. S. Ambrazas 2002b: 240tt.; 2005: 118tt. ir lit.), bet ir slavų (Vondrák 1924: 531–532; Vaillant 1974: 451tt.), graikų, italikų kalboms (Chantraine 1933: 200tt.; Schwyzer 1939: 490t.; Meillet, Vendryes 1948: 389; Hofmann, Leumann 1928: 221t.; Benveniste 1970: 270tt.; Butler 1971), plg. liet. *krùvinas* ir s. bažn. sl. *крѣвнѣ*;

liet. dial. *vāsarinas* / *vasarinas* ‘vasarinis (apie javus); vasariškas; vasarodrungnis’ (LKŽ XVIII 369) ir iš dalies gr. ἔαρινός, lot. *vērnus* (< **vērinos*) ‘pavasarinis’⁴. Panašių vedinių esama dar indoironėnų (Brugmann 1906: 272; Wackernagel, Debrunner 1954: 350tt.), keltų (Pedersen 1913: 57; Schmoll 1959: 67–68) kalbose.

Būdvardžių daryba su *-isko- – tai vienà iš pačių ryškiausių baltų, slavų ir germanų kalbų darybos bendrybių, plg. s. bažn. sl. *božbškъ*, got. *gudisks* ‘Dievo’ ir analogišką liet. *diėviškas*, lat. *dievīks* vartojimą senuosiuose raštuose, pvz.: *giwena iš galibes Die = /wiŕkos* (K. Sirvydo *Punktai Sakymų* II 227_{28–29}); s. lat. (J. Langijaus) *Deewiski (Deewigi) Wahrđi*, das ist *Deewa Wahrđi* (Blinkena 2002: 187); taip pat pr. *en prūsiskan tautan* (im Land zu Preussen) III 17₂₁. Šio darybos tipo atšvaitų galima rasti ir kai kuriose kitose giminiškose kalbose (plg. Porzig 1954: 201–202; Ivanov 1988: 53).

Būdvardiniai deminutyvai lietuvių kalboje dažniausiai daromi su priesaga -(i)okas(-a) (plačiau žr. S. Ambrazas 2001: 4). Iš šio tipo vedinių su *-āko- latvių kalboje išriedėjo aukštesniojo laipsnio formos, plg. liet. *mažókas* ir lat. *mazāks* ‘mažesnis’ (Bezenberger 1880; Leskien 1891: 515; Fraenkel 1921: 25–26; Endzelīns 1951: 360; Fennel 1996–1997; Vykypl 2001: 212tt.; Blinkena 2002: 221tt.). Panašių būdvardžių su *-ā-ko- esama ir kitose giminiškose kalbose, plg. lot. *merācus* : *merus* ‘nemaišytas, neatskiestas, grynas; tikras’ (Brugmann 1906: 498tt.). Iš jų aukštesniojo laipsnio formos atsirado ne tik latvių, bet galbūt iš dalies ir kai kuriose keltų kalbose, plg. s. kimr. *guobriach* ‘sapientior’ (de Bernardo Stempel 1989 ir lit.). Be to, indoironėnų kalbose deminutyvai su *-ko- irgi buvo daromi ne tik iš daiktavardžių, bet retkarčiais ir iš būdvardžių, pvz.: s. ind. *babhru-ká-* ‘rusvas’ (Edgerton 1911; Wackernagel, Debrunner 1954: 515tt.).

Nors visos trys čia aptariamos būdvardžių darybos kategorijos yra sėnos, bet jos kadaise buvo glaudžiai susijusios.

Pirmiausia šiuo požiūriu minėtini labai archajiški vardažodžiai su *-nt- (apie juos žr., pvz., Solta 1958; IJa 302tt. ir lit.). Jie kadaise buvo daromi tiek iš veiksmažodžių, tiek iš vardažodžių bei žymėjo ir veiksmines, ir atributines ypatybes, ir deminutyvus. Baltų ir

⁴ Pamatinis žodis ide. **uesr-* / *uesn-* iš pradžių veikiausiai žymėjo tiesiog šiltą metų laiką, apimančią tiek pavasarį, tiek ir vasarą (PKEŽ I 173–174).

daugelyje kitų indoeuropiečių kalbų iš jų išriedėjo dalyviai (plačiau žr. V. Ambrazas 1979: 29tt. ir lit.). Tokiūs pat kilmės yra ir gausus lietuvių vandenvardžių būrys su *-ant*⁻⁵, *-ent*-, *-int*- (Skardžius 1998b: 879–944), kurių dalis (pvz.: *Ālantas*, *Sālantas*) irgi turi tikslių atitikmenų daugelyje giminiškų kalbų (plg. dar Krahe 1960; 1964: 23tt., 41tt.; Schmid 1968: 256tt.), taip pat deminutyvai su *-int-elis(-ē)*⁶ (plačiau žr. S. Ambrazas 2004). Pastariesiems gana artimi kai kurie slavų būdvardžiai su **-ont*-, plg. liet. *baltiñt-elis* ir s. ček. *běhúci* ‘labai baltas’ (plg. Aitzetmüller 1950; Machek 1960). Iš dalies su jais siejasi ir hetitų vardažodžiai su *-ant*-, turintys tam tikrą individualizuojančią reikšmę, plg. *aššuwant*- : *aššu*- ‘geras’, *suppiyant*- : *suppi*- ‘grynas’, *andarant*- : *andara*- ‘mėlynas’ ir t. t. (plačiau apie juos žr. Zeilfelder 2000: 17tt. ir lit.). Viačeslavas Ivanovas (1985: 163) het. *antuḥšant*- (: *antuḥša*- ‘žmogus’) darybos požūriu lygina su pr. *smunents* (Mensch) III 43₁₂ : *smūni* (Person) III 95₁₃, *s moy* (Man) E 187 (plg. dar liet. *žmuō(j)*, got. *guma*, lot. *homo* ‘žmogus’)⁷.

Vardažodinius atributinių ypatybių būdvardžius su deminutyvais sieja ir priesaga **-ko-*. Mat jai būdinga ne tik deminutyvinė, bet ir atributinė darybos funkcija (plg. Jurafsky 1996)⁸.

⁵ Plg. dar būdvardį *vasarañtis(-ē)* ‘vasarošiltis’ (LKŽ XVIII 367).

⁶ Priesaga *-intelis* atsirado prie *-int*- prisijungus kitai deminutyvinei priesagai *-elis(-ē)*, plg. Žiėtelos šnekteje užfiksuotą kitaip išplėstą priesagą *-int-ulis(-ē)*: *macintulis(-ē)* ‘mažytis’ (Vidugiris 2004: 195), taip pat Mažojoje Lietuvoje vartotą panašios priesagos *-untas* įvardį *vienuñtas* ‘kas nors, bent vienas’, atitinkantį pr. *ainonts* ‘kas nors, vienas’ (jemand) III 99₁ (Trautmann 1910: 297; LEW 1241; Endzelīns 1943: 139; Otrębski 1965: 268; Schmalstieg 1974: 38; PJa A–D 61–62; Rosinas 1988: 205; PKEŽ I 55–56), bei dar būdvardį liet. *vienñntelis(-ē)*, savo reikšme atitinkantį *vienñntelis(-ē)*. Mažojoje Lietuvoje būta ir prievieksmių su *-unt*-: *vienuñta* ‘vieną kartą, bent vieną kartą’, *dievuñta* ‘kurią nors dieną, artimiausią dieną’, *kartuñta / kartuñta* ‘kada nors, kartą, bent kartą’, *kiekunta / kiekuntą* ‘šiek tiek, truputį’.

⁷ Paprastai pr. *smunents* siejamas su slavų priesagos **-et-* vediniais (plg. Leskien 1891: 384; Endzelīns 1943: 53; Schmalstieg 1974: 77; PKEŽ IV 138). Slavų kalbose su **-et-* daromi deminutyvai (daugiausia gyvūnų jauniklių pavadinimai, pvz.: **gose* **gosete* ‘žasiukas’), ypatybės turėtojų (pvz.: **blizneta* ‘kartu gimę vaikai’ : **blizn* ‘artimas, giminiškas’), kartais veikėjų pavadinimai, pvz.: **dojbče* **dojbčete* ‘zindantis vaikas’ : **dojiti* ‘žindyti’ (Sławski 1979 ir lit.). Deminutyvų su **-nt-* būta ir keltų kalbose, plg. s. air. *duinenet* ‘homunculus’ (Pedersen 1913: 49).

⁸ Ta aplinkybė padėjo atsirasti ir atributinių ypatybių būdvardžiams artimai, bet daiktavardžių darybos sistemoje esančiai ypatybės turėtojų pavadinimų kategorijai (S. Ambrazas 2000: 113tt. ir lit.). Pastarosios kūrimosi procesas prasidėjo irgi pakankamai seniai, plg. liet. *naujokas* ir sl. **novakъ*, gr. *véāξ, véāκος* ‘jaunuolis’ (Brugmann 1906: 501; Schwyzer 1939: 543 ir lit.; Specht 1944: 323; Sławski 1974: 90; Otkupščikov 1988: 101tt.).

Antai lietuvių kalboje su priesaga *-(i)okas(-a)* buvo daromi ne tik deminutyvai, bet ir skaitvardiniai būdvardžiai, turintys atitikmenų slavų kalbose, plg. liet. *dvejókas* ir s. bažn. sl. *dvъkъ, dvovojakъ* ‘dvejopas’, liet. *ketver(i)ókas* ir s. bažn.sl. *čtverakъ* ‘ketveriopas’, liet. *šešer(i)ókas* ir s. bažn. sl. *šesterakъ* ‘šešeriopas’, *trejókas* ir s. bažn. sl. *trojakъ* ‘trejopas’ (Leskien 1891: 514; Vaillant 1974: 327)⁹. Tiesa, šio tipo vediniai jau XVI–XVII a. lietuvių raštuose buvo gana reti. Juos jau tuomet iš vartosenos stūmė naujesni vediniai su *-(i)opas(-a)*, išriedėję galbūt iš konstrukcijų su postpozicija *po*¹⁰.

Iš **-ko-* veikiausiai kilusi ir priesaga **-is-ko-*. Su ja, kaip matėme, baltų, slavų, germanų kalbose daromi atributinių ypatybių būdvardžiai. O sen. graikų kalboje ji išlaikė deminutyvinę darybos funkciją, pvz.: *ἀνθρωπίσκος* ‘žmogelis’, *παίδισκη* ‘mergaitė’, *σαμβάλισκον* ‘sandaliukas’ ir t. t. (Petersen 1913; Chantraine 1933: 405tt.).

Pažymėtina ir tai, kad su priesaga **-i-ko-* baltų (ypač prūsų, pvz.: *malnijkix* ‘vaikelis’ (Kindlein) III 113₆, *stūndix* ‘valandėlė’ (Stündlein) III 56, ir t. t., plačiau žr. S. Ambrazas 2000: 87tt. ir lit.), slavų (Vondrák 1924: 620tt.; Boškovič 1984: 206tt.), galbūt tocharų (Ivanov 1958) kalbose plačiai buvo daromi daiktavardiniai deminutyvai, o daugelyje kitų giminiškų kalbų – dažniausiai būdvardžiai, turintys panašią reikšmę kaip ir aptartieji būdvardžiai su **-is-ko-*, pvz.: gr. *ἄρκλιος* ‘arklio’, *ἔθνικός* ‘liaudies’, lot. *genticus* ‘tautos’, *modicus* ‘vidutiniškas, nuosaikus, nežymus, mažas, kuklus’, s. ind. *parayāyiká-* ‘strofinis’, got. *gabigs* ‘turingas’, s. vok. aukšt. *wintarig* ‘žiemiškas’ (Brugmann 1906: 488–189; Ewald 1924; Chantraine 1956: 97tt.; Meid 1967: 191tt.).

⁹ Yra ir kitų duomenų, rodančių, kad polinkis daryti skaitvardinius būdvardžius su **-ko-* yra senas, plg. s. bažn. sl. *inokъ* ‘vienas, vienišas; vienuolis’, got. *einahs*, s. vok. aukšt. *einag* ‘vienintelis’, s. ind. *ekaká-* ‘vienintelis, vienišas’, lot. *unicus* ‘vienintelis, ypatingas’ (Brugmann 1906: 493; Schulze 1966: 75; Wackernagel, Debrunner 1954: 529; Pisani 1961: 123; Vaillant 1974: 462). Su jais galbūt siejasi ir Zietelos *vienakas(-à)* ‘vienas, vienintelis’ (plg. Vidugiris 2004: 200).

¹⁰ Ši postpozicija slypi prieveiksmiuose su *-ai-p(o)*, plg. *dvejaiþp, dvejaiþð* (LKŽ II² 946). Lietuvių kalboje nuo seno prielinksnis *po* eina su keliais linksniais, o kai kurios konstrukcijos tiesiog konkuravo tarpusavyje, plg. *po dešinei* ir *po dešinës, po tam* ir *po to* bei pan. (Fraenkel 1929: 144tt.). Tad gal anksčiau panašiai buvo vartojama ir postpozicija *po*. Antai greta konstrukcijos **dvejai po* galėjo egzistuoti ir konstrukcija **dvejo po*. Pastaroji galbūt ir padėjo pamatą būdvardžiams su *-opas(-a)* (apie visa tai plačiau žr. S. Ambrazas 2001).

Be to, pastarojo tipo būdvardžių su **-iko-* paplitimas, matyt, nėra jau toks senas reiškiny, kaip anksčiau manyta (plg. Jurafsky 1996: 563tt. ir lit.). Antai Homeras pavartojo tik du vedinius su **-iko-*: *παρθενική* ‘jauna mergina, mergaitė’ (: *παρθένος* ‘mergina’), *ὄρφανικός* ‘našlaitis’ (: *ὄρφανός* ‘t. p.’). Abu jie yra deminutyvinės prigimties. O atributiniai būdvardžiai su **-iko-* graikų kalboje paplito vėliau (plačiau žr. Chantraine 1933: 385tt.). Pavyzdžiui, Atėnų dialekte atsiradęs vedinys *πατρικός* ‘tėvo’ ilgainiui išstūmė Homero laikus menantį būdvardį su **(i)ῖο-* *πατρῷ(ο)ς* (Benveniste 1970: 274)¹¹.

Dar labiau tarpusavyje susijusios kitos dvi darybos kategorijos – veiksmožodiniai veiksmo bei rezultato ypatybių ir vardažodiniai atributinių ypatybių būdvardžiai.

Jau seniai keliama hipotezė, kad afiksas **(i)ῖο-/eiῖο-*, – kadaise buvęs svarbiausia vardažodinių atributinių ypatybių būdvardžių darybos priemonė, – atsirado iš afikso **-o-*, jam prisijungus prie kamiengalio (ar galūnės) *i/ei*, plg. s. ind. *kravī-* ‘kraujas’ ir *kraviá-* ‘kruvinas’ bei liet. *kraūjas*, pr. *crauyo* (Blut) E 160, acc. sing. *krawian* (Blut) III 43₁₈ (apie pastarąją paralelę žr. PKEŽ II 262tt.; Smoczyński 2001: 122–123), lot. *ignis* ‘ugnis’ ir *igneus* ‘ugnies’ ir t. t.¹²

O vieną iš senų afikso **-o-* darybos funkcijų – daryti veiksmožodinius veiksmo ir rezultato ypatybių būdvardžius, labai glaudžiai susijusius su veikėjų pavadinimais (Brugmann 1906: 148tt.; Meillet 1934: 257; Specht 1944: 107tt.; Wackernagel, Debrunner 1954: 59tt.; Gagnepain 1959; Haudry 1979: 49; Krasuchin 1996: 62tt.), plg. liet. *sėnas* ir lat. *sēns*, s. ind. *sána-*, av. *hana-*, s. air. *sen*, got. *sin-eigs* ‘senas’, lot. *sen-ex* ‘senas; senis’, gr. *ἔνη* (*καὶ νέα*) ‘paskutinė mėnesio diena (ir pirmoji ateinančio mėnesio diena)’, *ἔνος* ‘pernykštis’ (Frenkelis 1969: 96; LEW 775; IEW 907–908; IJa 783).

¹¹ Lotynų kalboje panašiai konkuravo naujesnis priesagos **-ino-* vedinys *paternus* ‘tėvo’ su atitinkamu iš indoeuropiečių prokalbės paveldėtu būdvardžiu su **(i)ῖο-* *patrius* (plg. Wackernagel 1953: 468tt.; Benveniste 1970: 271tt.). Senojoje bažnytinėje slavų kalboje ryški afiksų **(i)ῖο-*, **-ino-* ir **-isko-* konkurencija (plg. Reiter 1967). Panašūs procesai vyko ir baltų kalbose, plg. liet. *vasāris* ‘vasarinis’ ir minėtą *vāsarinas / vasarīnas*, taip pat *vasarīnis* bei *vāsariškas*. Tai galėjo būti viena iš būdvardžių su **(i)ῖο-* nykimo priežasčių baltų kalbose.

¹² Plg. Brugmann 1906: 183; Benveniste 1935: 72tt.; Specht 1935: 216tt.; 1944: 342–343; Skardžius 1998b: 433; Wackernagel, Debrunner 1954: 816tt.; Burrow 1955: 184–185; Gagnepain 1959: 33tt.; Nagy 1970: 182–183; Haudry 1979: 51; Balles 1997: 219 ir lit.

Be to, *i*-kamieniai vardažodžiai labai įvairūs – tiek neišvestiniai žodžiai, tiek ir veiksmažodiniai vediniai (plg. Brugmann 1906: 166tt.; Specht 1944: 109tt.; Wackernagel, Debrunner 1954: 291tt. ir lit.; Meid 1967: 65tt.).

Galbūt dėl to gana seniai atsirado ne tik vardažodinių, bet ir veiksmažodinių būdvardžių su **(i)jo-*. Pastarųjų yra baltų (plg. S. Ambrazas 2005: 131tt.) ir kai kuriose kitose giminiškose kalbose, ypač germanų ir indoiranėnų, plg. germ. **lugja-* ir s. bažn. sl. *lǔžb* ‘meluojantis’, s. ind. *yá(i)ya-* ir gr. ἄγιος ‘šventas’ (Brugmann 1906: 183–184; Wackernagel, Debrunner 1954: 78tt.; Meid 1967: 71; Bammesberger 1990: 242–243).

Pažymėtina, kad senas baltiškas *jo*-kamienis veiksmažodinis vedinys liet. *žālias* (plg. lat. *zaļš*, iš dalies ir pr. *saligan* ‘žaliai’ (grune) E 468, žr. ME IV 687–688; LEW 1287; PKEŽ IV 43) artimas *o*-kamieniui liet. *žālas* (lat. *zals* ‘rudas’ ME IV 685, plg. dar Solta 1966: 36) ir *i*-kamieniui s. ind. *hāri-* ‘geltonas, žalsvai geltonas’, av. *zari-* ‘geltonas’ (Specht 1935: 226; 1944: 120).

Apskritai, kaip esu jau kitur kalbėjęs, būdvardžių *o* ir *(i)jo* kamienų mišimas yra paplitęs bei senas reiškiny (S. Ambrazas 2005).

Su priesagomis **-no-*, **-to-* kadaise irgi buvo daromi ne tik veiksmažodiniai veiksmo ir rezultato ypatybių, bet ir vardažodiniai atributinių ypatybių būdvardžiai.

Antai liet. *dėšinas(-a)* ‘dešinys’, turintis atitikmenų slavų, indoiranėnų kalbose (plg. sl. **desnъ*, s. ind. *dākṣiṇa-*, av. *dašina-*), gali būti padarytas iš prieveiksmio **dek’si-* ‘dešinèn’ (Brugmann 1906: 164, 202, 271; Trautmann 1923: 53–54; Skardžius 1943: 216; ÈSRJa I 506–507; Porzig 1954: 166; IEW 190–191; Frenkelis 1969: 98; IJa 417, 783).

Be to, lat. *pērn̄s*, atitinkantis lietuvių prieveiksmį *pėrnai* bei germanų būdvardį **fernaz* ‘pernykštis’, padarytas iš preverbo **per* (Brugmann 1906: 270; Schulze 1966: 536tt.; Skardžius 1943: 216; LEW 190–191; Meid 1967: 108; Bammesberger 1990: 246). Pastarasis, manoma, galįs būti kilęs iš vardažodžio, plg. het. *pir-* ‘namas’ (Ivanov 1965: 202tt.; Willi 1999: 94tt.).

Iš preverbų ir kitokių vardažodžių kadaise buvo daromi panašūs vediniai su priesagos **-to-* variantu **-tjo-*, plg. sl. **nis-tjb* ‘vargšas’

ir s. ind. *nīṣ-tya-* ‘nėvietinis, svėtimas’, got. *ni-þjis* ‘giminaitis’ ir s. ind. *nī-tya-* ‘vietinis, savas’ ir kt. (Schulze 1966: 69tt.; Wackernagel, Debrunner 1954: 698tt.; Benveniste 1962: 103–104; Ivanov 1965: 207tt.; Vaillant 1974: 433t.).

Tuos laikus galbūt mena liet. *apa-čiai*, lat. *apa-k-ša*. Jie savo daryba siejasi su s. ind. *ápa-tyam* ‘palikuonys’ (LEW 12), iš dalies ir su het. *appe-zziġa-* ‘užpakalinis, galinis; jauniausias’ (plg. Lohmann 1933; Oettinger 1995; Zeilfelder 2000: 129 ir lit.)¹³.

Tačiau lietuvių kalboje su priesaga **-ġio-* (kaip ir su **-to-*)¹⁴ dažniausiai daromi veiksmažodiniai būdvardžiai (plg. *stãčias* ir *stãtas*, *statùs*, *basnĩrčias* ir *basnĩrtas*, *slãpčias* ir *slãptas* ir t. t.)¹⁵. Tačiau dar ir čia pasitaiko vienas kitas vardažodinis šio tipo būdvardis, plg. *pėščias* ir *pėstas* (plačiau žr. S. Ambrazas 2003b).

Apskritai indoeuropiečių kalbose jau seniai išryškėjo tendencija su grynosiomis priesagomis **-no-*, **-to-* daryti daugiausia veiksmažodinius būdvardžius¹⁶. O darant būdvardžius iš vardažodžių, seniai imta vartoti iš **-no-*, **-to-* kilusias išvestines priesagas. Antai tokia yra jau minėta priesaga **-i-no-*. Vardažodiniai atributinių ypatybių būdvardžiai seniai daromi ir su kitomis panašiomis priesagomis **-oi-no-*, **-ei-no-*, **-ĩ-no-* (Brugmann 1906: 273tt.). Antai latvių kalboje produktyvūs būdvardžiai su *-ains* (pvz., *çelmainis* ‘kelmuotas’, žr. Endzelĩns 1951: 325tt.; Blinkena 2002: 205tt. ir lit.) turi atitikmenų ne tik kitose baltų¹⁷, bet galbūt ir iranėnų kalbose, plg. av. *zarnaēna-* ‘auksinis’ (Brugmann 1906: 275; Endzelynas 1957: 80).

¹³ Nemaža dalis tyrėjų preverbã **in* (resp. **en*) bei priesagã **(s)ġio-* ižvelgia ir vedinyje liet. *ĩščia*, *ĩščios* bei lat. *iekša(s)* ‘vidus; žarnos’ (Bezzenberger 1877: 40; Endzelĩns 1971: 395; Bũga 1958: 590; Trautmann 1923: 69; Skardžius 1943: 332; Specht 1944: 197; Otrębski 1965: 241; Solta 1966: 34). Tačiau iškelta ir kitokių šio žodžio kilmės aiškinimų (žr. LEW 188; PKEŽ II 32–33; Bammesberger 1998: 297–299).

¹⁴ Tiesa, dauguma būdvardžių su **-to-* vėliau tapo neveikiamaisiais dalyviais (V. Ambrazas 1979: 53tt. ir lit.).

¹⁵ Veiksmažodinių būdvardžių su **-ġio-* yra ir kai kuriose kitose giminiškose kalbose (žr. Solta 1966).

¹⁶ Žinoma, pasitaiko ir išimčių. Antai lietuvių kalboje su priesaga *-nas(-ã)* padarytas ir vienas kitas vardažodinis būdvardis, pvz.: *kepuřnas(-ã)* ‘kepurės pavidalo’ (LKŽ V 594), *vasarřnas(-ã)* ‘vasarosĩltis, drungnas’ (LKŽ XVIII 373). Tačiau šiaip čia aiškiai vyrauja veiksmažodiniai būdvardžiai su *-nas(-ã)*. Antai didžiajame *Lietuvių kalbos žodyne* jų rasta 105.

¹⁷ Plg. liet. *apvalãnas* (apie tokio tipo vedinius plačiau žr. S. Ambrazas 2005: 123tt.), pr. *gelatynan* (taisoma į **geltaynan*) ‘geltonai’ (gel) E 464 ir lat. *dzeltainis* ‘geltonas’ (PKEŽ I 344–345).

Iš *-to- išriedėjo išvestinės priesagos *-ō-to-, *-ā-to-, *-ē-to-, *-ī-to- (Brugmann 1906: 405tt.). Su jomis irgi jau seniai daromi vardažodiniai būdvardžiai, plg. minėtus vedinius *barzdótas(-a)*, *diévótas(-a)*, turinčius paralelių kitose giminiškose kalbose.

Kadaise iš veiksmažodžių bei vardažodžių buvo daromi būdvardžiai ir su priesaga *-mo-. Iš jų baltų kalbose išriedėjo neveikiamieji dalyviai (V. Ambrazas 1979: 43tt.), taip pat produktyvieji veiksmažodiniai bei vardažodiniai abstraktai su *-i-mo-, *-u-mo- (S. Ambrazas 1993: 21tt.; 2000: 20tt.). Pačių būdvardžių su *-mo- čia liko tik vienas kitas. Antai lietuvių kalboje ir dabar plačiai vartojami vardažodiniai būdvardžiai *ártimas* / *ártimas(-à)*, *tólimas(-à)*, veiksmažodinis *liñksmas(-à)*, jau praradęs darybos ryšį su *liñkti* (plg. Bammesberger 1994).

Kalbant apie veiksmažodinių ir vardažodinių būdvardžių darybos artimumą praeityje, reikėtų atkreipti dėmesį į du dalykus.

Pirma, pāčios veiksmažodžių ir vardažodžių morfologinės klasės anksčiau buvo gerokai artimesnės negu yra dabartinėse kalbose. Mat, kadaise, kaip rašė ne vienas tyrėjas, greta veiksmažodinio egzistavo ir nominalinis sakiny, kurio tariniu ėjo gryniesi vardažodžiai (daugiausia veiksmažodiniai) be jungties (plg., pvz.: Meillet 1906; Benveniste 1950; Ivanov 1965: 266.; V. Ambrazas 1979: 183tt. ir lit.). Dėl to vardažodžiai gana lengvai galėjo būti įtraukti į veiksmažodžio kaitybos sistemą. Calvertas Watkinsas (1969: 178) III asmens formas dėl jų specifinio vaidmens (apie tai žr. Benveniste 1946) vadina „sintaksine anga nominaliniam (dalyviniam) dariniui į veiksmažodžio sistemą“ (plg. dar Kuryłowicz 1956; Savčenko 1960; Ivanov 1965: 129 tt.; Kazlauskas 1968: 301tt.; Karaliūnas 1969: 119–120; Schmalstieg 1992; Krasuchin 1996 ir kt.). Pavyzdžiui, Ernstas Fraenkelis (1925: 37tt.; LEW 714) veiksmažodžio *reikėti* genezės ieškojo tokiuose pasakymuose kaip *reikà yrà* (plg. dar Jēgers 1966: 66tt.; Liukkonen 2000).

Añtra, tiek veiksmažodžiams, tiek ir vardažodžiams nemažą įtaką padarė tas amžinas darybos ratas: veiksmažodis → vardažodis → vėl veiksmažodis (plg. Otkupščikov 1967: 107tt.; S. Ambrazas 1993: 73 ir lit.). Jam besisukant, vardažodinis vedinys nesunkiai gali būti perinterpretuotas kaip veiksmažodinis ir, priešingai, veiksmažodinis

vedinys imamas sieti su vardažodžiu (plg. Kuryłowicz 1964: 46tt.). Dėl to kartais sunku tiksliai pasakyti, ar tiriamasis būdvardis padarytas iš vardažodžio ar veiksmažodžio.

Pavyzdžiui, liet. *dąžnas(-à)*, giminiškas pr. *ku-desn-ammi* (so offt) II 15₂, paprastai pirmiausia darybiškai siejamas su lat. *dažs* ‘kai kas’¹⁸ (ME I 446; Endzelīns 1943: 198; Skardžius 1943: 198; LEW 84; Otrębski 1965: 167; PJa K–L 224tt.). Tačiau pagrįstesnė regis Vytauto Mažiulio (PKEŽ II 290–291) mintis, kad šie žodžiai padaryti iš veiksmažodžio, giminiško lat. *de-z-ēt* ‘mušti’, liet. *dėti*. Antai senas veiksmažodinis būdvardis liet. *lābas* (plg. lat. *labs*, pr. *labs* (guter) III 51₂₀: **labh-* ‘tvirti, griebti’, žr. IEW 852; LEW 327; PJa K–L 401tt.; PKEŽ III 14–15) irgi turi variantą su *-nas lābnas(-à)* ‘geras’ (LKŽ VII 7). Kita vertus, galbūt dėl būdvardžio *viėšas(-à)*, išriedėjusio iš ide. **ueik-* ‘kaimas’ (plg. Skardžius 1943: 404; LEW 1244tt.), antrinio ryšio su vardažodiniu veiksmažodžiu *viešėti* (dėl pastarojo kilmės žr. Karaciejus 1986: 29tt.) atsirado variantas *viėšnas(-à)* ‘viešas’ (LKŽ XIX 281).

Kai kurie priesagų *-(i)uotas(-a)*, *-(i)otas(-a)*, *-ėtas(-a)*, *-ytas(-a)* vardažodiniai vediniai siejasi su vardažodiniais veiksmažodžiais, turinčiais priesagas *-(i)uoti*, *-(i)oti*, *-ėti*, *-yti*¹⁹, ir gali būti interpretuojami kaip dalyviai, plg. *smalúotas* ir *smalà* bei *smalúoti*, *vagótas* ir *vagà* bei *vagóti*, *akýtas* ir *akís* bei *akýti* (V. Ambrazas 1979: 56). Tokiōs prigimties vardažodinių būdvardžių mišimas su senais veiksmažodiniais priesagos **-to-* būdvardžiais (resp. dalyviais) yra sėnas reiškinys, būdingas daugeliui giminiškų kalbų (plg. Brugmann 1906: 399tt.).

Pažymėtina ir tai, kad baltų kalbose dėl fonetinių priežasčių į vieną priesagą *-inas(-a)* susiliejo dvi sėnos priesagos: aptartoji **-i-no-*, būdinga vardažodiniams būdvardžiams, ir **-ŋ-no-*. Su pastarąja nuo seno daromi veiksmažodiniai būdvardžiai, plg. liet. *tėkinas* ir bulg. *tėčen* ‘tekas, takus’, taip pat gr. *ἐδανός* ‘valgomas’ ir kt. (Brugmann 1906: 260; Būga 1959: 239; Chantraine 1933: 196–197; Skardžius

¹⁸ Pastarasis yra į įvardžių sistemą patekęs būdvardis (Rosinas 1988: 203).

¹⁹ Jos pāčios gali būti vardažodinės kilmės (plg. Brugmann 1916: 204tt.; Meillet 1951: 182tt.; Stang 1942; Endzelīns 1951: 803tt.; Schmid 1963: 87tt.; Karaliūnas 1980; Zinkevičius 1981: 91tt.).

1943: 239; V. Ambrazas 1979: 19–20). Gal tai paskatino ir su išvestine priesaga *-in-gas(-a)* daryti ne tik vardažodinius, bet ir veiksmožodinius būdvardžius (plačiau žr. S. Ambrazas 2003a).

Literatūra

- Aitzetmüller, Rudolf. 1950 – Ein baltisch-slawisches Elativsuffix und seine Entsprechungen in den übrigen indogermanischen Sprachen. *Slavistična revija* 3–4, 289–296.
- Akelaitienė, Gražina. 1999 – Paviršiaus ypatybę reiškiančių būdvardžių variantai ir jų atsiradimo priežastys. *Baltistica* 34(2), 209–213.
- Ambrazas, Saulius. 1993 – *Daiktavardžių darybos raida. Lietuvių kalbos veiksmožodiniai vediniai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Ambrazas, Saulius. 2000 – *Daiktavardžių darybos raida II. Lietuvių kalbos vardažodiniai vediniai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Ambrazas, Saulius. 2001 – Dėl skaitvardinių būdvardžių su priesagomis *-(i)okas (-a)* ir *-(i)opas(-a)* kilmės. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 45, 3–9.
- Ambrazas, Saulius. 2002a – Būdvardžių su priesaga *-iškas(-a)* posesyvinės reikšmės statusas senuosiuose raštuose. *Archivum Lithuanicum* 4, 159–170.
- Ambrazas, Saulius. 2002b – Veiksmožodiniai būdvardžiai su priesagomis *-timis (-ė)* ir *-tinias(-a)* XVI–XVII a. raštuose. *Baltistica* 36(2), 237–244.
- Ambrazas, Saulius. 2003a – Būdvardžių su priesagomis *-ingas(-a)*, *-imis(-ė)* ir *-iškas(-a)* istoriniai ryšiai. *Baltistica* 37(1), 17–22.
- Ambrazas, Saulius. 2003b – Dėl būdvardžių su priesaga* *-tjo-* kilmės. *Baltu filologija* 12(1), 5–13.
- Ambrazas, Saulius. 2004 – Dėl būdvardžių su priesaga *-intelis(-ė)* kilmės. *Baltistica* 38(1), 71–76.
- Ambrazas, Saulius. 2005 – Dvi Žietelos šnektės būdvardžių darybos ypatybės istoriniu požiūriu: Dėl *o* ir *(i)jo* kamienų mišimo. *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos 1*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 117–139.
- Ambrazas, Vytautas. 1979 – *Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė*. Vilnius: Mokslas.
- Bader, Françoise. 1975a – Adjectifs verbaux hétéroclitiques (*-i/-nt-, *-u-) en composition nominale. *Revue de philologie de littérature et d'histoire anciennes* 49, 19–48.
- Bader, Françoise. 1975b – La loi de Caland et Wackernagel en grec. *Mélanges linguistiques offerts à Émile Benveniste*. Paris: Société de Linguistique de Paris, 19–32.
- Balles, Irene. 1997 – Griechisch ἄφ(ε)νοϋς „Reichtum“. *Historische Sprachforschung* 110, 215–232.
- Bammesberger, Alfred. 1990 – *Die Morphologie des urgermanischen Nomens*. Heidelberg: Carl Winter.

* Renkant medžiagą iš lietuvių senųjų raštų, naudotasi išleistas žodynais bei žodžių indeksais ir Lietuvių kalbos institute parengtomis atskirų tekstų kompiuterinėmis žodžių formų konkordancijomis (plačiau apie šaltinius žr. S. Ambrazas 2001).

- Bammesberger, Alfred. 1994 – Litauisch *džiaūgsmas*. *Baltistica* 4 priedas, 13–15.
- Bammesberger, Alfred. 1998 – Etymologie und Wortbildung. Litauische Beispiele. *Baltistik: Aufgaben und Methoden*. Heidelberg: C. Winter, 297–304.
- Benveniste, Émile. 1935 – *Origines de la formation des noms en indo-européen*. Paris: Adrien Maisonneuve.
- Benveniste, Émile. 1946 – Structure des relations de personne dans le verbe. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 43, 1–12.
- Benveniste, Émile. 1950 – La phrase nominale. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 46, 19–36.
- Benveniste, Émile. 1962 – *Hittite et indo-européen. Études comparatives*. Paris: Adrien Maisonneuve.
- Benveniste, Émile. 1970 – *Le vocabulaire des institutions indo-européennes* 1. Paris: Éditions de Minuit.
- De Bernardo Stempel, Patrizia. 1998 – Britannischer Komparativ und Konsonanten Verdoppelung. *Indogermanische Forschungen* 94, 205–233.
- Bezzenberger, Adalbert. 1877 – *Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache auf Grund litauischer Texte des XVI. Und des XVII. Jahrhunderts*. Göttingen: Verlag von Robert Peppmüller.
- Bezzenberger, Adalbert. 1880 – Das griechische Superlativsuffix -*τατο*- und die lettischen Gradationsformen auf -*āks*. *Beiträge zur Kunde der idg. Sprachen* 5, 94–101.
- Blinkena, Aina 2002 – *Īpašības vārds. Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība*, Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 140–242.
- Brugmann, Karl. 1906–1916 – *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Bd. 2, T. 1–3. Strassburg: Karl J. Trübner.
- Boškovič, Radoslav. 1984 – *Osnovy sravnitel'noj grammatiki slavjanskich jazykov*. Moskva: Vyssšaja škola.
- Būga, Kazimieras. 1958–1961 – *Rinktiniai raštai* 1–3. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Burrow, Thomas. 1955 – *The Sanskrit Language*. London: Faber and Faber.
- Butler, Jonathan L. 1971 – *Latin -īnus, -īna, -īnus and -īneus. From Proto-Indo-European to the Romance Languages*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Chantraine, Pierre. 1933 – *La formation des noms en grec ancien*. Paris: Librairie ancienne Honoré Champion.
- Chantraine, Pierre. 1956 – *Études sur le vocabulaire grec*. Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Edgerton, Franklin. 1910 – The *k*-suffixes of Indo-Iranian. *Journal of the American Oriental Society* 31, 92–342.
- Endzelynas, Janis. 1957 – *Baltų kalbų garsai ir formos*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Endzelīns, Jānis. 1943 – *Senprūšu valoda*. Rīgā: Universitātes apgāds.
- Endzelīns, Jānis. 1951 – *Latviešu valodas gramatika*. Rīgā: Latvijas valsts izdevniecība.
- Endzelīns, Jānis. 1971 – *Darbu izlase* 3(1). Rīga: Zinātne.
- ÉSRSJa I–IV – Max Vasmer. *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter, 1950–1958 (naudotasi Olego Trubačiovo papildytu vertimu į rusų kalbą: Maks Fasmer. *Étimologičeskij slovar' russkogo jazyka* 1–4. Moskva: Nauka, 1986–1987).
- Ewald, Ferdinand. 1924 – *Die Entwicklung des k-Suffixes in den indogermanischen Sprachen*. Heidelberg: Carl Winter.

- Fennel, Trevor. 1996–1997 – Comparatives and superlatives in early Latvian grammars. *Linguistica Baltica* 5–6, 115–127.
- Fraenkel, Ernst. 1921 – *Baltoslavica. Beiträge zur balto-slavischen Grammatik und Syntax*. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.
- Fraenkel, Ernst. 1925 – Zur balto-slavischen Grammatik. *Kuhns Zeitschrift* 53, 36–65.
- Fraenkel, Ernst. 1929 – *Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen*. Heidelberg: Carl Winter.
- Frenkelis, Ernestas. 1969 – *Baltų kalbos*. Vilnius: Mintis.
- Gagnepain, Jean. 1959 – *Les noms grecs en oç et en ã. Contribution a l'étude du genre en indo-européen*. Paris: Klincksieck.
- Haudry, Jean. 1979 – *L'indo-européen*. Paris: Presse Universitaires de France.
- Hofmann, Joh. Bapt.,
Leumann, Manu. 1928
IEW – *Lateinische Grammatik*. München: C. H. Beck.
- IJA – Julius Pokorny. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern-München: Francke, 1959.
- Ivanov, Vjačeslav Vs. 1958 – Thomas V. Gamkrelidze, Vjačeslav Vs. Ivanov. *Indoevropskij jazyk i indoevropejcy* 1–2. Tbilisi: Izdatel'stvo Tbilisskogo universiteta, 1984.
- Ivanov, Vjačeslav Vs. 1965 – Tocharskaja parallel' k slavjanskim umen'sitel'nym formam. IV *Meždunarodnyj sjezd slavistov. Slavjanskaja filologija* 2. Moskva, 58–63.
- Ivanov, Vjačeslav Vs. 1985 – *Obščeeindoevropskaja, praslavjanskaja i anatolijskaja jazykovye sistemy*. Moskva: Nauka.
- Ivanov, Vjačeslav Vs. 1988 – Indoevropskoe proischoždenie prusskich „gerundivnych“ form na *-ntei*. *Tarptautinė baltistų konferencija 1985 m. spalio 9–12 d. Pranešimų tezės*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 163–165.
- Ivanov, Vjačeslav Vs. 1988 – Balto-slavjano-tocharskie izoglossy. *Balto-slavjanskije issledovanija* 1986. Moskva: Nauka, 45–60.
- Jēgers, Benjaminš. 1966 – Verkannte Bedeutungsverwandtschaften baltischer Wörter. *Kuhns Zeitschrift* 80, 6–162, 291–307.
- Jurafsky, Daniel 1996 – Universal tendencies in the semantics of the diminutive. *Language* 72, 533–578.
- Karaciejus, Juozas. 1986 – Iš lietuvių kalbos žodžių istorijos. *Ženklas ir prasmė*. Vilnius: Mokslas, 62–75.
- Karaliūnas, Simas. 1969 – Pastabos. Frenkelis 1969: 111–126.
- Karaliūnas, Simas. 1980 – On the formation of *-auja, -uoja* verbs in Baltic. IV *Vissavienības baltistu konference, 1989 g. 23.–25. Sept. Referātu tēzes*. Rīga, 36–37.
- Kazlauskas, Jonas. 1968 – *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*. Vilnius: Mintis.
- Kiparsky, Valentin. 1975 – *Russische historische Grammatik* 3. Heidelberg: Carl Winter.
- Krahe, Hans. 1960 – Der Flussname *Salantas*. *Beiträge zur Namenforschung* 3, 259–262.
- Krahe, Hans. 1964 – *Unsere ältesten Flussnamen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Krasuchin, Konstantin G. 1996 – Studien zu den Beziehungen zwischen protoindoeuropäischen Verben und Nomina. *Indogermanische Forschungen* 101, 47–72.
- Kuryłowicz, Jerzy. 1956 – *L'apophonie en indo-européen*. Wrocław etc.: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Kuryłowicz, Jerzy. 1964 – *The Inflectional Categories of Indo-European*. Heidelberg: Carl Winter.

- Laumane, Benita. 1989 – Apelaīvi un toponīmi ar *-ēj-*, *-ij-* un *-ien-* Kurzemē. *Baltistica* 3(1) priedas, 147–160.
- Leskien, August. 1891 – *Bildung der Nomina im Litauischen*. Leipzig: Hirzel.
LEW – Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1955–1962.
- Liukkonen, Kari. 2000 – Dėl lietuvių kalbos veiksmažodžio daiktavardinės kilmės formų. *Jono Kazlausko diena: istorinės gramatikos dalykai. Tarptautinės konferencijos programa ir tezės*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 21–22.
- LKA III – *Lietuvių kalbos atlasas* 3. Vilnius: Mokslas, 1991.
LKŽ I–XX – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20. Vilnius, 1941–2002.
- Lohmann, Johannes. 1933 – Hethitisch *appizzis* ‘hinten befindlich’ und Verwandtes. *Indo-germanische Forschungen* 51, 319–328.
- Machek, Václav. 1961 – Nochmals über die Adjektivdubletten auf **-ont* im Slawischen. *Zeitschrift für Slawistik* 6, 579–587.
- Mažiulis, Vytautas. 1959 – Hethitica-Baltica (po povodu klinopisno-chettskogo *kutru-*, *svidetel’*“). *Rakstu Krājums*. Rīgā: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- ME I–IV – Karl Mülenbachs, Jānis Endzelīns. *Latviešu valodas vārdnīca* 1–4. Rīgā: Kultūras fonds izdevums, 1923–1932.
- Meid, Wolfgang. 1967 – *Germanische Sprachwissenschaft* 3. *Wortbildung*. Berlin: Walter de Gruyter u. Co.
- Meier-Brügger, Michael. 2000 – *Indogermanische Sprachwissenschaft*. Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Meillet, Antoine. 1908 – La phrase nominale en indo-européen. *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris* 14, 1–26.
- Meillet, Antoine. 1934 – *Introduction à l’étude comparative des langues indo-européennes*. Paris: Hachette.
- Meillet, Antoine. 1951 – *Obščeslavjanskij jazyk*. Moskva: Izdatel’stvo inostranoj literatury.
- Meillet, Antoine,
Vendryes, Joseph. 1948 – *Traité de grammaire des langues classiques*. Paris: Librairie ancienne Honoré Champion.
- Nagy, Gregory. 1970 – *Greek Dialects and the Transformation of an Indo-European Process*. Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press.
- Oettinger, Norbert. 1995 – Hethitisch *appezzija-* und vedisch *aptyá-*. *Kurylowicz Memorial Volume* 1. Cracow: Universitas, 181–185.
- Otkupščikov, Jurij V. 1967 – *Iz indoeuropejskogo slovoobrazovanija*. Leningrad: Izdatel’stvo Leningradskogo universiteta.
- Otkupščikov, Jurij V. 1988 – *Dogrečeskij substrat*. Leningrad: Izdatel’stvo Leningradskogo universiteta.
- Otkupščikov, Jurij V. 2001 – *Očerki po etimologii*. Sankt-Peterburg: Izdatel’stvo S.Peterburgskogo universiteta.
- Otrębski, Jan. 1965 – *Gramatyka języka litewskiego* 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Pedersen, Holger. 1913 – *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen* 2. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.
- Petersen, Walter. 1913 – *The Greek Diminutive Suffix -ισσο-, -ισση*. New Haven-Connecticut: Yale University Press.

- Pisani, Vittore. 1961
PJa – *Glottologia indoeuropea*. Torino: Rosenberg e. Sellier.
– Vladimir V. Toporov. *Prusskij jazyk. Slovar'* 1–5 (A–L). Moskva: Nauka, 1975–1990.
- PKEŽ I–IV – Vytautas Mažiulis. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas* 1–4. Vilnius, 1988–1997.
- Pohl, Heinz-Dieter. 1978 – Historische slavische Sprachwissenschaft seit 1945. *Kratylos* 22, 1–39.
- Porzig, Walter. 1954 – *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets*. Heidelberg: Carl Winter.
- Reiter, Norbert. 1967 – Die Funktion der Suffixe *-j-*, *-bšk-*, *-bn-* im Altkirchenslavischen. *Die Welt der Slaven* 12, 363–400.
- Rosinas, Albertas. 1988 – *Baltų kalbų įvardžiai*, Vilnius: Mokslo.
- Rosinas, Albertas. 2001 – *Mikalojaus Daukšos tekstų įvardžių semantinė ir morfoliginė struktūra*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Savčenko, Aleksej N. 1960 – Problema proischozdenija ličnych okončanij glagola v indoevropejskom jazyke. *Lingua Posnaniensis* 8, 44–56.
- Schmalstieg, William R. 1974 – *An Old Prussian Grammar*. University Park-London: The Pennsylvania State University Press.
- Schmalstieg, William R. 1992 – A few comments on the Old Prussian preterit tense. *Colloquium Pruthenicum Primum*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 41–45.
- Schmid, Wolfgang P. 1963 – *Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Schmid, Wolfgang P. 1968 – Alteuropäisch und Indogermanisch. *Abhandlung der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Geistes und sozialwissenschaftliche Klasse* 6, 243–258.
- Schmoll, Ulrich. 1959 – *Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanen Hispaniens und das Keltiberische*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Schulze, Wilhelm. 1966 – *Kleine Schriften*. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.
- Schwyzer, Eduard. 1939 – *Griechische Grammatik* 1. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Skardžius, Pranas. 1943 – *Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Vilnius.
- Skardžius, Pranas. 1998a–1998b. – *Rinkiniai raštai* 3–4. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Ślawski, Franciszek. 1974–1979 – Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. *Słownik prasłowiański* 1–3. Wrocław etc.: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Smoczyński, Wojciech. 2001 – *Język litewski w perspektywie porównawczej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Solta, Georg R. 1958 – *Gedanken über das nt-Suffix*. Wien: Rudolf M. Rohrer.
- Solta, Georg R. 1966 – Lat. *viridis* und deutsch *grün* (Ein Beitrag zur Wortbildung). *Die Sprache* 12, 26–47.
- Specht, Franz. 1935 – Eine Eigentümlichkeit indogermanischer Stammbildung. *Kuhns Zeitschrift* 62, 216–235.
- Specht, Franz. 1944 – *Der Ursprung der indogermanischen Deklination*. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.
- Stang, Christian S. 1942 – *Das slavische und baltische Verbum*. Oslo: Jakob Dybwad.

- Toporov, Vladimir N. 2001 – Dr.-ind. *prathamá-*: K rekonstrukcii odnogo iz variantov indoevropejskoj koncepcii „pervogo“. *Grammaticvs. Studia Adolfo Erharto quinque et septuagenario oblata*. Brno: Masarykova universita v Brně. 165–174.
- Trautmann, Reinhold. 1910 – *Die altpreussischen Sprachdenkmäler*. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.
- Trautmann, Reinhold. 1923 – *Baltisch-Slavisches Wörterbuch*. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.
- Urbutis, Vincas. 1994 – Daiktavardžių daryba. *Lietuvių kalbos gramatika* 1. Vilnius: Mintis, 261–473.
- Vaillant, André. 1974 – *Grammaire comparée des langues slaves* 4. Paris: Éditions Klincksieck.
- Valeckienė, Adelė. 1965 – Būdvardžių daryba. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 191–238.
- Vanags, Pēteris. 1992 – Prūsų kalbos *u*-kamieno būdvardžiai. *Colloquium Pruthenicum Primum*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersitetu Warszawskiego, 85–91.
- Vidugiris, Aloyzas. 2004 – *Zietelos lietuvių šnekta*. Vilnius: Presvika.
- Vykypěl, Bohumil. 2001 – Zwei lettische Bemerkungen. *Grammaticvs. Studia linguistica Adolfo Erharto quinque et septuagenario oblata*. Brno: Masarykova universita v Brně, 211–223.
- Vondrák, Wenzel. 1924 – *Vergleichende slavische Grammatik* 1. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.
- Vulāne, Anna. 1986 – *Imja prilagatel' noe i ego sintaksičeskie funkcii v verchnelatyšskom jazyke*. Avtoref. kand. dis. Rīga.
- Wackernagel, Jakob. 1953 – *Kleine Schriften*. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.
- Wackernagel, Jakob, Debrunner, Albert. 1954 – *Altindische Grammatik*, Bd. 2, T. 1. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.
- Watkins, Calvert. 1969 – *Indogermanische Grammatik*. Bd. 3. *Formenlehre*. T. 1. *Geschichte der indogermanischen Verbalflexion*. Heidelberg: Carl Winter.
- Willi, Andreas. 1999 – Zur Verwendung und Etymologie von griechisch ἐϞι-. *Historische Sprachforschung* 112, 86–100.
- Zeifelder, Susanne. 2000 – *Archaismus und Ausgliederung. Studien zur sprachlichen Stellung des Hethitischen*. Heidelberg: C. Winter.
- Zinkevičius, Zigmās 1981 – *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* 2. Vilnius: Mokslo.
- Zverkovskaja, N. P. 1969 – Parallel'noe obrazovanie prilagatel'nych s suffiksami *-bn-* i *-bšk-* v drevnerusskom jazyke. *Leksikologija i slovoobrazovanie drevnerusskogo jazyka*. Moskva: Nauka.

Saulius Ambrazas

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio 5

LT-10308 Vilnius

Lietuva

saulambr@julius.ktl.mii.lt

SUMMARY

On the Derivational Categories of Adjectives in Lithuanian and Their Historical Relations

Saulius AMBRAZAS

In Lithuanian three old derivational categories of adjectives have been distinguished: 1) deverbal adjectives denoting characteristics of action and result (of derivatives in *-us*); 2) denominal attributive adjectives (cf. derivation in *-inis*, *-ingas*, *-iškas*, *-(i)uotas*); 3) diminutives (cf. derivatives in *-(i)okas*). They were closely related in Proto-Indo-European.

1. Derivatives in **-nt-*, formed from verbs and nouns, had the meanings of characteristics of action, attribute and diminutives, cf. participles in **-nt-*, archaic Lithuanian hydronyms in *-ant-*, *-ent-*, *-int-* (cf. *Sālantas*) and diminutives in *-intelis* (cf. Lith. *baltiñtelis* and Old Czech. *bělučí* 'very white', also Hitt. *aššuwant-* : *aššu-* 'good').

2. The suffix **-ko-* links diminutives with denominal attributive adjectives too, cf. Lith. *maž-ó-kas* 'somewhat small, pretty small' and Lith. *dvej-ó-kas*, OCS *dvvoj-akъ* 'of two kinds, double'; also the suffix **-is-ko-*, used in the formation of attributive adjectives in the Baltic, Slavic and Germanic languages (cf. OCS *božьskъ*, Goth. *gudisks*, and Lith. *diėviškas*, Latv. *dievīks* 'of God' in the texts of the 16th–17th centuries) and in the formation of diminutives in Greek (cf. *παιδίσκη* 'little girl').

3. The affix **(i)ō-/eiō-*, especially characteristic of denominal attributive adjectives (cf. Lat. *patrius*, Gk. *πάτριος*, Skr. *pītriya-* 'father's'), is closely related to the affix **-o-*, characteristic of deverbal adjectives denoting peculiarities of the action and the result (cf. Lith. *žālias* 'green' and *žālas* 'brown').

4. The suffixes **-no-*, **-to-/tō-*, **-mo-* were also used in the formation of adjectives from verbs and nouns in Proto-Indo-European.

KOPSAVILKUMS

Lietuviešu valodas adjektīvu vārddarināšanas kategorijas un to vēsturiskie sakari

Saulius AMBRAZAS

Lietuviešu valodā izšķiramas trīs senas adjektīvu vārddarināšanas kategorijas: 1) deverbālie adjektīvi, kas apzīmē darbības un rezultāta īpašības (sal. atvasinājumus ar *-us*); 2) denominālie atributīvie adjektīvi (sal. atvasinājumus ar *-inis*, *-ingas*, *-iškas*, *-(i)uotas*); 3) deminutīvi (sal. atvasinājumus ar *-(i)okas*). Indoeiropiešu pirmvalodā tie visi bija cieši saistīti.

1. Atvasinājumiem ar **-nt-*, ko veidoja no vārdiem un substantīviem, bija darbības veida, atribūta un deminutīva nozīmes, sal. divdabjus ar **-nt-*, arhaiskus lietuviešu hidronīmus ar *-ant-*, *-ent-*, *-int-* (sal. *Sālantas*) un deminutīvus ar *-intelis* (sal. liet. *baltiñtelis* un s. čehu *bělučí* 'ļoti balts', un het. *aššuwant-* : *aššu-* 'labs').

2. Piedēklis **-ko-* arī saista deminutīvus ar denominālajiem atributīvajiem adjektīviem, sal. liet. *maž-ó-kas* 'pamazs' un liet. *dvej-ó-kas*, sensl. *dvvoj-akъ* 'divējāds; dubults'; sal. arī piedēklī **-is-ko-*, kas lietots atributīvo adjektīvu atvasināšanai baltu, slāvu un ģermāņu valodās (sal. sensl. *božьskъ*, got. *gudisks*, un liet. *diėviškas*, latv. *dievīks* 'ar dievu saistīts' 16. un 17. gs. tekstos) un deminutīvu atvasināšanai grieķu valodā (sal. *παιδίσκη* 'maza meitene').

3. Afiksas **(i)ġo-/-eġo-*, kas ģpaši raksturġgs denominālajiem atributġvajiem adjektġviem, (sal. lat. *patrius*, gr. *πάτριος*, sanskr. *pġtriya-* ‘tġva’), ir tuvu radniecġgs afiksam **-o-*, kas raksturġgs deverbālajiem adjektġviem, kas apzġmġ darbġbas un rezultāta veidu (sal. liet. *ġālias* ‘zaġs’ un *ġālas* ‘brġns’).

4. Piedġklġ **-no-*, **-to-/-tġo-*, **-mo-* arġ tikuġi lietoti, lai indoeiropieġu pirmvalodā atvasinātu adjektġvġs no vġrbġm un substantġviem.

PAR ONIMIZĀCIJU BALTU HIDRONĪMIJĀ

Laimute BALODE
(Latvijas Universitāte / Helsingin yliopisto)

Termins *onīms* (< gr. *onyma* ‘vārds, nosaukums’) ar nozīmi ‘īpašvārds’ ir zināms un pierasts, bet par tādu procesu kā *onimizācija* teorētiskajā onomastikā sākts runāt samērā nesen. 2004. gada 1.–3. septembrī Horvātijā, Zadaras universitātē, notika starptautisks simpozījs “*Naming the World: from Common Nouns to Proper Names*”, veltīts tieši onimizācijas procesam dažādās valodās. Onimizācija ir valodas process, kad apelatīvs jeb sugasvārds bez izmaiņām jeb nulles afiksācijas ceļā kļūst par īpašvārdu jeb onīmu. Protams, pastāv arī pretēja virziena process, saukts par *apelativizāciju*.

Pasaulē ir pazīstami daudzi piemēri, kad ūdeņu nosaukumi ir veidoti onimizācijas ceļā: *Dona* Krievijā, *Donava* Viduseiropā, *Ebro* Spānijā, *Nīla* Ēģiptē, *Orinoko* Venecuēlā u. c. Visu šo nosaukumu pamatā ir tā pati nozīme ‘upe’ vai ‘ūdens’. Teorētiski varētu runāt par upju nosaukumu un attiecīgo sugasvārdu homonīmiju (tā uzskata arī dāņu onomaste Vibeke Dalberga (Dalberg 1985)).

Baltijas teritorijas hidronīmi šajā ziņā nav izņēmums – arī te ir zināmi šādi piemēri, kad *upe* pārtop par potamonīmu *Upe* vai *ezers* bez izmaiņām kļūst par limnonīmu *Ezers*. Galvenais šī raksta mērķis ir noskaidrot Baltijas hidronīmus, kas radušies onimizācijas ceļā, salīdzināt to izplatību visās trijās baltu valodās, aprakstīt to īpatnības. Rakstā ir skarta tikai viena daļa no visiem ģeogrāfiskajiem nomenklatūras vārdiem – tā saucamie hidronīmiskie apelatīvi baltu toponīmijā, galvenokārt baltu hidronīmijā.

Rakstā apskatāmie ģeogrāfiskie apelatīvi ir šādi:

Latviešu	Lietuviešu	Senprūšu ¹
<i>upe</i>	<i>upė</i>	<i>ape</i> ²

¹ Senprūšu valodas apelatīvu un toponīmu materiāls ir ierobežots; tie ir zināmi tikai no senajiem dokumentiem, kartēm, dažiem vokabulārijiem un katehismiem. Lielākā daļa spr. toponīmu (un hidronīmu) vēlāk tika nomainīti ar ģermāņu vai slāvu cilmes nosaukumiem.

² Sal. ide. **āp-* ‘ūdens’, senindiešu *ap* ‘ūdens’, avestas *āš* (Acc. sg. *āpəm*), saksiešu *utca* ‘ūdens’ < **āpatcā* (Tonopov I 97); sakne ir sastopama vairākos potamonīmos Eiropā: *Ape* un *Apula* > *Appelbach* Vācijā, *Apantia* > *Apance* Francijā, *Apsa* > *Assa* Francijā, *Apsa* un *Apusa* Itālijā, *Apsantia* Beļģijā etc. (Karulis II 453-454).

Latviešu	Lietuviešu	Senprūšu
<i>ezers</i>	<i>ežeras</i>	<i>assaran</i> ³
<i>avots</i>	<i>šaltinis</i>	<i>apus</i>
<i>dīķis</i>	<i>prūdas, bala, tvenkinys</i>	?
<i>strauts</i> (dial. <i>valks, rūcis, urga</i>)	<i>upelis, upokšnis</i>	<i>ape</i> ?
<i>tērce</i>	<i>upelis, srautas</i>	<i>salus</i> ?
<i>jūra</i>	<i>jūra</i>	<i>iūrin</i> ⁴ .

Baltu valodās ir vairāki upju un ezeru nosaukumi, kas darināti uz dzimtās valodas pamata no šiem apelatīviem nulles afiksācijas ceļā, piemēram:

liet. *ùpè* ‘upe’ > *Ûpè* 10 upes Lietuvā (Vanagas 1981, 354),

liet. *ežeras* ‘ezers’ > *Ēžeras* 7 ezeru nosaukumi Lietuvā (Vanagas 1981, 101),

latv. *upe* > *Upe* vienas upes nosaukums Latvijā (Blīdienē 1953⁵),

/pārsteidz šāda kvantitatīva disproporcija lietuviešu un latviešu valodā; šajā gadījumā vienīgais izskaidrojums acīmredzot saistīts ar to, ka nav vienādi vākts toponīmiskais materiāls/,

urga > *Urga* 8 strauti Latvijā⁶ (Ludbāržos 1957, > Īgē E I 113, Cērē E II 159, Ikšķilē p, Limbažos 1957, Pociemā 1957, > Kujā E I 115, Zemītē U IV 243),

latv. *strauts* > *Strauts* 6 strauti Latvijā (Ceraukstē U V 473, Ciecērē 1953, Ikšķilē 1953, Lielplatonē U V 427 k, Sēmē 1959, Vandzenē p),

³ Sal. kr. *ozepe*, poļu *jezioro*, horvātu *jezero*, slovēņu *jezero*, bulgāru *ézepe*, čehu *jezero*, kur, iespējams, saskatāma ide. sakne **egh-* ‘robeža’ (Топопов I 131; Karulis I 274).

⁴ Sal. armēņu *jowr* ‘ūdēns’, albāņu *hurdē* ‘dziļa vieta, dīķis, ūdens krātuve, mukulājs’, kas radies no ide. saknes **aue-* ‘slacīt, mitrināt, plūst’ /tā pati sakne ir iespējama arī latviešu valodas leksēmā *avots*/ (Karulis I 362, 93).

⁵ Gadskaitlis pēc toponīma rāda pieraksta gadu. Tehnisku iemeslu dēļ latv. onīmu intonācijas rakstā nav norādītas.

⁶ Minētie skaitļi balstās uz Latviešu valodas institūta onomastikas kartotēkā atrodamo materiālu.

rūcis > *Rūcis* daži strauti Latvijā (Sakstagalā p, Šķilbēnos 1962, Viļakā 1974),

tērce > *Tērce* grāvis Latvijā (Liepā 1976),

valks > *Valks* strauts Latvijā (Basos 1951) u. c.

Šāda tipa, resp., onimizācijas ceļā radušos hidronīmu piemēri nav saglabājušies senprūšu valodā.

Tāds nosaukums kā latv. **Avots* < *avots*, kas arī apzīmētu avotu, Latvijā nav reģistrēts. Varbūt šādi nosaukumi vienkārši netika pierakstīti kā toponīmi, vācot materiālu. Arī liet. **Tvenkinys* ‘dīķis’ Lietuvā nav reģistrēts kā hidronīms, iespējams tāpēc, ka tas ir samērā jauns lietuviešu literārās valodas vārds (dialektos izmanto citas leksēmas: *prūdas*, *bala*, kas ir labi zināmas arī Lietuvas hidronīmos) (Vanagas 1981, 266, 56). Līdzīgi arī spr. **Salus* < *salus* ‘tērce, lietus strauts’ nav konstatēts toponīmos senprūšu kādreizējā teritorijā (Mažiulis II 321).

Ir tikai daži onimizācijas rezultātā radušies lielāku hidroobjektu nosaukumu piemēri; parasti tie ir attiecināti uz maziem strautiem vai dīķiem, kuru vārdi ir svarīgi tikai ļoti ierobežotā apkārtējo iedzīvotāju lokā.

Dialektālās leksēmas ir izplatītākas onimizācijā (piemēram, latv. *urga*, *rūcis*, *valks*). Iemesls varētu būt tas, ka šādi vārdi netiek tik nepārprotami uztverti vai atpazīti kā “normāli” apelaatīvi – tiem ir daudz vieglāk kļūt par īpašvārdu, nemainot formu.

Diezgan bieži iepriekš minētie ģeogrāfiskie apelaatīvi tiek lietoti, lai nosauktu **cita veida hidroobjektu**:

spr. *asaran* ‘ezers > *Azara* purva nosaukums Sembā 1318 (Apr. 11) (vairāk par to skat. Savukynas 1966, 186),

latv. *avots* > *Avots* upes nosaukums Bruknā U IV 227 k,

urga > *Urga* ezera nosaukums Milzkalnē U V 505,

tērce > *Tērce* dīķa nosaukums Grašos 1970,

rūcis > *Rūcis* purva nosaukums Briģos 1962,

liet. *prūdas* ‘dīķis’ > *Prūdas* 7 ezeru nosaukumi un 7 upju nosaukumi Lietuvā (Vanagas 1981, 266),

šaltīnis ‘avots’ > *Šaltīnis* 20 upes Lietuvā (Vanagas 1981, 325),

jūra ‘jūra’ > *Jūra* upes nosaukums Tauraģē, Lietuvā (Vanagas 1981, 139). Neparasti, ka upe tiek saukta par jūru. K. Būga uzskata, ka

senie aisti lietojuši šo leksēmu nevis īstas jūras (*Meer*) apzīmēšanai, bet lielāku ezeru apzīmēšanai (*Binnensee*) (Būga RR II 275). Tomēr upe nav ne ezers, ne jūra... Varbūt šādā gadījumā var saskatīt vēl plašāku šīs saknes nozīmi – sal. liet. *jáura* ‘purvaina zeme’, armēņu *jur/jowr* ‘ūdens’, albāņu *hurdē* ‘dziļa vieta, dīķis; mukulājs’ u. c. (Būga RR II 266; Endzelīns DI III-1, 465; DI IV-2, 230; Vanagas 1981, 139; Karulis I 362, 93 u. c.).

Ģeogrāfiskie apelaīvi bieži bez izmaiņām kļūst par **mikroobjektu** nosaukumiem:

latv. *rūcis* > *Rūcis* ieleja Sakstagalā 1956, leja Kārsavā 1963, 11 pļavu nosaukumi (Balvos, Bērzpilī, Ciblā, Gaigalavā, Kārsavā u. c.; toponīmu izplatība sakrīt ar apelaīva izplatību, resp., tie sastopami Latgalē),

latv. *tērce* > *Tērce* daži mežu nosaukumi Latvijā (Mālpilī 1977, Vaidavā 1980), viena pakalna nosaukums (Maltā 1982), 7 pļavu nosaukumi, izkaisīti visā Latvijā (Alojā 1981, Drabešos 1972, Mēdzulā 1960, Sēļos 1953, Sēmē 1959, Valmierā p, Veselavā 1963 u. c.),

latv. *jūra* > “*Jūra*” pļavas nosaukums Latvijā (Purmsātos U IV 53),

latv. *strauts* > *Strauts* – daudzi tādi nosaukumi doti pļavām, kuras regulāri applūst (pļava Blīdienē 1953, Bikstos U V 468, Cērē U IV 180, Lestenē U V 487, Nīgrandē U V 48, Remtē U V 493, Saldū U IV 152 u. c.), ir pierakstīts viena meža nosaukums Latvijā (Baltonē 1965).

Tikpat bieži (vismaz Latvijā) šādi ģeogrāfiski nomenklatūras vārdi bez ārējās formas izmaiņām kļūst par **oikonīmiem**:

latv. *strauts* > *Strauts* – Latvijā pierakstīti apmēram 165 (!) mājvārdi (Jaunburtniekos 1974, Pededzē 1961 u. c.),

latv. *urga* > *Urga* vairāki pļavu nosaukumi Latvijā (Ancē E II 151, Bīriņos 1964, Krimuldā 1968 u. c.), vienas muižas nosaukums Latvijā (Puikulē E I 100),

latv. *valks* > *Valks* mājvārds Latvijā (Kazdangā U IV 39), daudzu pļavu nosaukumi Latvijā,

latv. *avots* > *Avots* /*Avuots*/– tā sauc vismaz 4 mājas Latvijā (Raunā E I 25, Sējā E I 58, Virgā E II 48, Engurē U IV 183).

Pārsteidzoši, bet šādi onimizācijas piemēri ir raksturīgi tieši latviešu valodai. Tāda tipa oikonīmu gandrīz nav Lietuvā (piemēram,

nav māju ar nosaukumu **Upelis* vai **Šaltinis*). Jāatgādina, ka Lietuvā vēsturiski ir izveidojusies situācija, ka ir daudz mazāks skaits mājvārdu (atsevišķām zemniekmājām vārdi reti tiek doti), bet apdzīvotu vietu un ciemu nosaukumi bieži ir daudzskaitlinieki (skat. tālāk).

Kā rodas šādi maldinoši vārdi, kad vietvārda veidošanā izmantotā sugasvārda nozīme neatbilst apzīmējamajam objektam? Dažreiz izskaidrojums, šķiet, vienkāršs, piemēram, strauts šķērso pļavu, tā pļava aizņemas vārdu un tiek saukta vienkārši *Strauts* vai *Rūcis* (tieši šāda motivācija ir minēta pļavu nosaukumiem *Strauts* Sātiņos p, *Strauts* Stopiņos 1965). Tādējādi notiek onīma pārņemšana uz citu objektu jeb tranonimizācija. Citādi skaidrojama šāda tipa mājvārdu rašanās. Dažreiz hidroobjekta tuvums ir pamats šādai nominācijai. Turklāt kā vēl vienu iespējamu toponīmu pamatu varētu minēt arī saisaisti ar apelatīva semantiku, kā arī ar asociatīvo, dažreiz simbolisko vai metaforisko semantiku.

Baltu valodu vārd darināšanā plaši tiek izmantoti piedēkļi – īpaši deminutīvie piedēkļi, kas tiek pievienoti arī ģeogrāfiskajiem apelatīviem. Šajā sakarā rodas aktuāla teorētiskas dabas problēma: vai var runāt par onimizācijas procesu gadījumā, kad vietvārda struktūrā ietilpst ģeogrāfiskā apelatīva celms + deminutīvais sufikss, resp., deminutīvā izskaņa? Vai deminutīvpiedēklis ir pievienots jau apelatīvu līmenī un apelatīvs pēc tam kļuvis par vietvārdu (tad šādus piemērus varētu droši analizēt arī kā onimizācijas procesa produktus), vai arī deminutīvpiedēklis pievienots tikai topoderivatīvajā procesā – tādā gadījumā šie hidronīmi jāuzskata par sufiksāliem derivātiem, un tad tas būtu cita raksta temats. Abas interpretācijas ir iespējamās. Daži šādu deminutīvtoponīmu piemēri:

latv. *ezers* > *Ezeriņš* (demin. sufikss *-iņ-*) 6 ezeru nosaukumi Latvijā (Lubezerē, Vecpiebalgā u. c.),

latv. *strauts* > *Strautiņš* grāvis Latvijā (Suntadžos 1963),

latv. *tērce* > *Tērcīte* (demin. sufikss *-īte-*) 4 strautu nosaukumi Latvijā (Nautrēnos 1970, Priekuļos u. c.), arī ar dzimtes maiņu vietvārdā: latv. *tērce* > *Tērcīts* // *Tērcītis* (m.g.!) strauts Latvijā (Umurgā 1957),

latv. *upe* > *Upīte* 20 strautu nosaukumi (Brenģuļos 1964, Embūtē U IV 31, Kalupē 1958, Mārkalnē 1961, Medņos 1962, Pastendē U V 215 u. c.) un 1 diķa vārds Latvijā (Vecpilī 1966),

latv. *avots* > *Avotiņa* upes nosaukums Latvijā (Smiltēnē Pag. apr. 211),

liet. *ēžeras* ‘ezers’ > *Ežerēlis* (demin. sufikss *-ēl-*) 20 ezeru nosaukumi un 5 upju nosaukumi Lietuvā, *Ežerālis* (dial. demin. sufikss *-al-*) 2 ezeru nosaukumi, *Ežerāitis* (demin. sufikss *-ait-*) 3 ezeru nosaukumi, *Ežeriūkas* (demin. sufikss *-uk-*) 6 ezeri, *Ežeriōkas* (demin. sufikss *-ok-*) 2 ezeri (Vanagas 1981, 101),

Liet. *ūpē* ‘upe’ > *Upālē*, *Upālis*, *Upēlē*, *Upēlis* (57 upes), *Upjūtē*, *Upeliūkas* (pat ar 2 demin. sufiksiem *-el-* un *-uk-*) u. c. Lietuvā (Vanagas 1981, 354-355).

Īpaši daudz šādu derivātu ir reģistrēts Lietuvā. Šai sakarā var atgādināt, ka, pēc lietuviešu izcilā onomasta Aleksandra Vanaga datiem, sufiksācija ir visizplatītākais hidronīmu darināšanas tips Lietuvā (Vanagas 1970, 277).

Ir daži pirmajā acu uzmetienā īpaši interesanti, semantiski neparasti hidronīmi, piemēram, liet. *Upiū upelis* ‘upju upīte’, taču patiesībā šī potamonīma pirmā daļa ir cēlusies no oikonīma *Upiaī* (Vanagas 1981, 355); liet. *Ežeriū ežerēlis* ‘ezeru ezeriņš’ – arī šajā piemērā pirmajā daļā ir ciema nosaukums *Ēžerys* (Vanagas 1981, 101). Šajos gadījumos der atcerēties citu labi zināmu īpašvārdu veidošanās “riņķa jeb apla formulu”: hidronīms → oikonīms → hidronīms.

Reti ir gadījumi, kad vienas baltu valodas ģeogrāfiskais apelatīvs kļūst par **citas valodas hidronīmu**. Varbūt varētu minēt vienīgi šādu ļoti hipotētisku piemēru: latv. apelatīvs *urga* (domājams, somugru cilmes vārds, sal. līb. *ūrg(a)* ‘kleiner Bach’, ig. *urg* ‘Vertiefung, Höhle’ ME IV 304, bet sal. arī Karulis II 456, kur latv. *urga* atvedināms no latv. verba *urgt* ‘burbuļot, plūstot šalkt (par ūdeni)’ > liet. hidronīms *Ūrka* upes nosaukums Kauņas raj. (Vanagas 1981, 355). Taču šis Aleksandra Vanaga piedāvātais sastatījums ar latviešu valodas iespējamo somugrismu ir ļoti apšaubāms, tā ir diezgan mazticama etimoloģija. Arī potamonīma lokalizācija neliecina par iespējamu latviešu valodas ietekmi. Ticamāks šķiet saistījums ar verbiem liet. *urkioti* ‘rāt’, latv. *urkt* ‘brummen’ ME IV 306 (Vanagas, turpat). Sal. arī citus šīs saknes liet. hidronīmus: *Ūrkis* ezers Molētos, *Ūrkupis* upe Alītus raj. un *Ūrkupis* Telšos (Vanagas, turpat).

Ļoti bieži hidronīmiskie apelaīīvi **daudzskaitlī** kļūst par citu objektu nosaukumiem. Visbiežāk tie tiek lietoti kā oikonīīmi:

liet. *ēžeras* ‘ezers’ > *Ežeraī* (dsk.) mājvārds Ukmerģes rajonā Lietuvā (Ladms. 73),

liet. *ūpē* ‘upe’ > *Ūpēs* (dsk.) ciema nosaukums Zarasu rajonā Lietuvā (Ladms. 324), *prūdas* ‘dīķis’ > *Prūdai* (dsk.) ciema nosaukumi Anīķšcu rajonā, Ukmerģes raj., Molētu raj. (Ladms. 249),

liet. *balā* ‘dīķis’ > *Bālos* (dsk.) ciema nosaukums Ŷelmes raj. Lietuvā (Ladms. 25),

liet. *šaltīnis* ‘avots’ > *Šaltīnai* (dsk.) 4 ciemu nosaukumi Anīķšcu, Ignalinas, Šalčininku, Traķu raj. Lietuvā (Ladms. 298),

latv. *upe* > *Upes* (dsk.) ap 40 mājvārdu Latvijā (Ādažos 1975, Beļavā 1965, Dundagā 1980, Gaujienā 1961 u. c.),

strauts > *Strauti* (dsk.) ciema nosaukums Latvijā (Liepnā 1969) un daudzi mājvārdi (ap 133) visā Latvijas teritorijā (Aknīstē 1977, Turlavā 1978 u. c.), arī 5 pļavu nosaukumi *Strauti*,

valks > *Valki* (dsk.) ap 70 mājvārdu Latvijā (Aisterē 1966, Aizputē 1958 u. c.) un 25 pļavu nosaukumu Latvijā (Rendā p, Snēpelē p, Vērgalē U IV 109 u. c. lielākoties Kurzemē).

Nereti toponīīms (tostarp arī hidronīīms) ir darināts ar **sufiksālās galotnes** palīīdzību, taču tie vairs nav šajā rakstā apskatāmi gadīījumi (resp., tie nav tikai onimizācijas ceļā radušies onīīmi):

liet. *ūpē* ‘upe’ > *Ūpis* 24 upju nosaukumi, *Upīys* – viens nosaukums un *Upius* – vēl vienas upes vārds Lietuvā, taču sal. arī liet. dial. apelaīīvu *ūpis* (tā arī Vanagas 1981, 354-355), tāpēc šādi gadīījumi onimizācijas procesa sakarā ir diskutējami;

liet. *jūra* ‘jūra’ > *Jūrē* upes nosaukums Lietuvā (Kazlu Rūdā) (Vanagas 1981, 139);

liet. *ēžeras* ‘ezers’ > *Ežērē* ezera nosaukums, *Ēžerys* ciema nosaukums Lietuvā (Vanagas 1981, 101);

latv. *ezers* > *Ezere* upes nosaukums un apdzīvotas vietas nosaukums Latvijā (Lvv I 279). Šādi derivatīvo galotņu izmantošanas piemēri ir diezgan labi zināmi Latvijā un Lietuvā, tomēr liekas, ka biežāk sastopami Lietuvā.

Mūsdīīnu Lietuvas un Latvijas toponīīmijā ir daudz **saliktu nosaukumu** (gan salikteņu, gan vārdkopu). Dažus no tiem var – gan tikai nosacīīti – minēt, arī runājot par onimizācijas procesu baltu

valodās. Piemēram, abi vietvārda komponenti ir veidoti no hidronīmiskiem apelatīviem:

latv. *Avuotupe* upe Grobiņā E II 163, *Avuotvalks* Usmā U IV 290, “*Awotu strautīns*” strauts Kuldīgā U IV 127. Šajos piemēros otrā vietvārda daļa lietojama nomenklatūras vārda funkcijā, resp., sakrīt ar apzīmējamo objektu.

Palaikam hidronīmiskais apelatīvs kā saliktā toponīma otrais komponents tikai šķietami ir nomenklatūras vārds, jo patiesībā neatbilst ģeogrāfiskajam objektam:

latv. *Eža strauts* pļavas nosaukums Milzkalnē 1973, *Ežu strauts* dīķis Vecaucē 1969,

Baltais strauts apdzīvotas vietas nosaukums Medņos p,

Varžu strauts pļavas nosaukums Tetelē 1968,

Desu strauts pļavas nosaukums Pampāļos 1970,

Akmens strauts pļavas nosaukums Gaiķos U IV 121,

Ķīseļa strauts ceļa nosaukums Garozā 1967,

Medus strauts pļavas nosaukums Džūkstē U V 400,

Vīna strauts grāvis Birzgalē 1970,

Vērša strauts pļavas nosaukums Baldonē U IV 28,

Dzērves strauts pļavas nosaukums Garozā 1967 k,

Cūkas rūcis lauka nosaukums Bērzgalē p,

Sarkanais rūcis pļavas nosaukums Bērzgalē 1972,

Dvēseļu tērcē pļavas nosaukums Gaigalavā 1971,

Mātes tērcē pļavas nosaukums Kārļos 1971,

Ļaunuma tērcē purvājs Kārļos 1971,

Zirņu valks pļavas nosaukums Vārmē 1962 un daudzi citi.

Lielākoties tie ir metaforiski vai arī metonīmijas rezultātā radušies mikrotoponīmi.

Analoģisks lietuviešu saliktā toponīma piemērs:

liet. *Šaltieji Šaltiniai* ‘aukstie avoti’ ciema nosaukums Marijampoles raj. (Ladms. 298).

Kādreizējā nomenklatūras vārda iekļaušanos toponīma sastāvā, zaudējot savu sākotnējo apelatīvisko nozīmi, varam uzskatīt par specifisku onimizācijas gadījumu.

Zināmā mērā par onimizācijas jautājumu var runāt arī saistībā ar **aizgūtajiem hidronīmiem**, kas darināti no ģeogrāfiskiem apelatīviem citā valodā: latv. upju nosaukumi *Jugla* un *Jogla* < ig. *jōgi* ‘upe’,

lībiešu *jog, joig, jok* ‘upe’ /lai gan *-la* varētu būt arī piedēklis/ (Bielenstein 1892, 45, Būga RR III 614, Endzelīns Lvv I 400, 402, Rudzīte 1968, 181, Dambe 1987, 35).

Varbūt šajā sakarā pieminēšanas vērts ir analogisks, taču no etimoloģiskā viedokļa vēl problemātiskāks gadījums, kurā iesaistīti citu valodu ģeogrāfiskie apelaīvi: ezera nosaukums Latvijā (Latgalē, Preiļos p) *Limenis//Limanis*, kura sakne, iespējams, saistāma ar ide. **el-*, **elēi-*, **lēi-* ‘sasiet’; sal. arī darinājumus ar sufiksu *-m-* citās valodās: sengrieķu *λιμνή* ‘ezers, dīķis’ vai *λειμών* ‘pļava’, *λιμήν* ‘līcis, osta’ (Pokorny I 309, Dambe 1987, 33). Taču ļoti ticams, ka latviešu limnonīms *Limenis//Limanis* ir cēlies no krievu dialektisma *лиман* ‘tīrs ezers bez niedrēm un ūdenzālēm’ (Даль II 252). Sal. arī liet. hidronīmus *Līminas*, *Liminēlis*, *Liminē* // *Limenē* (Vanagas 1981, 191), spr. pļavas nosaukums *Lima*, ezervārds *Lymaio* (Apr. 88). Tātad, pēc Vallijas Dambes uzskatiem, latv. *Limenis//Limanis* semantiski varētu būt vienkārši ‘ezers’ (Dambe 1987, 33-34).

Abos pēdējos piemēros latviešu valoda saglabājusi liecības par onimizācijas procesiem citās valodās.

Atgriežoties pie onimizācijas galvenā jautājuma, jāpiekrīt angļu onomastam Ričardam Koutsam (Coates 2004, 6), ka tas, vai vārdkopa ir jāuzskata par īpašvārdu, ir atkarīgs no runātāja vai rakstītāja attiecīgajā momentā. Ojārs Bušs ir izsecinājis, ka onimizācijas process ir iespējams “divās, būtībā visai līdzīgās, situācijās”: kad “plašā apkaimē ir tikai viens noteikta paveida objekts (viens kalns, viens ezers u. tml.), un tādēļ nav nekādas nepieciešamības to vēl kā īpaši izdalīt starp līdzīgiem. Bet var būt arī tā, ka, piemēram, upes ir gan vairākas, taču viena no tām ir novada vai tautas dzīvē īpaši svarīga, nozīmīga, un tieši šī viena tad tiek dēvēta par Upi.” (Bušs 1979, 21). Tomēr jāsecina, ka joprojām ir daudz vairāk jautājumu nekā atbilžu (un ne tikai baltu toponīmikā):

- Kad ir iespējams pateikt, ka apelaīvs jau ir onīms? Kad process ir beidzies? Kad vārds jau rakstāms ar lielo sākuma burtu?
- Kādi ir apstākļi, nosacījumi, kas veicina onimizāciju? Vai tas vienmēr ir lielākais, svarīgākais, tuvākais objekts, kas tiek saukts vienkārši par *Ezeru*? Vai arī hidroobjekts tā tiek saukts tikai noteiktā vidē, sarunvalodas līmenī?
- Kāda ir īstā un precīzā termina *onīms* definīcija?

Saīsinājumi

- demin. – deminutīva forma
- dial. – dialekta forma
- dsk. – daudzskaitļa forma
- ide. – indoeiropiešu
- ig. – igauņu
- k – koriģēta forma
- latv. – latviešu
- liet. – lietuviešu
- m.g. – masculinum generis
- p – papildmateriāli
- sal. – salīdzini
- spr. – senprūšu
- > – (aiz ūdenstece nosaukuma) ietek

Literatūra

- Apr. – *Die altpreußischen Ortsnamen gesammelt und sprachlich behandelt von Dr. Georg Gerullis*. Berlin – Leipzig, 1922.
- Bielenstein 1892 – August Bielenstein, *Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert*. St.Petersburg, 1892.
- Bušs 1971 – Ojārs Bušs, Vai var nosaukt upi par Upi? // “*Draugs*”, 1979, Nr.9, 21 (no Ojārs Bušs, *Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2003, 24 – 26.)
- Būga RR III – Kazimieras Būga, *Rinktiniai Raštai*, III tomas, Vilnius, Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.
- Coates 2004 – Richard Coates. A speculative psycholinguistic model of onymization // *International Onomastic Symposium. Naming the World: from Common Nouns to Proper Names*, University of Zadar, Croatia, 2004, 5 – 6.
- Dalberg 1985 – Vibeke Dalberg, *On homonymy between name and appellative // Names* 33, edited at Northern Illinois University, 1985.
- Dambe 1987 – Vallija Dambe, *Ieskats Latvijas PSR hidronīmu semantikā // Onomastikas apcerējumi*. Atb. redaktore Aina Blinkena. Rīga: Zinātne, 1987, 32 – 47.
- E I – Jānis Endzelīns, *Latvijas vietu vārdi*, I: Vidzemes vārdi. Rīga, 1922.
- E II – Jānis Endzelīns, *Latvijas vietu vārdi*, II: Kurzemes un Latgales vārdi. Rīga, 1925.
- Endzelīns DI I–IV – Jānis Endzelīns. *Darbu izlase*. I-IV, Rīga: Zinātne, 1971–1982.
- Karulis I, II – Konstantīns Karulis, *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. I-II, Rīga: Avots, 1992.
- Lvv I – Jānis Endzelīns, *Latvijas PSR vietvārdi*. I d. 1. sēj., A-J. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1956.
- Lvv II – Jānis Endzelīns, *Latvijas PSR vietvārdi*. I d. 2. sēj., K-O. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1961.
- Ladms. – *Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas*. II dalis. Parengė Zigmuntas Noreika ir Vincentas Stravinskās. Vilnius: Mintis, 1976.

- Mažiulis I-IV – Vytautas Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, Vilnius: Mokslų ir enciklopedijų leidykla, I-IV, 1988 – 1997.
- ME I-IV – Kārlis Mīlenbahs, *Latviešu valodas vārdnīca*. Red., papild., turp. J.Endzelīns. 1.-4.sēj., Rīga: Kultūras fonda izdevums, 1923 – 1932.
- Pag. apr. – V. Salnais, A. Maldups, *Pagastu apraksti*. Rīga, 1935.
- Pokorny 1959 – Julius Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bd.I., Bern und München: Francke Verlag, 1959.
- Rudzīte 1968 – Marta Rudzīte, Somugriskie hidronīmi Latvijas PSR teritorijā// *Latviešu leksikas attīstība*, Rīga: Zinātne, 1968, 175 – 197.
- Savukynas 1966 – Bronys Savukynas, Ežerų vardai. E – G // *Lietuvių Kalbotyros Klausimai*, Nr.8, Vilnius, 1966, 183 – 194.
- U IV – Juris Plāķis, *Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi. Kurzemes vārdi. Latvijas Universitātes Raksti*, Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija, IV, Rīga: Latvijas Universitāte, 1936.
- U V – Juris Plāķis, *Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi. Zemgales vārdi. Latvijas Universitātes Raksti*, Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija, V, Rīga: Latvijas Universitāte, 1939.
- Vanagas 1970 – Aleksandras Vanagas, *Lietuvos TSR hidronimų daryba*. Vilnius: Mintis, 1970.
- Vanagas 1981 – Aleksandras Vanagas, *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1981.
- Даль II – Владимир Даль, *Толковый словарь*. Москва: Гос. изд. Иностранных и национальных словарей, 1958, т. 2. *Н – О*.
- Топоров I – IV – Владимир Николаевич Топоров, *Прусский язык. А – L*, Москва: Наука, 1975 – 1990.

Laimute Balode
 Baltu valodu katedra
 Latvijas Universitāte
 Visvalža iela 4a
 LV-1050 Rīga
 Latvija
 laimute.balode@helsinki.fi

SUMMARY

On the Onymization in Baltic Hydronymy

Laimute BALODE

The main aim of this article is to find the Baltic hydronyms created with common nouns, 'river' > River, 'lake' > Lake, to compare their productivity, and also types of derivation in three Baltic languages.

The common nouns denoting geographical features under discussion are the following:

Latvian	Lithuanian	Old-Prussian	
<i>upe</i>	<i>upė</i>	<i>ape</i>	'river'
<i>ezers</i>	<i>ežeras</i>	<i>assaran</i>	'lake'

Latvian	Lithuanian	Old-Prussian	
<i>avots</i>	<i>šaltinis</i>	<i>apus</i>	'spring'
<i>dīķis</i>	<i>prūdas, bala, tvenkinys</i>	?	'pond'
<i>strauts</i>	<i>upelis, upokšnis</i>	?	'brook, rivulet'
(dial. <i>valks, rūcis, tērcē, urga</i>)			
<i>jūra</i>	<i>jūra</i>	<i>iūrin</i>	'sea'

There are several river-names and lake-names in the Baltic languages created from those appellatives with zero affixation: Lith. *ežeras* 'lake' > *Ežeras* 7 lake-names in Lithuania, Latv. *urga* 'rivulet' > *Urga* 4 rivulets in Latvia, Latv. *strauts* 'brook' > *Strauts* 6 brooks in Latvia etc. No such examples of hydronyms have survived in Old-Prussian.

As a rule dialectal lexemes (Latv. *urga, rūcis, valks*) are more likely to be used as hydronyms.

Rather often a common noun denoting something related to water is used to name a geographical feature: Latv. *avots* 'spring' > *Avots* river-name in Latvia, Lith. *šaltinis* 'spring' > *Šaltinis* 20 rivers in Lithuania, Old-Pr. *assaran* 'lake' > *Azara* swamp-name in Samland.

Very often hydronyms are created from the geographical terms with diminutive suffixes: Latv. *ezers* 'lake' > *Ezeriņš* (dimin. suffix *-iņ-*) 6 lake-names in Latvia, Latv. *tērcē* 'brook' > *Tērcēte* (dimin. suffix *-īt-*) several brooks in Latvia, Lith. *upė* 'river' > river names *Upalė, Upalis, Upelė, Upelis, Upeliukas, Upytė*. An especially large number of such derivations is recorded in Lithuania.

Also very often these hydronymical terms, used in the plural, become the names of other objects. Most often they are used as oikonyms: Lith. *ežeras* 'lake' > *Ežerai* (plural form) homestead-name in Lithuania.

Concerning the theoretical aspects of the passage of common nouns to proper nouns, there are still more questions than answers:

- When is it possible to say that the common noun is already a name? When is the process finished?
- What are conditions that foster this phenomenon?
- What is the real and right definition of the term *onym*?

SOMUGRU CILMES UZVĀRDI LATVIJĀ (UN DAŽAS CITAS PARALĒLES SOMU, IGAUŅU UN LATVIEŠU UZVĀRDU SISTĒMĀ)

Pauls BALODIS

(Latvijas Universitāte / Tulkošanas un terminoloģijas centrs)

Latviešu tauta nedzīvoja izolēti – tās ekonomisko un garīgo dzīvi ir ietekmējušas daudzas kaimiņu tautas un kultūras: vācieši, krievi, zviedri, lietuvieši, protams, arī Baltijas somugru tautas (lībieši, igauņi, somi). Ilgus gadsimtus somugru un baltu ciltis dzīvojušas līdzās. Lībiešu valodas substrāts latviešu valodā jūtams vēl arī mūsdienās. Joprojām gan lībieši, gan igauņi ir mūsu tuvākie kaimiņi. Vēstures gaitā kontakti arī ar tālākām somugru ciltīm veidojušies gan tirdzniecībā, gan arī kara gājienos. Šo kontaktu rezultātā tika aizgūtas gan reālijas, gan to nosaukumi (piemēram, *laiva*, *bura*), gan paretam arī personvārdi. Kā atzīst K. Siliņš, grūti noteikt laiku, kad katrs no šiem personvārdiem ienācis latviešu dzīvē, tomēr vairumā gadījumu tas noticis samērā nesen (Siliņš 1990, 13). Tātad neapšaubāmi ir vēsturisks pamats tam, ka latviešu valodā ir daudz aizguvumu (gan sugasvārdu, gan īpašvārdu) no somugru valodām. Kopumā par somugru un latviešu valodu kontaktiem ir rakstīts daudz (Thomsen 1890, Ojansuu 1921, Arumaa 1935, Aben 1957, Zeps 1962, Rudzīte 1968, Ariste 1981, Kagaine, Bušs 1985, Raģe 1986, Bredaks 1989, Vaba 1977, 1997, Boiko 1992, 1994, Hirša 1994 u. c., plašāku literatūras sarakstu skat., piemēram, Kagaine 2004, 9–15), tomēr par personvārdu aizguvumiem gandrīz netiek minēts. Par latviešu personvārdiem igauņu valodā ir rakstījis Lembits Vaba (Vaba 2002), par iespējamiem leticismiem somu uzvārdu sarakstos – Ojārs Bušs (Bušs 1993). Par senajiem somugru (arī lībiešu) antroponīmiem var atrast ziņas vācu valodnieka D. Štebkes monogrāfijā (Stoebke 1964) un J. Megistes darbos (Mägiste 1965).

Parasti tiek uzsvērts, ka uzvārdi Latvijā radušies vēl: tikai 19. gs. sākumā Kurzemē un Vidzemē, bet Latgalē – 19. gs. otrajā pusē. (Upelniņš 1936, 225, Staltmane 1981, 7). Tomēr no Ernesta Bleses apkopotajiem materiāliem izriet, ka pilsētās, it īpaši Rīgā, uzvārdi lietoti jau daudz agrāk. Kā varam spriest pēc vēsturiskiem

dokumentiem, jau kopš XV gs. var runāt par uzvārdiem Rīgā, bet to plašāka lietošana ieviesusies XVI gs. (Blese 1929, 6).

Šajā darbā salīdzinājumam izvēlēta latviešu, igauņu un somu valodas atroponīmu sistēma. Ideālā variantā būtu jasalīdzina viss triju valodu uzvārdu kopums, taču tāds avots nevienā valodā nav pieejams. Vēl viens salīdzinājuma ceļš būtu ejams, ja varētu sastatīt uzvārdu etimoloģijas vārdnīcas. Diemžēl no sastatāmajām valodām uzvārdu etimoloģijas vārdnīca ir vienīgi somiem: Pirjo Mikkonen, Sirkka Paikkala “Sukunimet” (Helsinki, 1983, 1992, pēdējais izdevums 2000; turpmāk tekstā Suk.). Igauņu uzvārdi pašlaik tiek apkopotī. Pie to analīzes strādā Annika Husara (Hussar) Tallinā un Kairita Henno Tartu. Plašāks uzvārdu materiāls atrodams interneta versijā: <http://ee.www.ee/Nimed/>

Lielākais latviešu uzvārdu apkopojums ir atrodams V. Staltmanes monogrāfijā “Латышская антропонимия. Фамилии”, kuras beigās ir uzvārdu atgriezeniskā vārdnīca (Staltmane 1981, 114 – 226), bet tās pašas autore sastādītā etimoloģijas vārdnīca nav vēl publicēta.

Šis pētījums balstās uz triju valodu – latviešu, igauņu un somu – antroponīmiskās sistēmas salīdzinājuma bāzes.

Lai salīdzinājums būtu adekvāts, bija jāizvēlas samērojama apjoma personvārdu materiāls, kas būtu pieejams visās trijās sastatāmajās valodās. Par tādu izraudzīti 3 galvaspilsētu telefonu abonentu saraksti (Tallinas un Helsinku 1998. g. un Rīgas 1999–2000. g.):

- Rīgas (814 000 iedzīvotāju)¹,
- Tallinas (415 000 iedzīvotāju),
- Helsinku (546 000 iedzīvotāju).

Šie uzvārdu sakopojumi nosacīti atspoguļo visas valsts antroponīmisko stāvokli – tie veido it kā uzvārdu izlasi.

Sākumposmā visi uzvārdi tika salīdzināti, izrakstot vienādos uzvārdus visās trijās valodās. Šie vienādie uzvārdi parādīja kopīgo slāni, ko veido:

1. kopīgie aizguvumi (tie lielākoties ir ģermānismi, kopīgi latviešiem, igauņiem, somiem, kā arī slāvismi, kas kopīgi latviešiem un igauņiem /viens otrs varētu būt arī somiem/);

¹ Iedzīvotāju skaits norādīts atbilstoši telefonu abonentu saraksta izdošanas gadam.

2. kopīgie savstarpējie aizgūvumi (somugrismi un baltismi). Tieši šiem savstarpējiem aizgūvumiem galvenokārt veltīts arī šis raksts;
3. neliela grupa nejauši sakritušo (resp., atšķirīgas cilmes) jeb homonīmisko uzvārdu.

Kā atsevišķa problēma, kas būtu atrunājama jau sākumā, jāmin tas, ka telefonu grāmatā ir ne tikai latviešu, bet arī cittautiešu uzvārdi: dažreiz (un pat visai bieži) tos nav iespējams atšķirt. Īpašs gadījums ir arī uzvārdi "pirmajā paaudzē", t.i., Latvijā dzīvojošo igauņu un somu meitu un sievu uzvārdi.

No somugru valodām aizgūtos latviešu uzvārdus no cilmes viendokļa varētu iedalīt vēl atsevišķās grupās:

- uzvārdi, kas aizgūti no igauņu valodas,
- uzvārdi, kas aizgūti no igauņu/somu valodas (jo bieži tie ir kopīgi abām valodām),
- uzvārdi, kas aizgūti no somu valodas.

Par uzvārdiem, kas būtu aizgūti no lībiešu valodas, ir grūti runāt atsevišķi, bet daži tādi iespējami antroponīmi tomēr ir. Uzvārdu, kas varētu būt aizgūti no tuvāko ziemeļkaimiņu igauņu valodas, ir visvairāk. Tiešu aizgūvumu no somu valodas ir ļoti maz (gandrīz bez izņēmuma visi Rīgas telefona abonentu sarakstā atrodamo somu cilmes uzvārdu īpašnieki ir somi pēc tautības).

Par iespējamo somugrisko cilmi liecina pirmām kārtām **leksiskā nozīme** (lai gan onomastikā ir izplatīts uzskats, ka antroponīmiem nav semantikas, bet te ir runa par etimoloģisko jeb sākotnējo semantiku):

*Ilves*² – (Gunārs) (*Ilve* Inese, arī *Ilvess* Gunārs, *Ilvesa* Alma) 5x Rīga 99-2000, 148; ig. *Ilves* 83x, Tallinn 38; som. *Ilves* 38x, Helsinki 187. Sal. gan ig., gan som. *ilves* 'lūsis'.

Kajaks – (Gunārs) (*-a* Dzidra) 12x Rīga 99-2000, 176; arī *Kaijaks*. Sal. ig. *Kajak* 10x, Tallinn 49; som. *Kajakka* 3x, *Kajakko* 1x, Helsinki 226. Sal. ig. *kajakas* 'kaija' (kas arī kā apelatīvs ir somugrismi latviešu valodā).

² Šajā sarakstā blakus uzvārdam palaikam tiek dots arī vārds, kas dažreiz palīdz noteikt personas tautību, kā arī Rīgas 1999-2000.g. telefonu abonentu sarakstā fiksēto uzvārdu biežums, lappuse, tad salīdzināts ar attiecīgo uzvārdu Igaunijā (Tallinas 1998.g. telefonu abonentu sarakstā) un Somijā (Helsinki 1998.g. telefonu abonentu sarakstā), norādot biežumu un lappusi.

Katajs – (Ivars) (*Kattajs* Edgars) 3x Rīga 99-2000, 186; ig. *Kattai* 16x, Tallinn 57; som. *Kataja* 126x, Helsinki 248. Sal. somu *kataja* ‘kadiķis’.

Karma – (Rūta) 1x Rīga 99-2000, 184; ig. *Karm* 10x, *Karma* 7x, Tallinn 54; som. *Karm* 4x, *Karma* 10x, Helsinki 243. Sal. ig. *karm* ‘skarbs, bargs’.

Kilpis – (Ivo) 1x Rīga 99-2000, 190; ig. *Kilp* 8x, *Kilps* 1x, Tallinn 60, sal. som. *Kilpala* 4x, *Kilpanen* 1x, Helsinki 264. Sal. ig. *kilp* ‘vairogs’?

Kuningas – (Aivars) 1x Rīga 99-2000, 229; ig. *Kuning* 3x, *Kuningas* 22x, Tallinn 76; som. *Kuningas* 13x, Helsinki 313. Sal. ig. un somu *kuningas* ‘karalis’.

Laine – (Viktors, Lilīta) 3x Rīga 99-2000, 237; ig. *Laine* 10x, Tallinn 84; som. *Laine* 1570x, Helsinki 339-342. Sal. ig., som. *laine* ‘vilnis’.

Lehmusa – (Aina) 2x Rīga 99-2000, 244; ig. *Lehmus* 87x, Tallinn 87; som. *Lehmus* 51x, sal. arī *Lehmuserä*, *Lehmusheimo*, *Lehmusjoki*, *Lehmusjärvi*, *Lehmuskallio*, Helsinki 358. Sal. som. *lehmus*, ig. *lõhmus* ‘liepa’.

Lehta – (-e; Zinaīda, Gaida) 2x Rīga 99-2000, 244; ig. *Leht* 25x, Tallinn 87; som. *Lehti* 125x, *Lehtamo* 5x, *Lehtelä* 22x, Helsinki 359. Skat. *Lehtla*.

Lehtla – (Inta) Rīga 99-2000, 244; ig. *Lehtla* 13x, Tallinn 87; som. nav. Sal. ig. *leht* ‘lapa’, *lehtla* ‘lapene’?

Leps – (Andrejs, Ināra) 11x un **Lepsis** – (Ojārs) Rīga 99-2000, 246; ig. *Leps* 4x, Tallinn 89; som. nav. Sal. ig. *lepp* ‘alksnis’.

Lepiks – (-a, *Leppeks*, *Leppika*) 8x Rīga 99-2000, 246; ig. *Lepik* 93x, *Leppik* 44x, Tallinn 89; som. *Lepik*, *Lepikko* 2x, *Leppik* 3x, Helsinki 373. Sal. ig. *leppik* ‘alksnājs’.

Luiks – (-a; Viktors, Anda) Rīga 99-2000, 256; ig. *Luik* 101x, *Luiks* 2x, Tallinn 96; som. *Luikko* 4x, *Luikku* 3x, Helsinki 401. Sal. ig. *luik*, ģen. *luige* ‘gulbis’.

Luts – (Jurijs, *Lutsa* Aīda) 3x Rīga 99-2000, 258; ig. *Luts* 38x, Tallinn 97; som. nav. Sal. ig. *luts*, ģen. *lutsu* ‘vedzele’.

Musts – (-e Jānis, Lilija) 6x Rīga 99-2000, 297; ig. *Must* 31x, Tallinn 111, sal. som. *Mustajoki* 14x, *Mustajärvi* 14x, *Mustakallio* 55x, *Mustakala* 9x, Helsinki 448. Sal. ig. *must*, som. *musta* ‘melns’.

Nuka – (Modris) 3x, *Nukke* (Elza) 1x, sal. *Nuķe, Nuķis* Rīga 99-2000, 305; ig. *Nuka* 6x, *Nukk* 7x, *Nukka* 4x, *Nukke* 3x, Tallinn 119, som. nav. Sal. *nukk*, ģen. *nuku* ‘lelle’ vai *nukk, nuka* ‘apvidus; stūris’.

Ojaverē – (Alma) 4x (sal. *Ojāvere* 1x) Rīga 99-2000, 310; ig. *Ojaveer* 6x, *Ojaver* 2x, *Oajavere* 7x Tallinn 122, som. nav. Sal. ig. *oja* ‘strauts’.

Paema – (Juris) 1x Rīga 99-2000, 318; ig. *Paemaa* 1x, Tallinn 126, som. nav. Sal. *paas, pae* ‘kaļķakmens’+ *maa* ‘zeme’.

Pedajs – (Gunārs) 1x Rīga 99-2000, 326; ig. *Pedaja* 8x, *Pedajas* 8x, Tallinn 130, som. nav. sal. ig. *pedajas*, izl. ģen. *pedaja* ‘priede’.

Piks – (Rihards, Johans) 4x (sal. *Piko* Anna 1x) Rīga 99-2000, 333; ig. *Pikk* 15x, *Pikko* 1x, Tallinn 134, som. nav. Sal. ig. *pikk, pika* ‘gars’.

Puka – (Ēriks, Viktorija) 3x Rīga 99-2000, 350; ig. *Pukk* 71x, *Pukko* 2x, Tallinn 140, som. *Pukka* 1x, Helsinki 561. Sal. ig. izl. *pukk, puki* ‘āzis’, som. *pukki* ‘tas pats’ (?).

Punga – (Daira, Normunds) 5x Rīga 99-2000, 351; ig. *Pung* 7x, *Punga* 3x, *Pungas* 10x Tallinn 140, som. nav. Sal. ig. *puna, punga* ‘pumpurs’.

Raudzeps – (Ilmārs, Ilgonis) 2x Rīgā 99-2000, **Raudzepa** – (Alvīna, Erika) 3x, ig. *Raudsepp*, sal. ig. (*raud*)*sepp* ‘kalējs’.

Uz iespējamu somugrismu norāda arī **uzvārda forma**:

Vairāki somugru cilmes uzvārdi ir rakstīti oriģināla formā (vai tuvu tai):

Alamaa – (Maiga) 1x Rīga 99-2000, 6; ig. *Alamaa* 12x, Tallinn 4; som. *Alamaa* 1x, Helsinki 20 (konkrētajā gadījumā uzvārda īpašnieks ir igauņš resp. igauņa sieva, lai gan uzvārds ir pazīstams arī Somijā).

Kalaus – (Ausma) 1x Rīga 99-2000, 176; ig. *Kalaus* 3x, 50; som. nav.

Saars (Fēlikss) 2x Rīgā 99-2000. ig. *Saar*, somu *Saari*, sal. ig. *saar, saare* ‘sala.’

Daudzi uzvārdi joprojām telefonu abonentu sarakstā figurē bez latviskas galotnes:

Krull – (Alfons) 1x Rīga 99-2000, 222; ig. *Krull* 10x, Tallinn 72; som. nav.

Par citvalodu cilmi vedina domāt arī nelokāmās galotnes *-o* vai *-i* vairākos uzvārdos:

Janno – (Rolands) 1x Rīga 99-2000, 160; ig. *Janno* 3x, Tallinn 42; som. nav.

Kangro – (Andris, Ilze) 3x Rīga 99-2000, ig. *Kangro* 33x, Tallinn 52-53, som. nav. Sal ig. *kangur*, ģen. *kangru* ‘audējs’.

Karro – (Aleksandrs, Dzidra) 4x Rīga 99-2000, 185; ig. *Karro* 30x, Tallinn 54; som. *Karro* 6x, Helsinki 244.

Koiro – (Antons) 2x Rīga 99-2000, 199; ig. nav; som. *Koiranen* 13x, Helsinki 277. Sal. som. *koira* ‘suns’.

Pallo – (Daiga, Jānis) 10x Rīga 99-2000, 320; ig. *Pallo* 9x, Tallinn 127, som. nav. Sal. ig. *pall*, som. *pallo* ‘bumba’.

Kumari – (Ināra) 1x Rīga 99-2000, 228; ig. *Kumar* 1x, *Kumari* 6x, Tallinn 76; som. *Kumar* 4x, Helsinki 312.

Megi – (Harijs, Lidija) 4x Rīga 99-2000, 278; ig. *Mäggi* 3x, *Mägi* 214x, Tallinn 112, som. nav. Sal. ig. *mägi*, ģen. *mäe* ‘kalns’.

Mjagi, Mjaggi – (Pjotrs, Nadežda) 3x Rīga 99-2000, 291; ig. *Mäggi* 3x, *Mägi* 214x, Tallinn 112, som. nav. (Uzvārda izkropļotā forma liecina, ka tas ienācis latviešu valodā caur krievu valodu).

Lassi – (Regīna) Rīga 99-2000, 240; ig. *Lassi* 3x Tallinn, 85; som. *Lassi* 6x, Helsinki 351. Sal. ig. *lass*, *lassi* ‘muciņa’, som. *lassi* ‘glāze; stikls’.

Arī vīriešu uzvārdi ar galotni *-e* latviešu vidē ir samērā reti:

Kelle – (Anita, Elmārs) 7x Rīga 99-2000, 190; ig. *Kell* 16x, *Kelle* 3x, Tallinn 58; som. *Kella* 4x, *Kellas* 3x, Helsinki 255. (Tas gan varētu būt arī ģermāniskas cilmes antroponīms).

Olle – (Leonīds, Ginta) 3x Rīga 99-2000, 310; ig. *Olle* 2x, *Oll* 9x, *Olla* 2x Tallinn 122, som. nav.

Neparasta fonētika – nelatviski patskaņu savienojumi – “nodod” uzvārdu kā nelatvisku:

Joass – (Gints, Kārlis) 2x Rīga 99-2000, 171; ig. *Joa* 11x, Tallinn 44; som. *Joas* 3x, Helsinki 199.

Koemecs – (Juris) (-a Dzintra) (*Koemeta* Irēna) 5x Rīga 99-2000, 199; ig. *Koemets* 11x, Tallinn 64; som. nav.

Kuimets – (Aivars) 1x Rīga 99-2000, 226; ig. *Kuimet* 6x, *Kuimets* 1x, Tallinn 74; som. nav. /ui ir diezgan rets divskanis latviešu

cilmes vārdos/; otrajā daļā *mets* ‘mežs’, varbūt arī *kuiv mets* ‘Lagerholtz’ (sal. Wiedemann 1973, 399).

Arī mīkstais līdzskanis *ķ* priekšējās rindas patskaņu priekšā varētu liecināt par iespējamu aizguvumu (lai gan ne vienmēr somugrismu):

Ķilpe – (Silvija) Rīga 99-2000, 236; ig. *Kilp* 8x Tallinn, 60; sal. som. *Kilpelä* 22x, Helsinki 264. Sal. arī latv. uzv. *Kilpis*.

Citvalodu cilmes uzvārdiem bieži variē forma, resp., tie ir pazīstami dažādās formās, piemēram:

Lepiks, Lepeks, Leppiks – sal. ig. *lepik* ‘alksnājs’;

Leps, Lēps, Lepps, Lepsis, Lepe, Lepe, Lepo – sal. ig. *lepp, lepa*, som. *leppä* ‘alksnis’.

Daudzi somugru uzvārdi (tāpat kā arī citi svešas cilmes antroponīmi) ir pielāgoti latviešu valodai, resp. latviskoti, tikai pievienojot galotni:

Kampuss – (Laimonis) (-e Brigita) (-a Zane) 5x Rīga 99-2000, 181; ig. *Kampus* 3x, Tallinn 52; som. nav.

Karjuss – (Heino) (-a Laila, Evi) 4x Rīga 99-2000, 183; ig. *Karjus* 21x, Tallinn 54; som. Karjunen 11x, Helsinki 241-242. Sal. ig. *karjane, karjus* ‘gans’.

Kontuss – (Anatolijs) 1x Rīga 99-2000, 204; ig. *Kontus* 6x, Tallinn 67; sal. som. *Kontusalmi* 4x, *Kontunen* 12x, Helsinki 286.

Latviešu valodā veidojas arī uzvārdi hibrīdi: somugru sakne + latviešu piedēklis, piemēram:

Puidīte – (Lūcija) 1x Rīga 99-2000, 350; ig. *Puidak* 2x, *Puidet* 3x, Tallinn 140, som. *Puidet* 1x, Helsinki 560.

Bieži potenciāli somugriski uzvārdi Rīgas telefonu grāmatā reģistrēti tikai vienu reizi, tāpēc var pieļaut, ka tie ir okazionāli, resp., to īpašnieki nav latvieši (īpaši gadījumos, kad arī vārds ir igauņu), piemēram:

Abroja – (Velta) 1x Rīga 99-2000, 2; ig. *Abro* 5x, *Abroi* 1x Tallinn 2; som. nav.

Arule – (Olga) 1x Rīga 99-2000, 18; ig. *Arula* 14x, *Arulo* 2x, Tallinn 99-2000, 8-9; som. nav.

Ilmets – (Egils) 1x Rīga 99-2000, 148; ig. *Ilmets* 4x, Tallinn 38; sal. *Ilmes* 1x, Helsinki 186.

Ivaska – (Astrīde) 1x Rīga 99-2000, 155; ig. *Ivask* 17x, Tallinn 40; som. *Ivaska* 12x, Helsinki 192. (Šajā gadījumā igauņa sievas uzvārds.)

Kaivomaga – (Lidija) 1x Rīga 99-2000, 176; ig. *Kaivo* 1x, *Kaiv* 6x, Tallinn 49; som. *Kaivo* 2x, Helsinki 225. Sal. ig. izl. *kaivomägi* ‘avotkalns’.

Kēls – (Aldis) 1x Rīga 99-2000, 190; ig. *Keel* 8x, Tallinn 57; som. nav.

Kivika – (Valentīna) 1x Rīga 99-2000, 193; ig. *Kivik* 6x, *Kivika* 1x, Tallinn 62; som. nav. Sal. ig. un som. *kivi* ‘akmens’.

Kivistika – (Hilda) 1x Rīga 99-2000, 193; ig. *Kivistik* 55x, Tallinn 62; som. nav.

Koliste – (Santa) 1x Rīga 99-2000, 200; ig. *Kollist* 3x, Tallinn 65; som. *Koli* 56x, Helsinki 283.

Kuusela – (Baiba) 1x Rīga 99-2000, 232; ig. *Kuusela* 1x, Tallinn 78; som. *Kuusela* 265x, Helsinki 319. (Tas ir skaidri somisks uzvārds – soma sievas vārds.)

Kuusika – (Staņislava) 1x Rīga 99-2000, 232; ig. *Kuusik* 68x, Tallinn 78-79; som. *Kuusik* 1x, *Kuusikko* 7x, Helsinki 319.

Paja – (Augusts) 1x Rīga 99-2000, 319; ig. *Paja* 1x, *Pajo* 6x, vai varbūt *Paju* 50x, Tallinn 126, som. nav. Sal. ig. *paju* ‘vītols, kārkls’.

Pajula – (Ēriks) 1x Rīga 99-2000, 319; ig. *Pajula* 32x, Tallinn 126, som. *Pajula* 43x, Helsinki 517.

Pēte – (Elvīra) 1x Rīga 99-2000, 332; ig. *Peet* 13x, Tallinn 130, som. nav. Varbūt pamatā ig. *peet*, *peedi* ‘biete’??

Pīrs – (Dzidra) 1x Rīga 99-2000, 335; ig. *Piir* 26x, Tallinn 133, som. *Piira* 21x, 549. Sal. ig. *piir*, *piiri* ‘robeža’.

Abos pēdējos piemēros somugru cilme ir viena no iespējamām, bet pieļaujamas arī citas hipotēzes.

Atsevišķi jārunā par tādiem personvārdiem, kas varētu tikt saukti par **pastarpinātiem somugrismiem**, jo somugrisms ir sugasvārds, no kura darināts uzvārds. Piemēram:

Joma – (Jānis, Daiga) 3x Rīga 99-2000, 171; ig. *Jomm* 4x, Tallinn 44; som. nav. Sal. latv. somugrismu *joma*.

Meija – (Agris, Anita) 20x Rīga 99-2000, 278; ig. *Mei* 6x, Tallinn 104, som. nav. Sal. latv. somugrismu *meija*.

Paije – (Elza, Vilnis) 2x Rīga 99-2000, 319; ig. *Pai* 5x, Tallinn 126, som. *Paija* 11x, Helsinki 516. Sal. latv. somugrismus *paijāt* un *paija*.

Bez šeit jau pieminētajiem, starp ģenētiskajiem somugrismiem varētu nosaukt arī tādus uzvārdus kā **Kadiķis**, **Kaija**, **Kugra**, **Ķīsis**, **Laiva**, **Launags**, **Līvs**, **Muiža**, **Puika**, **Selga** u.c. Tie visi ir veidoti latviešu valodā no somugriskas cilmes sugasvārdiem. Tomēr daži gadījumi ir diezgan problemātiski – nav izslēgts, ka kāds uzvārds (piemēram, **Laiva**) jau “gatavā veidā” (bez latviešu apelatīva starpniecības) ir ienācis no Igaunijas. Citos gadījumos gan sugasvārda starpniecība neapšaubāma (piemēram, **Kadiķis**).

Kopumā Latvijas somugrisko antroponīmu kartotēkā ir ap 100 uzvārdu, kas puslīdz droši ienākuši no Igaunijas, un vēl ap 100, kuru ekvivalenti varētu tikt uzskatīti par kopējiem igauņu un somu uzvārdiem, resp., kas sastopami gan Igaunijā, gan Somijā. Tikai pavisam nedaudz ir uzvārdu, kas varētu būt ienākuši tieši no somu valodas (un visos vai gandrīz visos gadījumos uzvārdu “nēsātāji” acīmredzot nav latvieši):

Karhu – (Gaļina, Leonīds) 5x Rīga 99-2000, 183; som. *Karhu* 301x, Helsinki 238.

Kempainena – (Anna) 1x Rīga 99-2000, 190; ig. *Kemppainen* 2x, 58; som. *Kemppainen* 140x, 256.

Kokkonen – (Svetlana) (*Kokkonena* Gaļina) 2x Rīga 99-2000, 199; ig. nav; som. *Kokkonen* 398x, Helsinki 281-282.

Kuivanena – (Nelli) 1x Rīga 99-2000, 226; som. *Kuivanen* 24x, Helsinki 309, sal. ig. *Kuiv* 7x, *Kuiva* 2x, Tallinn 74.

Luhtanen – (Pentti, Juhani, Tomi) 2x Rīga 99-2000, 256; ig. nav; som. *Luhtanen* 36x, Helsinki 400.

Ir pieminēšanas vērti arī tādi uzvārdi, kas pēc etimoloģiskās cilmes ir citvalodu (piemēram, ģermāņu), bet to fonētika rāda, ka tie ienākuši no Igaunijas:

Kustavus – (Aivars, Mati) 3x Rīga 99-2000, 231; ig. *Kustavus* 4x; som. nav. Somugru personvārds ir saistāms ar ģermānismu *Gustavs*.

Alpa – (Ausma, Lija, Aija, Anna) 4x Rīga 99-2000, 7; ig. *Alp* 3x, Tallinn 6; som. *Alppi* 5x, Helsinki 24. Somu *Alpa*, *Alpi*, *Alppi*, *Alpo* ir pārveidojumi no ģermāniskajiem personvārdiem *Albrehts*, *Alberts* vai *Albīns*.

Dažreiz uzvārdu sakritība varētu būt tikai nejauša. Piemēram:

Āva – (Jānis, Viesturs, Aija, Aiva) 9x Rīga 99-2000, 24; ig. *Aava* 32x, *Aav* 8x, Tallinn 2; som. nav. Bet sal arī latv. leksēmu *āva*.

Ola – (Jānis, Anna) 9x Rīga 99-2000, 310; ig. *Ola* 2x, Tallinn 122, som. *Ola* 10x, Helsinki 506, bet daudz lielāka ticamība saistījuma ar latv. *ola*.

Ore – (Ausma, Harijs) 9x Rīga 99-2000, 312; ig. *Orr* 4x, Tallinn 123, *Orro* 12x, Tallinn 124, som. *Orre* 12x, Helsinki 510-511, sal. arī latv. *ore*.

Bieži uzvārds par somugrismu varētu tikt uzskatīts ar lielu jautājuma zīmi. Piemēram:

Aure – (Sanita, Vija) 2x Rīga 99-2000, 20; sal. arī *Auriņš*, *Aurītis*; ig. *Aur* 1x, *Aura* 1x, Tallinn 10; som. *Aure* 6x, Helsinki 37. Sal. ig. *aur*, *auru* ‘tvaiks, garaiņi’, som. *aura* ‘arkls’, bet sal. arī latv. verbu *aurot*?

Āre – (Aivars, Armis, Artis, Anita, Tekla) 9x Rīga 99-2000, 23; ig. *Aare* 12x, Tallinn 1; som. *Aare* 1x, Helsinki 7. Sal ig. *aare*, ģen. *aarde* ‘dārgums’, bet sal. arī latv. *āre*. Varbūt tas ir no “poētiskajiem” uzvārdiem, kas pieņemti uzvārdu maiņas laikā. Tomēr liekas, ka vismaz daļa no šiem uzvārdiem varētu būt arī cilmes ziņā somugriski.

Inkens – (Edvīns) (-a) (*Inkēns*, -a) 6x Rīga 99-2000, 149; ig. *Ingi* 1x, *Inkinen* 1x, Tallinn 39; som. *Inkinen* 130x, Helsinki 189. Bet var vilkt paralēles arī ar liet. uzv. *Inkēnas*.

Ķirķe – (Aina) (*Ķirķelis*, -e) 3x Rīga 99-2000, 236; **Ķirķe** – (Kārlis, Līga) 3x, 192; ig. *Kirk* 5x Tallinn, 61; som. *Kirkas* Helsinki, 268.. Sal ig. *kirgas*, *kirka* ‘spilgts, spožs’, som. *kirkas* ‘tas pats’? Bet var būt arī baltiskas cilmes – sal. *ķirķis* 1. = circenis; 2. ‘ne visai ass strīds’ ME II 384 (ME *ķirķis* tiek uzskatīts par lituānismu).

Māla – (Lilija) 2x Rīga 99-2000, 277; ig. *Maal* 6x, *Maala* 4x, Tallinn 98; som. nav, bet sal arī latv. sugasvārds *māls*.

Nūģis – (-e, Raimonds, Rīta) 2x Rīga 99-2000, 305; ig. *Nugis* 29x, Tallinn 119, som. nav. Iespējams, ka uzvārds saistāms ar latv. *nūģis*, bet sal. arī ig. *nugis* (ar īso patskani) ‘cauna’.

Pinka – (Alberts, Marija) 13x Rīga 99-2000, 334; ig. *Pink* 3x, *Pinko* 3x, Tallinn 134, som. nav. Sal arī latv. *pinka*, *pinkains*.

Tula, Tule – (Maija, Veneranda), **Tuls** – (Arno) Rīgā 99-2000. Sal. ig. uzvārdu *Tuul*, *Tuuli*, *Tuule*, ig. *tuul* ‘vējš’, kas gan ir ar garo

patskani *-ū-*. Sal. ig. *tul* ‘uguns’, bet attiecīgu uzvārdu Igaunijā neizdevās atrast. ME iekļauta neskaidra latv. leksēma *tūls*, kuras nozīme apzīmēta ar “?” un ir piemērs “*lini tulinājās uz tula*” ME IV 260. Taču ir iespējamās paralēles arī citās valodās: sal. lietuviešu uzv. *Tulys, Tulas, Tulė, Tulis*, kam arī nav īsti skaidra cilme – iespējams no liet. *tūlas* ‘daudzi, ne viens vien’, *tūlē* ‘bars, pulks’ LPŽ II 1079, baltkrievu *Тулёў*, ukraiņu *Тулёў*, poļu *Tulaj*, vācu *Thule, Thull* u. c.

Tādu vairāk vai mazāk apšaubāmu, bet tomēr potenciālu somugrismu latviešu uzvārdu kartotēkā ir pāri 100.

Interesanti palūkoties uz uzvārdiem, kas Igaunijā un Somijā tiek uzskatīti par aizgūtiem no latviešu valodas.

Par leticismiem Igaunijā ir rakstījis Lembits Vaba (Vaba 2002, 267–291); šajā rakstā, balstoties uz igauņu uzvārdu kopumu internetā <http://ee.www.ee/Nimed>, ir analizēti vairāki potenciālie leticismi, piemēram: *Aizup, Apars, Apare, Atvars, Uzklingsis, Greebe, Gulbe, Irbe, Luhse, Luse* un *Luuse* (dažādi rakstības varianti, kam atbilst latviešu uzvārds *Lūse*), *Priede, Purva, Rauba, Svaigsne, Pilags, Ubags, Valgs, Vanags* u. c. No 247 uzvārdiem, kas beidzas ar *-ks*, ap 50 ir latviskas cilmes uzvārdi: *Bandenieks, Kurpnieks, Maleneks, Murnieks, Robeznieks*. Lielākā daļa uzvārdu ar *-ans/-āns* un *-ens* arī ienākuši no Latvijas: *Jurgens, Auzans, Gorbans, Grivans, Kreevan, Piterans, Savkans* u. c. No 75 uzvārdiem, kuros var izdalīt piedēkli *-in-*, trešā daļa ir leticismi: *Laurins, Medins, Ozalins, Skuins*. Kā redzams, vairāki no šiem uzvārdiem arī ir piemērojušies igauņu fonētiskajai un gramatiskajai sistēmai.

Somijas uzvārdu sarakstā ir vairāki uzvārdi, kas varētu būt baltu cilmes vārdi: *Abol, Asara, Bundul, Kabata, Lapina, Namdar, Silke* u. c. (Bušs 1993, 19), tomēr tie var arī tikai starpvalodu homonīmiņas rezultātā šķist baltiski. Ojārs Bušs par iespējami latviskiem uzvārdiem Somijas iedzīvotāju sarakstā uzskata: *Bebrisch, Behrsin, Behrns, Ziprus, Zihruls, Tchivtschis, Dauguls, Driksna, Dsinnejs, Gribust, Graudums, Kaleij, Kalva, Kruming, Kurmis, Leijneck, Mel-lais, Norrbutts, Ozolins, Peebalg, Plattais, Pukit, Purin, Upmal, Vitol, Zemitis, Zvaigzne* (Bušs 1993, 19). Vairāku uzvārdu grafika liecina, ka tie ir saglabājuši 20. gs. sākuma ortogrāfijas īpatnības, tātad attiecīgās dzimtas Somijā dzīvo jau sen.

Nobeigumā interesanti salīdzināt izplatītākos uzvārdus Latvijā, Somijā un Igaunijā, pievēršot uzmanību arī to etimoloģiskajai semantikai:

Latvijā:	Somijā:
<i>Bērziņš</i>	<i>Virtanen</i> < <i>virta</i> 'straume, upe'
<i>Kalniņš</i>	<i>Korhonen</i> < <i>karhu</i> 'lācis'
<i>Ozoliņš</i>	<i>Nieminen</i> < <i>niemi</i> 'pussala'
<i>Liepiņš</i>	<i>Mäkinen</i> < <i>mäki</i> 'kalns'
<i>Jansons</i>	<i>Mäkelä</i> < <i>mäki</i> 'kalns'
<i>Ozols</i>	<i>Hämäläinen</i> < <i>Hämä</i> = Somijas novads
<i>Pētersons</i>	<i>Laine</i> < <i>laine</i> 'vilnis'
<i>Krūmiņš</i>	<i>Koskinen</i> < <i>koski</i> 'krāces, rumba'
<i>Balodis</i>	<i>Heikkinen</i> < pv. <i>Heikki</i> < <i>Henrik</i>
<i>Kļaviņš</i>	<i>Järvinen</i> < <i>järvi</i> 'ezers'
<i>Zariņš</i>	<i>Lehtonen</i> < <i>lehti</i> 'lapa'
<i>Kārkliņš</i>	<i>Lehtinen</i> < <i>lehti</i> 'lapa'

(pēc O. Bušs 1997, 31³, R. Puha 2000, 41) (pēc Suk. 41).

Igaunijā:

<i>Tamm</i> 'ozols'
<i>Saar</i> 'sala'
<i>Sepp</i> 'kalējs'
<i>Mägi</i> 'kalns'
<i>Lepik</i> 'alksnājs'
<i>Kask</i> 'bērzs'
<i>Juhanson</i> 'Juhana dēls'
<i>Kukk</i> 'gailis'
<i>Peterson</i> 'Petera dēls'
<i>Rebane</i> 'lapsa'
<i>Tomson</i> 'Toma dēls'
<i>Jürgenson</i> 'Jirgena dēls'

(1934. g. materiāli pēc Must 2000, 64).

Kā redzams, starp izplatītākajiem Latvijas uzvārdiem nav neviena somugrisma (tāpat kā šajos sarakstos ne Somijā, ne Igaunijā nav leticismu).

³ Pēc O. Buša citētajiem V. Staltmanes datiem, pirmajā vietā bija *Kalniņš*, bet otrajā – *Bērziņš*.

Tomēr Latvijā ir reģistrēti gandrīz visi no izplatītākajiem Igaunijas uzvārdiem:

Tamma, Tamme, Tamms (5x)

Saar, Saars (2x), *Sāre*

Seps, Seppa (2x)

Megis, Mjaggi, Mjagi (2x)

Lepiks (2x), *Lepika* (2x)

Kuks (?) (2x)

Rebans, Rebainis (2x), *Rebaine* (3x) – /tas ir vēl viens uzskatāms piemērs, kas rāda, kā dažādos variantos latviešu valodā parādās neskaidras cilmes uzvārdi/.

Kuri no somugru cilmes uzvārdiem ir visizplatītākie Latvijā?

Pēc šobrīd savāktajiem materiāliem liekas, ka *Kaupužs* (26x) / lai gan šis uzvārds varētu būt šaubīgs kā somugrisms, jo tam varētu būt arī latviska sakne *kaup-*, *Meija* (20x) *Karnūtis* (15x), *Pinka* (?) (13x), *Kajaks* (12x), *Leps* (11x), *Puida* (11x), *Kikuts* un *Pallo* (10x). Protams, šie skaitļi ir ļoti nosacīti, jo balstās tikai uz Rīgas pilsētas telefona abonentu sarakstu, nevis uz visu Latvijas antroponīmisko materiālu.

Saīsinājumi

dial.	– dialekta forma
dsk.	– daudzskaitļa forma
ģen.	– ģenitīva forma
ig.	– igauņu
latv.	– latviešu
līb.	– lībiešu
LPŽ I-II	– Lietuvių pavardžių žodynas. I – II, Vilnius, 1985–1989.
ME	– Mīlenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Red., papild., turp. Endzelīns. 1. – 4. sēj. Rīga, 1923–1932.
piem.	– piemēram
pv.	– personvārds
s.	– sieviešu personvārds
sal.	– salīdzini
skat.	– skaties
som.	– somu
Suk	– Mikkonen P., Paikkala S. Sukunimet. Helsinki, 1992, trešais izdevums 2000.
uzv.	– uzvārds
v.	– vīriešu personvārds
vāc.	– vācu
vv.	– vietvārds

Avoti

Telefona abonentu saraksti:

Helsingin seudun puhelinluettelo. Kotihakemisto. 1. 1998.

Rīga, Rīgas rajons + Jūrmala 1999-2000. Privātpersonu un uzņēmumu katalogs.

Tallinna ja Harjumaa telefonikataloog. Kontakt! 1998.

Literatūra

- Aben, Karl. 1957 – Eesti ja liivi laene läti sõnavaras. *Emakeele Seltsi Aastaraamat*. III. Tallinn. 199–216.
- Ariste, Paul. 1981 – *Keelekontaktid: Eesti keele kontaktid teiste keeltega*. ENSV TA Emakeele Seltsi Toimetised. Nr. 14.
- Arumaa, Peeter. 1935 – Eesti-liivi ja läti ühisest fraseoloogiast ning süntaksist. *Eesti Keel*. Nr.4–6.
- Blese, Ernests. 1924 – Mūsu uzvārdu pētišanas uzdevumi. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*. VIII, 166–172.
- Blese, Ernests. 1929 – *Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas. I. Vecākie personu vārdi un uzvārdi (XIII-XVI g.s.)*. Rīgā.
- Boiko, Kersti. 1992 – Baltijas jūras somu ģeogrāfiskie apelatīvi un to relikti Latvijas vietvārdos. *Latvijas ZA Vēstis*. A. Nr. 8, 24–33.
- Boiko, Kersti. 1994 – Latvian Place-Names with *korb-, laan-, lagast- and pad-*. *Linguistica Uralica*. Tallinn. Nr. 2, 81–90.
- Breidaks, Antons. 1989 – Baltijas somu izcelsmes hidronīmi Latgalē. *Valodas aktualitātes – 1988*. Rīga. 326–335.
- Bušs, Ojārs. 1997 – Katsaus latvialaisiin sukunimiin. *Kielikello* 2/97, 31–32.
- Bušs, Ojārs. 1993 – Somijas uzvārdu saraksts baltu valodu pētnieka lasījumā. *Lietuvių kalbotyros klausimai XXXII*. Baltų onomastikos tyrinėjimai. Vilnius. 15–20.
- Hirša, Dzintra. 1994 – Lībieši un lībiešu izcelsmes vietvārdi Latvijā. *Lībieši*. Rīga. 201–215.
- Kagaine, Elga; Bušs, Ojārs. 1985 – Semantiskās paralēles (galvenokārt baltu un Baltijas somu valodās). *Baltistica* XXI, Vilnius. 14–32.
- Kagaine, Elga. 2004 – *Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs*. Rīga.
- Must, Aadu. 2000 – *Eestlaste perekonaloo allikad*. Tartu.
- Mägiste, Julius. 1965 – Itämerensuomalaisten henkilönnimien tutkimusta. *Sanaajalka* 7. 208–215.
- Ojansuu, Heikki 1921 – *Lisiä suomalais-balttilaisiin kosketuksiin*. Helsinki.
- Puha, Risto. 2000 – *Latvialaistamisopas. Suomalaisten etu-, suku- ja paikanimien latvialaistaminen*. Vantaa.
- Raģe, Silvija. 1986 – Baltijas somu valodu aizguvumi latviešu valodā, ko pirmais etimoloģizējis J.Endzelīns. *Dialektālās leksikas jautājumi*. I. Rīga. 18–126.
- Rajandi, Edgar. 1966 – *Raamat nimedest*. Tallinn.
- Rudzīte, Marta. 1968 – Somugriskie hidronīmi Latvijas PSR teritorijā. *Latviešu leksikas attīstība*. Rīga. 175–197.
- Siliņš, Klāvs. 1990 – *Latviešu personvārdu vārdnīca*. Rīga.
- Staltmane, Velta. 1981 – *Латвийская антропонимия. Фамилии*. Москва.

- Stoebke,
Detlef-Eckhard. 1964 – *Die alten ostseefinnischen Personennamen im Rahmen eines urfennischen Namensystems*. Hamburg.
- Thomsen,
Vilhelm. 1890 – *Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske)*. København.
- Upelnieks,
Kristaps Krišs. 1936 – *Uzvārdu došana Vidzemes un Kurzemes zemniekiem*. Rīga.
- Vaba, Lembit. 1977 – *Lāti laensõnad eesti keeles*. Tallinn.
- Vaba, Lembit. 1997 – *Uurimusi läti-eesti keelesuhestest*. Tallinn-Tampere.
- Vaba, Lembit. 2002 – *Tähelepanekuid läti nimedest eesti perekonnanismistust*. *Nime Murre*. Tallinn. 267–291.
- Wiedemann,
Ferdinand Johann. 1973 – *Eesti-saksa sõnaraamat*. Tallinn.
- Zeps, Valdis Juris. 1962 – *Latvian and Finnic Linguistic convergences*. Bloomington-The Hague.

Pauls Balodis

Tulkošanas un terminoloģijas centrs

Kr.Valdemāra iela 37

LV-1010 Rīga

Latvija

pauls.balodis@ttc.lv

SUMMARY

Surnames of Finno-Ugric Origin in Latvia (and Some Other Parallels in Finnish, Estonian and Latvian Anthroponymic System)

Pauls BALODIS

There are a lot of borrowed surnames from other languages in the system of Latvian anthroponyms. This article is a slight attempt to find criteria denoting possible Finno-Ugrisms in Latvia. Latvian surnames of the inhabitants of Riga are compared to Estonian and Finnish ones from the capitals of those countries – Tallinn and Helsinki, defining common layer of surnames. These are: 1) common Germanisms and common Slavisms; 2) interborrowings between Baltic and Finno-Ugric languages; 3) accidentally corresponding surnames. Main stress in this article is laid on Finnisms in Latvia, but also possible borrowings from Latvian in Estonia and Finland are mentioned as well.

The surnames of Finno-Ugric origin in Latvian are determined by phonetical, morphological and lexical features. Phonetically “foreign” vowel groups (*oe, oa*), diphthong *ui*, consonant *k* draw attention to possible borrowings. Morphologically – undeclinated endings *-o, -i* etc. are rare in Latvian.

Also indirect genetical Finno-Ugrisms derived from Latvian appellatives of Finno-Ugric origin are mentioned in the article (*Meija, Joma, Laiva, Kugra, Kītīsis*).

There are many hypothetical surnames in Latvia the origin of which could be considered as Finno-Ugric (*Aure, Inkens, Nūģis*).

MIKALOJAUS DAUKŠOS KATEKIZMO (1595) SUDĖTINIAI PRIJUNGIAMIEJI VIETOS IR LAIKO SAKINIAI

Artūras JUDŽENTIS, Jūratė PAJĖDIENĖ
(Lietuvių kalbos institutas)

1595 metais Vilniuje išėjęs Daukšos Katekizmas naujesniuose senosios lietuvių kalbos tyrimuose laikomas knyga, kurią sudaro du skirtingos kilmės, sandaros ir turinio veikalai¹: KATHE– // CHISMAS // ARBA MOKSLAS // KIEKWIENAM // KRIKSZCZI– // ONII PRI // WALVS. // PARASZITAS PER // D. IAKVBA LEDES– // MA Theologa Socie– // tatis IESV. // Išgulditas iš Lięžu= // vio Łąkiŝko ing Lietu= // wiŝka per Kuniga Mi= // kaŝoiu Daugŝa Ká= // nonika Ŝemai= // cziu. // Išŝpáuŝtas Wilniuie // Metůŝę vŝgimimo // Wiefŝpaties 1595. (toliau – *Kathechismas*) ir Trumpas // Budas Paŝiŝákai= // mo / arba išpaŝinimo // Nůdemiu. // Drin tu kurie daŝnai // wartŝia tů Sakra= // mentu. // Yŝ łąkiŝko aŝnt Lietů= // wiŝko pėrgulditas. // W I L N I V I // Mėtůŝŝė M. D. XCV. (toliau – *Trumpas Budas*). Daukšos sudėtiniai prijungiamieji sakiniai nagrinėti Eduardo Hermanno (1912, 1926), Jono Palionio (1967, 1995b), Zigmo Zinkevičiaus (1981) apibendrinamojo pobūdžio veikaluose ir specialiosiose Leonardo Drotvino (1958, 1964, 1967, 1968a, 1968b), Artūro Judženčio (2002), Jovitos Erichsmeier (2002) studijose. Tačiau sistemiškai šie Daukšos 1595 metų katekizmo sakiniai iki šiol nėra aprašyti. Be to, daugelyje minėtų darbų *Kathechismo* ir *Trumpo Budo* sakiniai nagrinėjami kaip vieno ir vientiso teksto duomenys.

Šiame straipsnyje² nagrinėjami *Kathechisme* ir *Trumpame Bude* pavartoti prijungiamieji arba prieveiksminiai³ vietos ir laiko sakiniai.

¹ Guido Michelini palyginęs Daukšos išversto *Katekizmo* originalą – lenkišką Ledesmos katekizmo teksto leidimą su itališku 1576 m. Ledesmos katekizmo leidimu bei jo katalonišku vertimu nustatė, kad „Ledesmos *katekizmo* tekstas sudaro tik pirmąją lenkiškos knygos dalį, nes *Krotki obyczay ŝpowiedŝi* (> *Trumpas Budas Paŝiŝákimo / arba išpaŝinimo Nůdemiu*) remiasi kitais šaltiniais“ (2000: 260); plg. dar Michelini 2001: 228.

² Straipsnyje panaudoti Lietuvos valstybinio mokslo ir studijų fondo paremto tyrimo „Sudėtiniai M. Daukšos 1595 m. *Katekizmo* sakiniai“ (registracijos Nr. 96–163/3G) rezultatai.

³ Prieveiksminiais laikomi prieveiksio sintaksinę poziciją sudėtiniam sakinyje užimantys šalutiniai dėmenys (plg. Holvoet, Judžentis (eds) 2003: 118t). Daugeliu atvejų jie atitinka tradicinės sudėtinų sakinių klasifikacijos aplinkybių sakinius. Prieveiksminiai šalutiniai sakiniai priešinami daiktavardiniams ir būdvardiniams. Dalis daiktavardinių šios Daukšos knygos sakinių išnagrinėta atskirai (žr. Judžentis 2002).

Didžiąją jų dalį sudaro šalutiniai sakiniai su asmenuojamosiomis veiksmažodžių formomis; kartu aptariami ir palyginti retai pasitaikantys jungtukiniai dalyviniai⁴ sakiniai. Vietos ir laiko sakiniai aprašomi atsižvelgiant į jų jungiamuosius ir atliepiamuosius žodžius, dėmenų tvarką, sintaksines ir morfosintaksines ypatybes. Aptariami jų tarpusavio santykiai, kiekvienos sintaksinės funkcijos viduje siekiant išryškinti pagrindinius ir periferinius raiškos būdus bei nustatyti autentišką vartoseną ir galimus sintaksinius skolinius.

Rengiant straipsnį abiejų veikalų prieviksminiai sakiniai, reiškiantys veiksmų lokalizaciją erdvėje ar laike, buvo išnagrinėti atskirai, nustatytas jų santykis su originalu⁵, po to abiejų konvoliuto dalių sakiniai palyginti tarpusavyje. Atitinkamais kitų senųjų lietuviškų raštų duomenimis ar jų tyrimais straipsnyje pasiremta tik tais atvejais, kai tai atrodė reikalinga. Sprendžiant kai kuriuos probleminius klausimus atsižvelgta į atitinkamų dabartinės kalbos sakinių interpretaciją, pateiktą Leonardo Drotvino (1961) ir Vytauto Ambrazo (1976, 1994) darbuose.

Vietos sakiniai

Vietos aplinkybėmis *Kathechisme* ir *Trumpame Bude* eina šalutiniai sakiniai su jungiamuoju žodžiu *kur*. Sudėtiniame sakinyje jie visais atvejais vartojami po pagrindinio dėmens. Prieviksminis sakinio pobūdis ryškus tais atvejais, kai šalutinis sakinytis modifikuoja pagrindinio dėmens veiksmažodį arba vietos aplinkybę einantį prieviksį, pvz.:

⁴ Apie finitinius ir nefinitinius šalutinius sakinius žr. Holvoet, Judžentis (eds.) 2003: 120t.

⁵ Cituojant pateikiama kiek supaprastinta rašyba (plg. Jakštienė, Palionis, par. 1995: 34–36): vieneriopai rašoma *i* su tašku, trejopai (*ż*, *ź*, *ż*), o ne ketveriopai žymimas *ż* (atsisakoma *ź*). Paliekami gotikiniai rašmenys ir nosinių balsių žymėjimas įkypais brūkšneliais: *q*, *ę*, *ı*, *u*. Lenkiški pavyzdžiai cituojami iš veikalų *NAVKA // CHRZESCIAN– // SKA. // Abo Kátechizmik // dla dźiatek. // Przeź D. Jákubá Ledę= // źmá. Theologá źębránia // P. Jeźufowego nápiřá= // ny / á teraz ź Włofkiego // ná Polřkie przęło= // źony. // W KRAKOWIE. ir Krotki obyęźay spo= // wiedźi: dla tych / ktorzy // cźęřto vżywaią tego Sakrá= // mentu: ź Włofkiego ná // Polřkie przęłoźony. Transliteracija atlikta pagal Jurgio Lebedžio kolekcijos fotokopiją, esančią Vilniaus universiteto bibliotekoje (signatūra 25 Le57). Kiek kitaip transliteruotas (gotikiniai rašmenys pakeisti lotyniškais) lenkiškas Ledesmos katekizmas išspausdintas Daukšos Katekizmo 1995 m. leidime (Jakštienė, Palionis, par. 1995: 459–604).*

nē greffe // ių beginiēnczių / ir ârkaņ= // czius **kur** nōrint po fāwai // wālei 127₇₋₁₀ (dopuŕcžał im biegać // **gdžie** chaų po fwey woley 91₁₋₂);

M. Kāmuġ tad bīlomē // kuris ēŕŕi daġūfē? // *Mo.* Jog **tēnai** ŕwētiē[i]i rēgi // wēida Diewo / **kur** yra té= // wikŕcžia mūŕŕu 50₁₈₋₂₀ (*M.* A cžemuž tedy mowiemy // kторыŕ iest w niebieŕiech? // *V.* Jž **tām** Swięci widžā obli= // cže Bože / **gdžie** iest Oyczyznā // nāŕžā31₂₀₋₃₂);

ānt wietos tēi= // paiēg ŕwētōs / **tēnai** ŕpa= // cžēi / **kur** ŕant ŕwēžcēufem' // Sakramēntui // nē turēios // tēip wiežliwai / ir nōbažnai // kaip pridērās ir wērtas bū= // wo dāiktas. 125₁₅₋₂₁ (nā miejŕu // tež ŕwiętyt / oŕobliwie przy o= // bečnoŕci naŕwiętfęgo Sākrā= // mentu / nie miał ŕię tāk vežči= // wie y tāk nabožnie / iāko ŕlu= // ŕna y godna ržeczų byłā. 89₁₈₋₉₀).

Šalutiniai sakiniai, kurie modifikuoja pagrindinio dėmens daiktavardį, o ne prievieksmį, laikomi būdvardiniais (plg. Holvoet, Judžentis (eds.) 2003: 124t), pvz.:

užžęge ānt' wiŕŕū daġū / ir // ānt' wyŕŕū kūrū Angeļu / ŕa // wo tikrá galībē / ir ŕtpru= // mú ŕāwūiu: **kur** dábar yra // ŕu[]didē garbā ŕāwo / kaip' ŕu // nūs Diewo tikraŕŕis. 37₆₋₁₁ (Wŕtapił [...] nāde wŕytki niebioŕā / y nāde // wŕytkie Anioły / włāŕnā ŕiłā // ā možnoŕciā ŕwoiā; **gdžie** teraz // iest ž wielkā chwałā ŕwoiā / iā= // ko ŕyn Boży prawdžiwy. 22₁₈₋₂₃).

Šalutinio sakinio statusas nėra aiškus tais atvejais, kai jis siejamas su pagrindiniame dėmenyje prielinksniu junginiu išreikštu atliepiamuoju žodžiu:

Mo. Turētumbim' wel / tā // wiŕšā dienā ānt' to pagręŕi // **iž kur** plātintų laupŕē Die= // wo 80₁₁₋₁₄ (*V.* Miałby ŕię tež ten džieñ ŕra // wic w ržeczach / **ktore** naležā ku // ŕlužbie Božey 51₃₋₅).

Jeigu junginys *ant to* šiame sakinyje laikomas suprievieksmėjusiu, tai ir jį modifikuojantis šalutinis sakinytis laikytinas prievieksminiu; jeigu manoma, kad prielinksnis *ant* valdo įvardžio kilmininką, kurį

modifikuoja šalutinis sakinys, tai tas šalutinis sakinys laikytinas būdvardiniu. Beje, originalo sakinys šiuo atveju yra tipiškąs būdvardinis.

Kaip matyti iš pacituotų pavyzdžių, kai kurių lietuviškųrieveksminių vietos sakinių (91₁₋₂; 125₁₅₋₂₁) sintaksinė sandara nuo atitinkamų lenkiškų skiriasi nefinitinių veiksmažodžio formų vartojimu: originalo asmenuojamąją formą ir prielinksninį junginį juose atitinka senovinės lietuviškos padalyvinės konstrukcijos.

Laiko sakiniai

Prieveksminiais laiko sakiniais reiškiamos pagrindinio sakinio veiksmo aplinkybės (pagrindinio ir šalutinio sakinio veikslių vienalaikiškumas arba seka). Pagrindinis šių sakinių jungiamasis žodis abiejose knygos dalyse yra jungtukas *kad*. Originale tokius sakinius paprastai atitinka sakiniai su jungiamaisiais žodžiais *gdy* arba *kiedy*. Šalutinio dėmens vieta įvairi, bet dažniausiai jis eina po pagrindinio, o tarp sudėtinio sakinio propozicijų esti semantinis *de re* ryšys⁶, plg.:

M. Kağ padâre iğga= // n̄toiēš m̄šf̄ų J[e]žus // C[h]ristus / kad nūžęge // pragârũfn? 36₄₋₇ (M. Coż vcžynił žbáwićiel nář // Pan Chrystus gdy do pieklá // žstapil? 22₁₋₃);

Atmink iog n̄ ap= // firũstawai / kad' anõii pa= // wârgele žmona / kuri k̄ete // krúwiną ligą / priřiártino 151₂₂–152₂ (Wřpomni řes řiř nie rozgnie= // wał / kiedy oná n̄džná niewiá= // řtá / ktora ćierpiáłá krwáwą // niemoc / przybliżyłá řiř 113₂₋₅).

Dėmesį patraukia abiejų veikalų pratarėse vartojami laiko sakiniai, kurių veiksnys arba tiesioginis papildinys koreferentiškai su pagrindinio sakinio veiksmu, iškelto į sudėtinio sakinio pradžia⁷. Jų tariniai (kartais skirtingai nei originale) reiškiami esamojo laiko formomis. Šie laiko sakiniai semantiškai būtini⁸ visam sudėtiniam sakiniui;

⁶ Apie semantinį – *de re* arba *de dicto* – ryšį tarp sudėtinio sakinio propozicijų žr. Matthews 1997: 87.

⁷ Tokiais sudėtiniais sakiniais nusakoma veikslių seka ikoniskai atspindima pasakojimo tvarkoje. Propozicinę laiko sakinių su *kad*, *kada* vartoseną L. Drotvinas siejo su galimybe aiškiau perteikti veikslių laiko nuoseklumą (1968a: 70).

⁸ Apie laiko nuorodos svarbą žr. Pajėdienė 2004: 50.

tarp sudėtinio sakinio dėmenimis reiškiamų propozicijų yra *de dicto* semantinis ryšys, plg. (visi pavyzdžiai iš *Kathechismo* pratarmės):

dir // wa nauiei vžraufta // **kad** ią gėrai išdirba // fėkla
priėmus / gáuſſu // wáifsiu iš ſawė dūft. 4₁₁₋₁₅ (nowo wykopá= // na
rola / **gdy** ią dobrze // ſpráwiſ / naſienie przyią // wſzy / obfity plon
z ſiebie // dawa. 4₆₋₁₀);

garſticžios [...] grudėlis eft ma // žas bat **kad** iau vžauga //
paukſcžei dağaus ant // ioſ vſſeda. 8₄₋₈ (naſieniu // gorczyce / [...]
má // ła w žiárnie ſwym / **gdy** ſię // roſkrzewi / y ptacy niebie= //
ſcy ná niey vſiadáią. 7₄₋₈);

ape ſitą trupą / ir ma= // žą krikſcziõniſką mok // ſlą / kuri
kathechifmelú // méname / turis iſſima // nit Jog **kad** giėrai ſir // din
iſſigiere ir iſſiſa= // knia žmones paſkui to // didžiump gamtump
ir // bėdriſteſp Angełu pri= // wádžioia. 8₉₋₁₈ (o tey krotkiey y
máley ná // uce chrzeſćiánſkiey / kto // rą Kátėchizmikiem žo= //
wiem / ma być rozumia= // no / iš **gdy** ſię dobrze w ſer// ce wpoi y
roſkrzewi / lu= // dźie ná potym do wiel= // kich cnot y towárzy= //
ſtwá ánielſkiego // przypráwi. 7₉₋₁₈).

Sintaksinė tokių sudėtinių sakinių sandara, nors kiek ir nutolusi nuo originalo, vis vien jį atspindi, todėl kažin ar galima šiuos sakinius laikyti autentišku senosios lietuvių kalbos reiškiniu.

Panašios struktūros sudėtinis sakiny su jungtuku *kad* pavartotas ir *Trumpo Budo* pratarmėje (šiuo laiko sakiniu išversta lenkiška veiksmožadinė konstrukcija), plg.:

wiffos // nūdemeſ kurioſnori⁹ **kad** paſſidáro / wėikėſ // wiėnu
b[u]du išgė ty // dwięių 113₁₆–114₃ (wſzytkie grzechy // ktorekolwiek

⁹ Šiame sakinyje originalo *ktorekolwiek* išverstas samplaika *kurioſnori*. Palionio ir Jakštienės transliteruoto teksto versijoje ji ištaisyta (su žvaigždute) į *kurios nori* (Jakštienė, Palionis, par. 1995: 297), nors sprendžiant pagal rašybą – Daukšos tekstuose ilgasis *f* nerašomas žodžio gale (plg. Palionis 1967: 36) – tai galėjo ir nebūti korektūros klaida. Nežymimojo įvardžio *kuris,-i* samplaiką su postpoziciniu *nor(int)* Albertas Rosinas vadina samplaikiniu būdvardiškuoju egzistavimo nežymimuoju įvardžiu (Rosinas 2001: 96). Šis samplaikinis įvardis Daukšos tekstuose vartojamas „neutraliojo denotatyvinio statuso propozicijos kontekstuose“ reikšme ‘laisvas pasirinkimas’ arba ‘pasirenkamasis’ (ten pat, 97–98).

bywáia po= // pełnionie / dźcieią fię iedny // obyczáiem z tych dwu
79₁₄₋₁₇).

Šalutiniai laiko sakiniai gali eiti ir prieš modifikuojamą pagrindinį dėmenį, pvz. (šiuo atveju vertėjas nutolo nuo lenkiško originalo):

Kad ąnt // Propace // angfti / Puřędńenos // // ir Wakarą mńřa / biłók // tńs řodźius pri= // kłáupęs. 184₁₋₅ (**Kiedy** // Propace ráno / w // Południe / y wieczór biją / dořtá // nieř odpustu mowiac te řłowá // pokleknąwřzy. 139₁₂₋₁₅).

Apibendrinimuose ikoniška veiksmų seka stipriai susijusi priešastiniais ryšiais¹⁰, todėl laiko santykius perteikiantys nefaktyvūs¹¹ sakiniai gali būti laikomi ir sąlygos sakiniais. Tokie prepoziciniai nefaktyvūs sakiniai vartojami tik *Kathechismo* pratarinėje (184₁₋₅) ir originalo neturiniojo teksto atkarpoje:

Kad tas wiřfás řų // kibęs ąnt mńřřų // Diewas // pęřłaidžia / ką // t[ú]rimę darit? 57₄₋₇.

Trumpame Bude, be pacituotųjų *Prabilio* (113₁₆–114₃) ir pagrindinio teksto (184₁₋₅) pavyzdžių, dar keli sakiniai su šalutinio dėmens prepozicija yra faktyvūs, todėl gali būti interpretuojami tik kaip laiko sakiniai, plg.:

¹⁰ L. Drotvino nuomone, „genetiškas sąlygos ir laiko santykių ryšys pastebimas visoje lietuvių kalbos šalutinių sakinių raidoje iki pat mūsų dienų“ (1961: 168). Apie laiko ir sąlygos reikšmių sąsajas sakiniuose su jungtuku *kad* žr. dar Drotvinas 1968a: 68, Žukauskaitė 1957: 173. John Lyons išryškina priešasties sakinių sąsajas su sąlygos ir laiko sakinais ir atskleidžia šių sąsajų prigimties prieštarumą (“The nature of this relationship is controversial”), tačiau teigia, kad neatsitiktinumas yra nulėmęs daugelyje kalbų egzistuojančias paraleles tarp priešasties, sąlygos ir laiko konstrukcijų (1993: 493).

¹¹ Pasak Lyons, faktyvūs pasakymai suponuoja tikrą kalbamų dalykų egzistavimą (1993: 605); naudodamas nefaktyvius predikatus, tokius kaip *tikėti* ar *galvoti* / *manyti*, kalbėtojas neperteikia nei tiesos, nei klaidingumo apie šalutinių sakinių išreikštą propozicijos turinį; kontrafaktyvūs pasakymai praneša apie vienos sudėtinio sakinio propozicijų klaidingumą (ten pat, 795). Holvoetas ir Judžentis faktyviais vadina sakinius, kuriais “suponuojama, kad šalutinio sakinio turinys atitinka [tikrovę]”, kontrafaktyviais – tuos, kurie neatitinka tikrovės, nefaktyviais – sakinius, su kuriais nėra siejamos jokios tokio tipo presupozicijos (Holvoet, Judžentis (eds.) 2003: 155).

Tu manę [...] **kad'** per nūdemę // pirmoio Téwo buwáu pra= // żúwęs / nūg mirímo ámzi= // no / ir Prágaro / ſmarkíaję // kanczia tawá atpirkí tei= // kéis. 185₁₀₋₁₉ (Tyś mię [...] **gdym** przez grzech pierwſze // go oycá był 3ginał / od śmierci // wieczney y pieklá / okrutną mę= // ką twoią odkupić raczył. 140_{19-141,4});

Ant gáło **kad'** ſkrinia // Teſtamento [...] įeio // inę namús Obedédomo / **tũ**= // **ięus** átsiuntei / ir ąnt io / ir // ąnt wíſſo túrto io / pałáimi // nima táwo. 164_{19-165,3} (Nakoniec **gdy** ſkrzy // nia Teſtamentu [...] / wejſłá // do domu Obededon / **wneteś** ze // ſłáł nań / y ná wſzytkę máię= // tność iego błogoſłáwieniſtwo // twoie / plácąc tak ſzczodrá á bo // gátą ręką goſpodę / ktorąś v // niego mieć raczył. 124_{15-125,1}).

Atliepiamieji žodžiai laiko sakiniams su jungtuku *kad* nėra labai būdingi. Pacituotas *Trumpo Budo* sakiny (164_{19-165,3}) susijęs su pagrindiniame dėmenyje esančiu kontaktiniu žodžiu¹² *tuojaus*, o *Trumpo Budo* pratarmės sakiny (111₁₁₋₁₄) – su *tuo metu*. Pastarąjį antecedentą¹³ originale atitinka prielinksninė konstrukcija *na ten czas*, plg.:

ižę ąntros wel // ſjalies **tũ mětũ kad'** bu= // tų ižpažintis / ką tūrė= // tų ſakit̃ nę rafdami 111₁₁₋₁₄ (á 3 drugiey žás ſtro= // ny / **ná ten cžás kiedyby** // ſię ſpowiádác / coby mieli // powiádác nie náyduiác 77₁₅₋₁₈).

Prieveiksminių sakinių ribos ne visada ryškios. Pavyzdžiui, *Trumpo Budo* sakinį 178₁₁₋₁₂, kuriuo nusakomas pirmasis iš penkiolikos Kristaus gyvenimo tarpsnių (*gywatos sąnariu*), galima interpretuoti dvejopai – kaip prieveiksminį laiko (originale – jungiamasis

¹² Apie kontaktinius žodžius, žr. Pajėdienė 2004: 46–47.

¹³ Daukšos *Postilėje* junginiu *tuo metu* vėrčiamas Wujeko *teyže godžiny* (pvz., tūiaug metu 193₃₀) ir konstrukcija *na ten czas*, kuri vartojama ir laiko sakiniuose, pvz.: Thomoſjus wiėnas ižę dwilikos ne búwo **tũ metũ** ſu icis // **kad'** atėio Jeſus (Thomaſ įeden ze dwunaście / nie był **ná ten cžás** 3 nimi / **kiedy** // przyſjedł Jeſus) 401₃₄; ſwake [...] Kurią **tũ metũ** rákoffe neſjióieme / **kad'** žódj Diėwo pildže- // me darbais. (Swiećá [...] Ktorą **ná ten cžás** w rėku noſimy / **kiedy** ſłowo Boże pełnimy vežynkám.) 553₄₉₋₅₁.

žodis *kiedy*) arba kaip būdvardinį (pagrindinį sakinį sudaro nominalizuota konstrukcija), plg.:

Angelo pašvekinimas // **kad'** praŕid[é]io ŕunús Diewo 178_{11–12}
(Anielŕkie ŕwiaŕtowanie / **kiedy** był pocŕęty ŕyn Boŕy 134_{20–21}).

Pagrindinio veiksmo trukmės ribą ŕymi *Trumpo Budo* sakinys su jungiamuoju ŕodŕiu *ik kolai*. Jis turbūt atspindi autentiŕką vartoseną, nes originalo jungiamasis ŕodis yra kitokios sandaros¹⁴, plg.:

tu eŕŕi ŕaldŕŕis paŕo= // tinimas dŕŕŕios / **ik kólai** pe= / regrinawóia ŕmôgus nuŕg // tawęs / kúnę mirŕtaczëmę 156_{18–21} (ty ieŕt // ŕlodkie poŕilenie duŕŕe moiey // **iako dŕlugo** pielgrŕzymuie czło= // wiek od ciebie w ćiele ŕmiertel // nym 117_{8–12}).

Laiko sakiniai su jungiamuoju ŕodŕiu *iki kol(ei)* vartojami ir dabartinėje kalboje (plg. Ambrazas 1976: 860). Tą pačią funkciją turinčių laiko sakinių su jungiamaisiais ŕodŕiais *kolei (kolai)* ar *pakolei*¹⁵, kurių esama Daukšos *Postilėje*, nagrinėjamuose vertimuose nerasta.

Betarpiškaiai veiksmų¹⁶ ar būsenų sekai nusakyti *Kathechisme* pavartotas sakinys su jungiamuoju ŕodŕiu einančia samplaika *tuojau kaip*:

tŕiau / kaip' kas átáiit / ar // ba priaugá wáŕŕarump iŕ= // mintingump / **tád'** iám' nę // ganá wieno [t]ikeiimo / bę // gęru dárbu.

¹⁴ Laiko sakinių su jungiamuoju ŕodŕiu *ik kolai* autentiŕkumą patvirtina ir Daukšos *Postilės* duomenys: ŕiuo jungiamuoju ŕodŕiu verčiami lenkiŕki sakiniai su *poki* (kuris greičiausiai kilęs iš *po ki miasty* ir iš pradŕių buvo nuosekliai vartojamas vietos aplinkybės, o vėliau – laiko santykiams reikŕti; plg. Klemensiewicz, Lehr-Splawinski, Urbańczyk 1955: 472) ir *dokąd*, pvz.: iŕŕsái [...] abeioio / **ik' kólai** nopŕwalge (on [...] wáŕpil / **poki** nie oŕładał) 403_{3–6}; **Ik' kolaig'** ŕemę // łaiŕái [...] tampi anó prięfakiu (**Dokądŕe** ŕiemie liŕęŕ [...] ŕtáieŕŕ ŕię onego nieprŕyiaćielem) 199_{51–52}.

¹⁵ Daukšos *Postilės* ŕodŕių indekso sudarytojo Czesława Kudzinowskio (1977: 31) duomenimis, *pakolei* Daukšos *Postilėje* pavartotas tik kartą: **Pakólai** eŕŕi ŕemę / ing' ŕemę eŕŕi (**Pokiŕ** ŕiemia / w ŕiemie poydŕieŕę.) 199₅₂.

¹⁶ Apie veiksmo sąvoką ŕr. Pajėdienė 2004: 35–36.

72₅₋₉ (**Jkoro** kto przyciżdzie do lat rozu= // mnych / **tedy** mu nie dofcyć nã // wierze / bez dobrych vczynkow. 45₁₋₃).

Prieveiksmis *tuojau* leidžia tiksliau perteikti lenkišku sakiniu su jungiamuoju žodžiu *skoro*¹⁷ reiškiamą vienos būsenos pradžią vos tik pasibaigus kitai būsenai (procesui). Pagrindiniame sakinyje esantis deiktinės reikšmės laiko prieveiksmis *tad*, kaip ir lenkiško originalo *tedy*, padeda paryškinti ribą, egzistuojančią tarp dviejų nusakomų būsenų. Šioje knygoje tai vienintelis toks laiko sakinyš¹⁸.

Su jungiamuoju žodžiu *kada* knygoje rastas tik vienas¹⁹ prieveiksmis laiko sakinyš. Jis pradedamas teksto jungiamąją funkciją atliekančiu žodžiu *taigi*²⁰, nurodančiu išvados formulavimą ir žyminčiu *de dicto* semantinę ryšį su ankstesniu tekstu:

M. Taiğ mės buwomė // wėrgáis / **kada** iiffai // mus atpırko? 34₈₋₁₀
(M. Tojmy byli niewolnikãmi // **gdyż** on nas odkupił? 21₁₃₋₁₄).

Šio sakinio dėmenys susiję semantiniu *de re* ryšiu, nes pagrindiniu sakiniu žymima būseną pateikiama kaip laikina (įnagininkas) ir

¹⁷ Lenkų kalbos istorinėje gramatikoje *skoro* apibūdinamas kaip prieveiksmis, einantis viena-laikiškumą žyminčiu jungiamuoju žodžiu (plg. Klemensiewicz, Lehr-Splawinski, Urbańczyk 1955: 470). Wujeko postilės *skoro* Daukšos postilėje verčiamas ir vienu *kaip*, ir samplaika *tuojau kaip*, pvz.: **kaip'** nūżęge nūğ kãno maieštoto ja- // wo / **tũiau kaip'** yřnaikino patis řawę [...] żótağ iğ // dide daugibe pradėio řakioť. (**Jkoro** sřtapił 3 gory maieřtatu řwego / **Jkoro** wyniřęzył řam řiebie / [...] wnet go wielka moc ludzi poc[3]ęłã nářładowãc.) 74₁₃₋₁₄. Sakiniai su jungiamuoju žodžiu *skoro* ir atliepiniu *tedy* (*skoro ... tedy*) Daukšos *Postilėje* gali būti verčiami sakiniiais su *tuojau(s) kaip ... tad*, pvz.: iifřái [...] **tũieus kaip'** iřwido / ir palitėios / **taď'** wėikei pařinos (on [...] **Jkoro** vyřřzał / y dotknał řię / **tedy** řię wnet vřnał) 403₃₋₆, arba *tuojau kaip ... tad tuojaus* (**tũieiu kaip'** ius padėřři rãkořę elgetų řmonių / **taď'** **tũieus** rózemis ir řiedãis tãmpa (**Jkoro** ie polożyřł w rękãch vbogich ludzi / **tedy** řie nãtych- // miał w roże y w kwiatki přemieniãia) 101₇₋₈.

¹⁸ Dar viena panaši lenkiška konstrukcija su *skoro* Daukšos nebuvo išversta, plg.: **Jkoro** kto pżyi= // dźie do lat rozumnych / **tedy** winien // ieř řpowiãdãć řię 60₃₋₅ (Jakštienė, Palionis, par. 1995: 518).

¹⁹ Gerokai dažniau nei nagrinėjamoje knygoje jungiamasis žodis *kada* vartojamas Daukšos *Postilės* prieveiksmiuose laiko sakiniuose.

²⁰ Palionio sudarytoje *Daukšos Katekizmo žodžių formų rodyklėje* žodelis *taigi* laikomas dalelyte (Jakštienė, Palionis, par. 1995: 729). *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* šis žodelis laikomas jungtuku, o juo siejami sujungiamieji sakiniai aiškinami kaip „savo reikšme artimi padarinio reikšmės sakiniams su jungtuku *taĩ*“ (Valeckienė 1994: 717). Holvoeto ir Judžėnčio nuomone, „*tad* ir *taigi* užima tarpinę poziciją tarp jungtukų ir jungiamųjų prieveiksmių“ (Holvoet, Judžėntis (eds.) 2003: 175).

faktyvi (būtojo laiko forma žymi konkretų veiksmą ar būseną), o šalutiniu laiko sakiniu perteikiamas veiksmo vienalaikiškumas su pagrindiniame sakinyje įvardinta būseną. Originalo jungiamasis žodis *gdyž* XVI amžiaus lenkų kalboje dar vartotas vienalaikiškumo reikšmės laiko sakiniuose (Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1955: 467; Kuziorowa 1953: 330; Klemensiewicz 1980: 316).

Išvados

Kathechismo ir *Trumpo Budo* prieveiksminių vietos ir laiko sakinių sintaksinės sandaros tyrimo rezultatai patvirtina, kad šiuos veikalus tikslinga tirti kaip atskirus, skirtingą santykį su originalu ir savitą sintaksinę struktūrą turinčius tekstus, atsižvelgiant į tai, kad abiejų veikalų pratarmės (galbūt dėl žanrinių ypatybių) turi bendrų bruožų.

Abiem veikalams būdingi, bendrąjį jų teksto klodą sudarantys yra vietos sakiniai su jungiamuoju žodžiu *kur* ir faktyvūs laiko sakiniai su jungtuku *kad*. Daugelis šių sakinių vartojami ir kituose ano meto lietuviškuose raštuose ir turbūt laikytini interdialektine to meto lietuvių kalbos savybe, todėl neleidžia daryti jokių išvadų apie teksto kilmę, tarminę priklausomybę, autorių ar vertėją.

Tik *Kathechisme* vartojami (tiesa, pavieniai) laiko sakiniai su jungiamaisiais žodžiais *kaip* ir *kada*. Sakinys su *ik kolai* rastas tik *Trumpame Bude*. Prieveiksminių vietos ir laiko sakinių tipų pasiskirstymas nagrinėjamuose Daukšos veikaluose parodytas lentelėje.

Lentelė. Prieveiksminiai vietos ir laiko sakiniai Mikalojaus Daukšos *Kathechisme* ir *Trumpame Bude*.

Jungiamieji žodžiai	<i>Kathechismas</i>	<i>Trumpas Budas</i>
<i>ik kolai</i>		
<i>kad</i>		
<i>kada</i>		
<i>kaip</i>		
<i>kur</i>		

Atskiri sudėtinių sakinių tipai, žinoma, negali būti pakankamas, juo labiau pagrindinis kriterijus tekstams ar teksto dalims vieniems nuo kitų atriboti. Vis dėlto šie sakiniai gali būti tam tikras pagalbinis argumentas, paremiantis nagrinėjamų tekstų autonomijos ir daugiasluoksnės struktūros idėjas, kurias būtina patikrinti toliau tiriant Mikalojaus Daukšos veikalus ir kitus senosios lietuviškos raštijos paminklus.

Literatūra

- Ambrazas, Vytautas. 1976. Prijungiamieji sakiniai. In: Ulvydas, Kazys (ed.). *Lietuvių kalbos gramatika* III. *Sintaksė*. Vilnius: Mokslas. 789–916.
- Ambrazas, Vytautas. 1994. Prijungiamieji sakiniai. In: Ambrazas, Vytautas (ed.). *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla. 659–696.
- Drotvinas, Leonardas. 1958. Условные конструкции (союзные) в Постилле М. Даукши. *Kalbotyra* 1, 123–146.
- Drotvinas, Leonardas. 1961. Apie kai kurių sąlygos konstrukcijų daugiareikšmiškumą lietuvių kalboje. *Lietuvos TSR MA darbai A*, 1 (10), 167–171.
- Drotvinas, Leonardas. 1964. Priežasties ir tikslo sudėtinės konstrukcijos XVI–XVII a. lietuvių kalbos raštuose. *Kalbotyra* 10, 19–52.
- Drotvinas, Leonardas. 1967. К вопросу о связи вопросительных и условных конструкций в древнелитовском языке. *Baltistica* 3(1), 57–60.
- Drotvinas, Leonardas. 1968a. Sudėtinės prijungiamosios laiko konstrukcijos senesiuose lietuvių kalbos raštuose. *Kalbotyra* 19, 67–88.
- Drotvinas, Leonardas. 1968b. Laiko aplinkybės šalutinių sakinių prijungimo priemonės senesiuose lietuvių kalbos raštuose. *Kalbotyra* 19, 89–98.
- Erichsmeier, Jovita. 2002. *Tikslo, sąlygos ir nuolaidos šalutiniai sakiniai XVI–XVII a. Mažosios Lietuvos autorių raštuose*. Daktaro disertacijos santrauka. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Hermann, Eduard. 1912. *Über die Entwicklung der litauischen Konjunktionalsätze*. Jena: Frommansche Buchdruckerei.
- Hermann, Eduard. 1926. *Litauische Studien. Eine historische Untersuchung schwachbetonter Wörter im Litauischen*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Holvoet, Axel, Judžentis, Artūras (eds.). 2003. *Sintaksinių ryšių tyrimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Jakštienė, Vida, Palionis, Jonas (par.). 1995. *Mikalojaus Daukšos 1595 metų Katekizmas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Judžentis, Artūras. 2002. Mikalojaus Daukšos *Katekizmo* (1595) sudėtiniai aiškinamieji sakiniai. *Acta Linguistica Lithuanica* 47, 19–29.
- Klemensiewicz, Zenon, Lehr-Splawiński Tadeusz, Urbańczyk, Stanisław. 1955. *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Klemensiewicz, Zenon. 1680. *Historia języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kudzinowski, Czesław. 1977. *Indeks – słownik do „Daukšos Postilė“ I (A–N), II (O–Ž)*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Kuziorowa, Anna. 1953. XVI-wieczny przełom w znaczeniu i używaniu spójnika gdyż. *Język polski* 33(4), 326–334.
- Lyons, John. 1993. *Semantics*. Vols. 1, 2. Cambridge: University Press.
- Matthews, Peter Hugoe. 1997. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Michelini, Guido. 2000. Daukšos *Katekizmo* šaltinių klausimai. *Baltistica* 34(2), 259–261.
- Michelini, Guido. 2001. Itališkas Ledesmos Katechismo *Dotrina Christiana*: Daukšos panaudoto lenkiško teksto šaltinis. *Acta Linguistica Lithuanica* 44, 227–250.
- Pajėdienė, Jūratė. 2004. Dabartinės lietuvių kalbos prijungiamieji laiko sakiniai. *Acta Linguistica Lithuanica* 50, 35–53.
- Palionis, Jonas. 1967. *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.* Vilnius: Mintis.
- Palionis, Jonas. 1995. *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*. Antras pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Palionis, Jonas (par.). 2001. *Mikalojaus Daukšos 1599 metų POSTILĖ ir jos šaltiniai*. Vilnius: Baltos lankos.
- Rosinas, Albertas. 2001. *Mikalojaus Daukšos tekstų įvardžių semantinė ir morfologinė struktūra*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Valeckienė, Adelė. 1994. Sujungiamieji sakiniai. In: Ambrazas, Vytautas (ed.). *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla. 696–720.
- Zinkevičius, Zigmantas. 1981. *Lietuvių kalbos istorinė gramatika II. Įvardžiai. Būdvardžiai. Skaitvardžiai. Veiksmažodžiai. Nekaitomosios kalbos dalys. Istorinės sintaksės apybraiža*. Vilnius: Mokslo.
- Žukauskaitė, Julija. 1957. Jungtuko *kad* dažnesni vartojimo atvejai. In: *Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla. 170–189.

Artūras Judžentis, Jūratė Pajėdienė

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio 5

LT-10308 Vilnius

Lietuva

judzent@ktl.mii.lt

SUMMARY

Complex Sentences of Place and Time in Mikalojus Daukša's *Kathechismas* and *Trumpas Budas* (1595)

Artūras JUDŽENTIS, Jūratė PAJĒDIENĖ

The article deals with complex sentences containing adverbial clauses of place and time in Mikalojus Daukša's *Kathechismas* and *Trumpas Budas* (1595). Attention is paid to the syntactic structure of these sentences: subordinators, correlative words, clause order, morpho-syntax. The central and the peripheral ways of formal expression of sentence types, authentic phenomena and possible syntactic loans are discussed.

Locative clauses introduced by subordinator *kur* and factive temporal clauses introduced by *kad* are characteristic of both texts. Those clauses are widely used in the other Old Lithuanian writings as well, therefore they can be viewed as a common interdialectal feature of Old Lithuanian. Clauses of time with connectives *kaip* and *kada* are rarely used in *Kathechismas*. The only clause of time with connective *ik kolai* has been found in *Trumpas Budas*.

The analysis of adverbial clauses of place and time in the *Kathechismas* and the *Trumpas Budas* proves that those texts are to be treated as distinct, having different relations with the original and individual syntactic structure. The investigation of different types of complex sentences may be useful as an additional argument for the ideas of the autonomy and layered structure of Daukša's texts. These ideas could be confirmed by further careful examination of Mikalojus Daukša's works and the other Old Lithuanian writings.

KOPSAVILKUMS

Saliktie teikumi ar vietas un laika nozīmi Mikaloja Daukšas darbos *Kathechismas* un *Trumpas Budas* (1595)

Artūras JUDŽENTIS, Jūratė PAJĒDIENĖ

Raksts veltīts saliktiem teikumiem ar adverbāliem vietas un laika palīgteikumiem Mikaloja Daukšas darbos *Kathechismas* un *Trumpas Budas* (1595). Uzmanība pievērsta šo teikumu sintaktiskajai struktūrai: pakārtojamiem, korelatīvajiem vārdiem, teikuma daļu secībai un morfosintaksei. Diskutēti galvenie un perifērie veidi teikuma tipu formālai izteiksmei, autentiskās parādības, kā arī iespējamie sintaktiskie aizguvumi.

Vietas palīgteikumi, ko ievada pakārtojamais vārds *kur*, un faktiskie laika palīgteikumi ar *kad* ir raksturīgi abiem tekstiem. Šie palīgteikumi ir plaši lietoti arī citos senajos lietuviešu tekstos, tāpēc tos var uzskatīt par kopēju interdialektālu senās lietuviešu valodas īpatnību. Laika palīgteikumi ar *kaip* un *kada* darbā *Kathechismas* ir reti lietoti. Vienīgais laika palīgteikums ar pakārtotāju *ik kolai* ir atrasts darbā *Trumpas Budas*.

Adverbālo laika un vietas palīgteikumu analīze darbos *Kathechismas* un *Trumpas Budas* rāda, ka šie teksti uzskatāmi par atšķirīgiem, kam ir dažāda sakarība ar oriģinālu un īpaša sintaktiskā struktūra. Dažādu salikto teikumu tipu izpēte var būt noderīgs papildus arguments idejām par Daukšas tekstu autonomiju un to slāpino struktūru. Šīs idejas varētu tikt apstiprinātas ar tālāku rūpīgu Mikaloja Daukšas darbu un citu seno lietuviešu tekstu izpēti.

ON THE ACCENTUATION OF THE ILLATIVE

Frederik KORTLANDT
(Leiden University)

When I wrote my little article on final stress in Balto-Slavic mobile paradigms (2004), I could not foresee that the same issue of the same journal would contain a contribution by Ijja Seržants on the history of the illative (2004). This gives me an opportunity to expand on what I have said.

Seržants claims that the original accentuation of the illative was that of the accusative, e.g. Lith. *tuřgun(a)* (2) ‘into the market’, **miřkana* (4) ‘into the forest’, *raņkon(a)* (2) ‘into the hand’, **řakona* (4) ‘into the branch’, pl. *turguosna*, *miřkuosna*, *rankosna*, *řakosna*, and that the final stress of *miřkaņ* < *miřkanà* and *řakõn* < *řakonà*, as well as the retracted stress in *tuřguosna* beside *turguosna*, was taken from the locative (inessive). I fully agree and whole-heartedly endorse this view. However, the two of us differ on the chronology of the developments, which Seržants specifies as follows: “1. Saussuresches Gesetz, 2. Marginalitätsprinzip, 3. Entstehung des Illativs” (2004: 117).

Elsewhere I have argued that the lateral mobility in the accentual system (“Marginalitätsprinzip”) arose in early Balto-Slavic times and was restricted by Hirt’s law in late Balto-Slavic already whereas Saussure’s law was a recent innovation of Lithuanian and did not affect the other Baltic languages (e.g., 1977: 321, 327). The creation of the illative was evidently an East Baltic development (*pace* Mikalauskaitė 1938). It follows that we must explain the accentuation of the illative on the basis of the restricted lateral mobility which is best reconstructed from the Slavic (especially Slovene) evidence, taking into account the East Baltic innovations which I have discussed earlier (2004) and the Lithuanian system as it can be reconstructed for the stage before its separation from Latvian (cf. Kortlandt 1977).

As I pointed out earlier (2004: 72), I think that the rise of final stress in Lith. inst. *tuomì* and loc. *tamè*, pl. *tomìs*, *tuosè*, *tosè*, but not in the dative **tàmui*, *tiem(u)s*, *tóm(u)s*, and the spread of the

new accent pattern to the nominal paradigms was an East Baltic innovation. The final stress may have been introduced on the analogy of the new inessive, which was created by the addition of stressed **en* to the earlier locative **tāmi*, **tājai*, **tāisu*, cf. Slavic *tomĭ*, *toi*, *těxŭ*, yielding **tamê*, **tajê*, **taisê*, with glottalization from the hiatus before **en*. The absence of an acute tone in the stem vowel of the pronoun, which is clear from the Serbo-Croatian evidence, explains the radical stress in the analogical locatives (inessives) *rañkoje*, *rañkose*, *rātuose* ‘wheels’, *tuřguose*, where Saussure’s law did not operate, unlike acc.pl. *rankàs*, *ratùs*, *turgùs*. Note that loc.sg. *ratê* reflects **ratê*, not ***ratajê* < **ratai*’*en*, and must therefore have been built on the analogy of **tamê*. Conversely, the acute stem vowel of the noun is found in Latvian loc.pl. *tās*, *tuôs*.

The illative was created by the addition of **na* (Prussian *na*) to the accusative, as is clear from the examples cited above. The accentuation is either that of the accusative, with regular accent shift according to Saussure’s law in Lithuanian, or analogically that of the locative (inessive), e.g. *turgúosna*, *tuřguosna*, cf. *turgùs*, *tuřguose*. The non-final stress in *miškúosna* and *šakósna* shows that the influence of the locative was more recent than Saussure’s law, which in its turn was more recent than the introduction of the non-acute stem vowel from the pronoun in *rañkoje* and *rañkose*. Note that Saussure’s law operated not only in final syllables, as Seržants assumes (2004: 114), but also in initial and medial syllables, as is clear from the absence of retraction to a prefix in paradigms with accent pattern (3) in the verb (cf. Kortlandt 1977: 327) and from the accentual distribution of verbs in *-auti* and *-uoti* (for which see Kortlandt 1995).

In Latvian, the illative largely replaced the locative (inessive) before the beginning of the written tradition (cf. Vanags 1994: 125). The falling tone in the original ending *-ai* < **-āje* is in agreement with the circumflex stem vowel of Lith. *rañkoje*, where Saussure’s law did not operate, and contrary to Seržants’ reconstruction **-āji* (2004: 118). The stretched tone of the regular ending *-ā* supports Vanags’ identification of this ending with Lith. *-aĩ* and *-õn*, with the circumflex tone of the accusative, similarly *-ũ*, *-ĩ* corresponding to Lith. *-uĩ*, *-iĩ*. The broken tone of High Latvian *rùokā* can easily be

analogical. Against this background, the broken tone of the plural endings *-âs*, *-uôs* can now more easily be identified with the illative than with the inessive, where we should rather expect *-âs*, *-uôs* in view of the circumflex stem vowel in Lith. *rañkose*. It is indeed difficult to explain the opposition between stretched tone in the singular and broken tone in the plural without having recourse to Vanags' derivation of the Latvian locative from the illative rather than the inessive.

References

- Kortlandt, Frederik. 1977. Historical laws of Baltic accentuation. *Baltistica* 13/2, 319–330.
- Kortlandt, Frederik. 1995. Lithuanian verbs in *-auti* and *-uoti*. *Linguistica Baltica* 4, 141–144.
- Kortlandt, Frederik. 2004. Final stress in Balto-Slavic mobile paradigms. *Baltu Filoloģija* 13/1, 71–74.
- Mikalauskaitė, E. 1938. Priešreformacinių laikų prūsiško Tėve Mūsų nuotrupa. *Archivum Philologicum* (Kaunas) 7, 102–106.
- Seržants, Ilja. 2004. Einige Bemerkungen zur Geschichte des Illativs. *Baltu Filoloģija* 13/1, 113–120.
- Vanags, Pēteris. 1994. Die Entwicklungstendenzen der Kasusendungen in den ältesten lettischen Sprachdenkmälern. *Linguistica Baltica* 3, 121–130.

Frederik Kortlandt
Leiden University
Cobetstraat 24
NL-2313 KC Leiden
The Netherlands
F.Kortlandt@let.leidenuniv.nl

KOPSAVILKUMS

Par illatīva akcentuāciju

Frederik KORTLANDT

Rakstā aplūkota baltu valodu vienskaitļa un daudzskaitļa illatīva formu akcentuācija, kā arī skaidrota iespējamā uzsvara vietas un intonāciju atšķirības cilme.

DERIVATĪVO SINONĪMU FUNKCIONĒŠANA LIETIŠKĀ STILA TEKSTOS

Regīna KVAŠĪTE
(Šauļu universitāte)

Funkcionālo stilu sistēmā ar standartumu, oficiālumu un valodiskās izteiksmes vienveidīgumu izceļas lietišķais stils, tomēr atkarībā no tā apakšstilu (administratīvā, juridiskā vai diplomātiskā) dokumentu žanra vai konkrētā teksta specifiskas iespējama zināma izteiksmes un struktūras dažādība. Pat ja teorētiski šī stila tekstu veidošanas prasības ir vienādas, nereti tajos sastopamas sinonīmiskas konstrukcijas, funkcionē arī dažādi sinonīmi. Sinonīmiņu atspoguļo mūsdienu lietišķo tekstu materiāls – pēc Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanas sagatavotie un publicētie likumi, noteikumi, lēmumi u. c. dokumenti. No visiem sinonīmiem gan šajā stilā, gan latviešu valodā kopumā līdz šim mazāk uzmanības pievērsts derivatīvajiem sinonīmiem. Latviešu valodā tos dēvē dažādi: *vārdu darināšanas sinonīmi* (Laua 1981), *vārddarināšanas (afiksālie) sinonīmi* (Vaskelienē 1998; 2002), tomēr plašāk izplatīts termins ir *derivatīvie sinonīmi* (Bankavs 2002; Freimane 1993 – turpat kā viens no paveidiem *afiksālie*, arī *kombinēta tipa leksiski derivatīvie sinonīmi*; Vaskelienē 1999). Arī citās valodās zināms ne viens vien variants minētā sinonīmu veida nosaukšanai, piem., angļu *word-building synonyms* (Vaskelienē 1998; 1999), *derivative synonyms* (Vaskelienē 2002), *derivational synonym* (Bankavs 2002); krievu *словообразовательные / аффиксальные синонимы* (Rozenaļ 1976; Ahmanova 2004), *словообразовательная синонимия* (Jarceva 1990), lietuviešu *darybiniai sinonimai* (Vaskelienē 1998) (par citiem variantiem plašāk sk. Vaskelienē 1998).

Par derivatīvajiem sinonīmiem ir pamats runāt tikai tad, kad ir vismaz divi (sinonīmu pāris) vai vairāk vienas saknes vārdu, kas darināti no tā paša pamatvārda ar atšķirīgiem vārddarināšanas afiksiem un kam piemīt tā pati vārddarināšanas nozīme un tā pati vai tuva leksiskā nozīme (Vaskelienē 2002: 92). Neatkarīgi no terminoloģiskajām atšķirībām šo sinonīmu nosaukšanā kā paveidu tos atzīst daudzi valodnieki, taču dažādi raksturo to piederību: “Pēc morfoloģiskā

veidojuma sinonīmi <...> var būt arī vienas saknes vārdi <...>. Vienas saknes sinonīmus var aplūkot arī kā vārdu darināšanas sinonīmus. Morfoloģiskā kopība nav šķērslis šo vārdu funkcionēšanai par patstāvīgām leksiskām vienībām. Neatkarīgi no morfoloģiskā sastāva tie funkcionē kā leksiski sinonīmi” (Laua 1981: 191–192). Leksisko sinonīmiju plaši pētījusī valodniece Ruta Veidemane vienas saknes vārdus ar atšķirīgiem afiksiem izšķir kā jēdzieniski identas leksiskās vienības (Veidemane 1970: 38). Lai noskaidrotu, “vai attiecīgie vārdi ir sinonīmi, jāpierāda, ka tiem ir viens loģiskais pamats, – jāatrod tiem atbilstoša kopēja loģiska transformācija. Tā ir galvenā metode sinonīmu noteikšanā. Kā praktiska metode sinonīmu noteikšanā tiek izmantota vārdu substitūcija – eksperiments, kurā vārds tiek aizstāts ar citu. Ja viens vārds var stāties cita vietā, pamatos saglabājot to pašu domu, tas ir pierādījums, ka attiecīgie vārdi ir sinonīmi <...>” (Laua 1981: 194–195). Substitūcijas metodi resp. nomaināmības iespēju, gan brīdinot no pārāk plašas sinonīmijas izpratnes, ja tā tiks uzskatīta par svarīgāko sinonīmiskuma kritēriju, atzīst arī R. Veidemane (Veidemane 1970: 20) (sal. viena no termina *substitūcija* nozīmēm “1. viena valodas elementa aizstāšana ar citu, neietekmējot saturu” (KTŽ 1990: 193). Aplūkojot derivatīvo sinonīmu funkcionēšanu lietišķajos tekstos, šis paņēmieni šķiet itin piemērots. Lietišķajā stilā sastopamie derivatīvie sinonīmi visbiežāk ir termini, tāpēc jānoskaidro, vai atšķiras skatījums uz sinonīmiem vispārlietojamajā valodā un terminoloģijā. Terminoloģijā sinonīmi nosauc to pašu reāliju, parādību, kas ir saistīta ar vienu jēdzienu, tie neraksturo atšķirīgas to pazīmes un neveic stilistisko funkciju, bet gan aizstāšanas un precizēšanas funkcijas. Kā apgalvo terminoloģe Valentīna Skujiņa, no “absolūtajiem sinonīmiem, t. i., vārdiem (vai vārdkopām) ar pilnīgi identu nozīmi, zinātniskā terminoloģija cenšas atbrīvoties. Tomēr dažas sinonīmu grupas terminoloģijā saglabājas: pašcilmes un aizgūtie ekvivalenti, daži morfoloģiskie vai sintaktiskie varianti, terminoloģiskie dubleti, kuros ietvertas dažādas jēdziena sistematizētājpazīmes” (Skujiņa 2002: 49). Savukārt “vārdi ar līdzīgu nozīmi un ar atšķirībām nozīmes niansēs resp. relatīvie sinonīmi, terminoloģijā parasti tiek izmantoti atšķirīgu jēdzienu nosaukšanai, un līdz ar to tie sinonīmu raksturu zaudē” (ib.: 48). Tomēr jāatzīst, ka praksē šāds

terminu šķīrums ne vienmēr tiek ievērots, par ko liecina analizētie teksti. Lietišķajos tekstos funkcionē gan absolūtie, gan relatīvie derivatīvie sinonīmi. Bez tam jāņem vērā lietišķo tekstu specifika – nereti tajos tiek skaidrots terminu lietojums konkrēta dokumenta ietvaros.

Derivatīvo sinonīmu pāru vai sinonīmu rindu resp. vairāk nekā divu no vienas saknes darinātu tā pašas leksiskās nozīmes vārdu funkcionēšanas biežums un dažādība lietišķajos tekstos ir atšķirīga (rindas aplūkotajā materiālā samērā retas). Runājot par sinonīmu darināšanas paņēmieniem, jāatzīst, ka tie ir samērā daudzveidīgi. Atkarībā no tā, ar kādiem afiksiem atvasināti, derivatīvos sinonīmus var iedalīt vairākās apakšgrupās: 1) sinonīmi ar piedēkļiem un ar derivatīvajām galotnēm (termins *derivatīvās galotnes* (Soida 1977; Kalme, Smiltnece 2001) plaši sastopams valodnieciskajā literatūrā, tiek runāts arī par *derivatīvo fleksāciju jeb flektīvo vārddarināšanu* (Skujina 2002), par galotni kā *vārddarinātājmorfēmu* (Paegle 2003), taču latviešu valodas gramatikā u. c. avotos šīs galotnes tradicionāli dēvē par *sufiksālajām galotnēm* (MLLVG I 1959; sk arī Rozenbergs 1983; Pokrotnece 2002); 2) sinonīmi ar dažādiem piedēkļiem; 3) sinonīmi ar dažādiem priedēkļiem; 4) priedēkļu un bezpriedēkļu sinonīmi. Mūsdienu lietišķo tekstu materiāls ļauj aplūkot katru iepriekšminēto grupu tuvāk.

Viens no produktīvākajiem un lietišķajos tekstos visbiežāk sastopamajiem derivatīvo sinonīmu paveidiem ir atvasinājumi **ar piedēkļiem un ar derivatīvajām galotnēm**. Savukārt produktīvākais piedēklis, ar kuru “darina darbību, stāvokļu un procesu nosaukumus” (Kalme, Smiltnece 2001: 73), ir *-šan-*, “kas apzīmē laika ziņā neierobežotu un nebeigtu norisi, kura patlaban vai zināmā laikā notiek, notika vai var notikt” (MLLVG I 1959: 150). Savukārt tādām darinājumam sinonīmiska derivatīvā galotne bieži vien ir *-e*, kas arī “apzīmē procesu, laika ziņā neierobežotu un nebeigtu norisi, kas patlaban vai zināmā laikā notiek vai var notikt” (MLLVG I 1959: 166). Lietišķajos tekstos šādi darinātu vienu no sinonīmisko terminu pāru vienībām var sastapt itin bieži. Jāpiebilst, ka praksē biežāk priekšroka dodama tā pašas nozīmes terminiem ar derivatīvajām galotnēm – viens no izvēles kritērijiem acīmredzot ir to īsums, ne mazāk svarīgs ir arī labskanīgums. Šī parādība nav jauna. Gramatikas autori uzsver,

ka “mūsdienu valodā ir vērojama tendence, izsakot substantīvētu darbību bez procesa (vai rezultāta) nozīmes, norises vārdus ar izskaņu *-šana* aizstāt ar attiecīgiem deverbāliem atvasinājumiem ar sufiksālo galotni *-e*, ja vien šādi atvasinājumi valodā jau ir vai arī ja tādus ir iespējams darināt <...>. Dažādās nozīmes – process, rezultāts un darbības substantivējums, kas neizsaka ne procesu, ne rezultātu – ne vienmēr noteikti atdalāmas cita no citas: vienā un tai pašā atvasinājumā var būt apvienotas divas no minētajām nozīmēm vai pat visas trīs nozīmes <...>” (MLLVG I 1959: 166). Tas arī ietekmē plašāku īso formu lietojumu praksē. Ar substitūcijas metodi var konstatēt, ka lietišķajos tekstos tie visbiežāk ir absolūtie sinonīmi, kaut gan sastopami termini arī ar nozīmes papildkomponentu – rezultātumu. Lietišķajos tekstos pat vienā fragmentā vienlaikus var sastapt gan ar piedēkli, gan ar derivatīvo galotni no dažādiem priedēkļverbiem atvasinātas formas. Reizēm šādu formu sinonīmiskumu apliecina tajā pašā tekstā līdzās lietotās citus procesus nosaucošu vārdu (terminu) formas ar piedēkli *-šan-*: *izpildīšana / izpilde Dokumentu apgrozības aprakstā vai shēmā jāparedz dokumentu sagatavošanas, pārbaudes un apstrādes secība, <...> izpildīšanas termiņus <...>* (not. 8, 86), *Ja termiņš noteikts kādas darbības izpildīšanai, šo darbību var izpildīt līdz pulksten divdesmit četriem pēdējā termiņa dienā* (lik. 1, 257), *Ja nav iespējams realizēt ar likumu garantētas, bet ar darbu nesaistītas tiesības vai izpildīt šādus pienākumus ārpus darba laika, darbiniekam viņu tiesību vai pienākumu izpildes laikā garantē darba vietas (amata) saglabāšanu <...>* (lik. 1, 114), *Saskaņā ar likuma “Par nodokļiem un nodevām” 29. panta noteikumiem, pamatparāda palielinājuma naudas un nokavējuma naudas aprēķināšana tiek pārtraukta <...> nodokļu maksātājiem, kuriem bankas pieņēmuma izpildei maksājuma uzdevumus par nodokļu samaksu <...>* (not. 6, III), *Bankas valdes pienākumi un tiesības: <...> nodrošināt Akcionāru pilnsapulces un Padomes lēmumu izpildi* (stat. 1, 9.2.1), *Šo noteikumu izpildes kontroli nodrošina Valsts ieņēmumu dienests sadarbībā ar citām valsts un pašvaldības institūcijām* (not. 5, 22) (sal. terminu vārdnīcā *izpilde* sk. arī *veikšana* un *izpildīšana* (ELDO 1995: 159). Tieši forma *izpilde* īpaši plaši lietojama lietišķā stila tekstos. Kā derivatīvie sinonīmi varētu tikt uzlūkoti minētiem sinonīmiem

antonīmisks pāris *neizpildīšana / neizpilde*, kuru funkcionēšanas piemēri arī sastopami lietišķajos tekstos, piem., ar jūtamu rezultātā niansi *Ja darbinieks nav vainīgs darba normu neizpildē, viņam samaksā kā par izpildītu darba normu* (lik. 1, 97). Analogiskas struktūras sinonīmu pāris, kur forma ar derivatīvo galotni bieži vien ir absolūti sinonīmiska atvasinājumam ar *-šan-*, par ko liecina citu procesu nosaukumi tajā pašā teikumā, ir *izstrādāšana / izstrāde*: *Ja likumi nosaka citādas dokumentu izstrādāšanas, izdošanas, pieņemšanas un noformēšanas prasības nekā šie noteikumi, tad piemērojamas attiecīgo likumu normas* (not. 2, 3), *Uzņēmuma vadītājam jānodrošina uzņēmuma iekšējās kontroles sistēmas izstrāde un ieviešana* (not. 8, 164) (sal. *izstrāde* I sk. *izstrādāšana* (ELDO 1995: 162). Rezultātums jūtams teikumā *Zemessardzes štābs piedalās valsts robežapsardzības plāna izstrādē* (lik. 3, 22.2). Lietišķajos tekstos derivatīvo sinonīmu pāri veido arī atvasinājumi *pārbaudīšana / pārbaude*: *Ne vēlāk kā vienu mēnesi pirms kārtējās akcionāru kopsapulces valdei jāpaziņo revīzijas komisijai, ka <...> dokumenti pieejami revīzijas komisijai pārbaudīšanai* (stat. 2, 7.4), *Valde iesniedz zvērinātajiem revidentiem pārbaudīšanai Bankas gada pārskatu <...>* (stat. 1, 11.2), *Šāda atkārtota pārbaude jāpiemin revidenta atzinumā par gada pārskata pārbaudīšanu* (lik. 11, 62). Atvasinājums ar derivatīvo galotni šeit acīmredzot izvēlēts, lai izvairītos no tās pašas struktūras vārdu atkārtotā vienā un tajā pašā teikumā. Citos piemēros īsā forma funkcionē līdzās vienlīdzīgiem apzīmējumiem, starp kuriem ir gan ar piedēkli *-šan-*, gan ar derivatīvo galotni atvasināti nosaukumi – tas ļauj domāt, ka ir runa par procesu: *Dokumentu apgrozības aprakstā vai shēmā jāparedz dokumentu sagatavošanas, pārbaudes un apstrādes secība <...>* (not. 8, 86), *Gada pārskatu saturu un formu, kā arī tā sastādīšanas, pārbaudes, iesniegšanas un publicēšanas kārtību nosaka attiecīgi likumi vai citi normatīvie akti* (not. 3, 1.9). Termins *pārbaude* iekļauts ekonomikas terminu vārdnīcā (ELDO 1995: 281–282), bet tajā nav atvasinājuma ar piedēkli *-šan-*. Ar šo piedēkli atvasinātie verbālie lietvārdi “jau it kā eksistē vārdu krājumā blakus attiecīgajiem verbiem” (MLLVG I 1959: 82) (līdzīgi arī literārās valodas vārdnīcā ir tikai *pārbaude* ‘darbība, process no pārbaudīt’ (LLVV 6(1), 1986: 306). Tomēr minētā forma ar

derivatīvo galotni iegūst arī konkrēta jēdziena nozīmi, tāpēc tikai substitūcija palīdz konstatēt, kad šie vārdi funkcionē kā absolūtie sinonīmi. Līdzīgi notiek arī ar vienas un tās pašas saknes sinonīmu pāriem *iegūšana / ieguve* un *apgūšana / apguve*: *Uzņēmuma rīcībā jābūt dokumentiem, kas apliecina īpašuma objektu tiesisku iegūšanu* <...> (not. 8, 116), *Akcijas ieguvējs iegūst akcionāra tiesības tikai ar to brīdi, kad akcijas iegūšana fiksēta akcionāru grāmatā* (lik. 4, 38.5), *Piesardzības princips – ieņēmumi jānorāda tikai tad, kad tie jau iegūti vai to ieguve droši redzama* <...> (not. 8, 15); *Personai, kura vēlas saņemt vai saņemt sociālos pakalpojumus sakarā ar pelnītspējas samazināšanos vai bezdarbu, pēc sociālo pakalpojumu sniedzēja pieprasījuma jāpiedalās profesionālo iemaņu apgūšanas vai pilnveidošanas pasākumos* <...> (lik. 10, 30). *Garantē* <...> ziņas par augstskolas struktūrvienību sadarbību studiju programmas atsevišķu bloku realizācijā (t. i., vai dažādie atsevišķie kursi nedublējas, kā tie nodrošina pamatu tālāku kursu apguvei utt.) (not. 1, 19.13). Arī derivatīvā galotne *-a* var “apzīmēt darbības norisi, nozīmes ziņā līdzinādamās atvasinājumiem ar piedēkli *-šan-* <...>. Daži no šiem atvasinājumiem zaudējuši procesa nozīmi un ieguvuši vairāk vai mazāk konkrētu nozīmi” (MLLVG I 1959: 160), savukārt piedēkļa *-šan-* pamatinformācija ir “bez norādes uz darbības monumentalitāti, toties nozīmes sekundārais moments akcentē darbības neierobežotību un norises nepabeigtību, kā arī vairāk uzsver pašu procesu, bet ne tik daudz tā rezultātu” (Rozenbergs 1983: 27): *atmaksāšana / atmaksa Privatizētā uzņēmuma kredītus saskaņā ar šā lēmuma 1. punkta nosacījumiem dzēš šo kredītu atmaksāšanas secībā* <...>. (lēm. 2, 12. 3), *Ja uzņēmuma aktīvi ir iekļāti vai apgrūtināti ar kādu citu aizņēmuma atmaksāšanas drošību, tas jāuzrāda kopā ar informāciju par ķīlas un kāda cita garantijas aizņēmuma atmaksāšanas drošības nosacījumiem* <...> (lik. 11, 45), *Šajos gadījumos darba devējs ir tiesīgs dot rīkojumu par ieturējumu ne vēlāk kā mēnesi no avansa atmaksāšanas* <...> (lik. 1, 123), *Zemkopības ministrija apņemas nodrošināt* <...> kredītu atmaksu no 1994. gada 1. janvāra (līg. 1, 3), *Aizdevuma atmaksas termiņa pagarināšanas gadījumā aizņēmējs noslēdz līgumu ar Finanšu ministriju* (not. 13, 6). (gan *atmaksā*, gan *atmaksāšana* kā sinonīmi iekļauti terminu

vārdnīcā (ELDO 1995: 39–40). Jāpiebilst, ka *atmaks*a nav viennozīmīgs vārds un minētais termins atbilst tikai vienai no šī vārda nozīmēm ‘2. Aizdevuma, parāda atdošana, atlīdzība, samaksa par ko (ar naudu vai materiālajām vērtībām)’ (LLVV 1, 1972: 391). Sinonīmiski zināmā kontekstā var būt arī pēc analogijas no tā paša verba *maksāt* ar citiem priedēkļiem darināti termini, piem., *izmaksāšana* / *izmaks*a (sk. ELDO 1995: 154), praksē arī *samaksāšana* / *samaks*a u. tml.: <...> *darbinieks, kurš aprēķina algas, nedrīkst kārtot šo algu izmaksu vai nesāņemto algu uzskaiti* (not. 8, 170), *Persona*, <...>, *iesniedz pārskatu par saņemtā avansa izlietošanu pēc tam, kas beidzies izmaksu sarakstā norādītais izmaksas termiņš* (not. 4, 35), *Līguma attiecībām izbeidzoties, tirdzniecības pārstāvim ir tiesības aizturēt viņa rīcībā nodotos dokumentus vienīgi saskaņā ar prasībām par atlīdzības izmaksu vai izdevumu atlīdzināšanu* <...> (lik. 2, 115). *Nodokļa piemaksas vai atmaksas summai piemēro mazumtirdzniecības cenu indeksa izmaiņas laikā no taksācijas perioda beigām līdz nodokļa samaksāšanas dienai* <...> (not. 6, 8), *Kreditors – fiziska vai juridiska persona, kas uzņēmumam aizdod naudu vai preces (parasti – ar samaksu vēlākā termiņā* <...> (not. 8, 1), *Šie norādījumi nosaka kārtību, kādā Valsts ieņēmumu dienesta (VID) teritoriālajām iestādēm atbilstoši LR likumiem* <...> jāizskata iesniegumi <...> kā sadalīt termiņos vai atlikt uz laiku līdz vienam gadam bezstrīda kārtībā piedzenamo, valsts budžetā ieskaitāmo maksājumu un soda naudu *samaksu* (nor. 3). Šai grupai var pieskaitīt arī citvalodas ietekmē praksē izplatītu derivatīvo sinonīmu pāri ar priedēkli *ap-*, kam normētajā terminoloģijā atbilst priedēklis *sa-*: *apmaksāšana* / *apmaks*a (= *samaksāšana* / *samaks*a) (sk. arī atvasinājumus ar priedēkļiem *samaks*a / *apmaks*a): <...> *grāmatvežiem un revidentiem jāpārbauda, vai* <...> *piemērotas pareizās nodokļu likmes, algu apmaksu tarifi, pircējiem piešķirtā kredīta vai materiālu izlietojuma limiti* (not. 8, 171). Lietišķajos tekstos sastopami arī ar priedēkli *-um-* atvasināti abstraktu jēdzienu nosaukumi, kas “var izteikt a) pabeigtu darbību, b) norises rezultātu” (Rozenbergs 1983: 29), kuriem atbilst ar derivatīvo galotni *-e* darināts termins, “ja atvasinājums ar *-e* izsaka darbības rezultātu” (ib.: 28), piem., *sadalījums* / *sadale*: *Uzņēmumiem ar izteiktu darba sezonālītāti Valsts ieņēmumu dienests*

*nosaka <...> citu nodokļa avansa maksājumu kārtību saskaņā ar uzņēmumu ienākumu sadalījumu pa avansa maksājumu periodiem (lik. 13, 23.10), Minētajā plānā kā sastāvdaļu var ietvert arī pamatlīdzekļu objektu vai līdzīgu pamatlīdzekļu grupu amortizējamās vērtības sadalījumu pa pārskata gadiem <...> (not. 8, 119), Darbu tarifkāciju, amatu un profesiju kvalifikācijas pamata (minimālās) prasības, to nosaukumus un sadalījumu pa strādājošo kategorijām nosaka Latvijas Republikas Ministru kabinets (lik. 1, 85), <...> uzņēmuma vadītājam jānosaka uzņēmuma darbinieku pienākumu sadale un atbildība, atdalot uzskaites funkcijas no pārējām funkcijām (not. 8, 167), Lai grāmatvedībā atspoguļotu uzņēmuma iegādi, ir jānosaka iegādes diena un iegādes izmaksas, šo izmaksu sadale <...> (nor. 1, 1.1). Literārās valodas vārdnīcā abi vārdi saistīti ar vienu un to pašu darbības vārdu *sadalīt*, t. i., ‘pārveidot (veselo) tā, lai rodas divas vai vairākas atsevišķas, samērā patstāvīgas daļas, vienības’, taču to nozīmes ir diferencētas: *sadale* ‘darbība, process’, *sadalījums* ‘paveikta darbība, rezultāts’ (LLVV 7(1), 1989: 59). Šīs nozīmes atspoguļotas ekonomikas terminu vārdnīcā, kur *sadale* un *sadalījums* fiksēti atsevišķi (ELDO 1995: 362–363), toties pie atvasinājuma ar *-šan-* *sadalīšana* ir norāde sk. arī *sadale* (ib.). Šo terminu sinonīmiska lietojuma piemēri konstatēti lietišķajos tekstos: *VID teritoriālajai iestādei jākontrolē, kā nodokļu maksātājs ievēro norādītos samaksas termiņus, sevišķi gadījumos, kad lēmums pieņemts par sadalīšanu termiņos <...> (nor. 3, 4), Lai nodrošinātu to, ka netiek iegrāmatoti fiktīvi (faktiski nenotikuši) darījumi, jāveic pienākumu sadale <...> (not. 8, 173), Uzņēmuma vadības grāmatvedības vajadzībām (izmaksu grupēšanai, sadalei un pārdalei, kā arī pašizmaksas kalkulācijai un citiem aprēķiniem) uzņēmuma grāmatvedības kontu plānā var paredzēt īpašus kontu nosaukumus <...> (not. 8, 110). Tādējādi pēc tās pašas saknes atvasinājumu semantiskajām attieksmēm var veidot divus sinonīmu pārus: procesa nozīmē sinonīmiski ir *sadalīšana* un *sadale*, bet rezultāta nozīmē *sadalījums* un *sadale*.**

Nereti atvasinājums ar derivatīvo galotni mēdz tikt lietots vairākās nozīmēs – gan abstrakta jēdziena, gan konkrēta jēdziena nosaukšanai. Līdz ar to ar piedēkli un ar derivatīvo galotni atvasinātos terminus par sinonīmiem var uzlūkot tikai noteiktā kontekstā, kad ir

tuvas to leksiskās nozīmes. Lietišķajos tekstos visbiežāk sastopami ar piedēkli *-šan-* un derivatīvo galotni *-e* (retāk ar galotni *-s*) darināti sinonīmu pāri: *pārvaldīšana / pārvalde*. Konkrētā nozīmē termins *pārvalde* ir ‘uzņēmuma struktūrvienība, kas veic tā vadīšanu, kā arī vadīšanai nepieciešamās informācijas sagatavošanu, pētniecības darbus, saimniecisko darbību uzskaiti un kontroli’ (ESV 2000: 366-367). Savukārt praksē forma ar derivatīvo galotni tiek lietota arī kā terminu *pārvaldība, pārvaldīšana* sinonīms ar nozīmi ‘kāda objekta pārraudzīšana, vadīšana atbilstoši īpašnieka mērķiem, stratēģijai, ievērojot taupības režīmu, saimnieciskumu u. c.’ (ESV 2000: 366-367). Mūsdienų lietišķajos tekstos procesa nozīmē pietiekami plaši izplatītas abas atvasinājumu formas: *Valde sniedz rakstisku ziņojumu akcionāru kopsapulcei gada noslēgumā par svarīgākajām iecerēm uzņēmējdarbībā, pārvaldīšanā* <...> (lik. 4, 50), *Darbinieku (personāla) akciju īpašniekam ir visas tiesības piedalīties sabiedrības pārvaldīšanā* (lik. 4, 44.5), *Krājumu iegādes izmaksās vai ražošanas pašizmaksā nav ietveramas šādas izmaksas: administrācijas vispārējās izmaksas* (<...> *pārvaldes funkcijām izmantoto ēku un iekārtu nolietojums* <...>) (not. 8, 133.1), *Bankas valdes pienākumi un tiesības: <...> veikt operatīvo Bankas darbības pārvaldi* <...> (stat. 1, 9.2.1), *Akcija ir vērtspapīrs, kas <...> dod viņam [akcionāram] tiesības piedalīties sabiedrības pārvaldē* <...> (lik. 4, 8.2) (šāds formulējums var būt pārprotams: nav skaidrs, vai runa ir par piedalīšanos institūcijā, vai tā pārvaldīšanā), *Pārvaldes izdevumi norakstāmi par katru gadu, un tie nav norādāmi bilances aktīvā kā organizācijas vai dibināšanas izdevumi* (lik. 4, 78.6). Jākonstatē, ka ekonomikas terminu vārdnīcā *pārvalde* fiksēts tikai uzņēmuma struktūrvienības nozīmē, atsevišķi minēts termins *pārvaldīšana* (ELDO 292-293), toties literārās valodas vārdnīcā vārda *pārvalde* otrā nozīme pilnībā atbilst piedēkļa *-šan-* atvasinājumam ‘2. Darbība, process no *pārvaldīt*’ resp. ‘likumā noteiktā kārtībā vadīt (valsts, administratīva apgabala u. tml.) darbību; vadīt, pārzināt saimniekojot’ (LLVV 6(1), 1985: 427). Kā liecina lietvedības prakse, kā derivatīvie sinonīmi tiek lietoti arī tās pašas saknes atvasinājumi *aprēķināšana / aprēķins; pārrēķināšana / pārrēķins*. Ar derivatīvo galotni atvasinātie termini nosauc gan abstraktu, gan konkrētu jēdzienu: *aprēķins* ‘1. Process,

arī rezultāts no *aprēķināt*; aprēķināšana. 2. Precīzi aprēķināta pēdējā alga (kādam aizejot vai kādu atlaižot no darba)’ (LLVV 1, 1972: 254), bet *pārrēķins* ‘darbība, arī rezultāts no *pārrēķināt*’ (LLVV 6(1), 1985: 385). Nomainot lietišķajos tekstos lietotos terminus vienu ar otru, saturs nemainītos – tas pierāda, ka minētos atvasinājumus var uzskatīt par sinonīmiem: *Visa pārējā uzņēmuma grāmatvedībā esošā informācija uzskatāma par komercnoslēpumu un ir pieejama vienīgi revīzijām, nodokļu administrācijai nodokļu aprēķināšanas pareizības pārbaudei <...>* (lik. 7, 4), *Aprēķināšana jāveic, ņemot vērā grāmatojuma vērtību datumā, kurā šie uzņēmumi tika pirmo reizi iekļauti konsolidācijā* (not. 8, 212), *Pamatlīdzekļu tehnisko apkopju, remonta un rekonstrukcijas laikā nolietojuma (amortizācijas) aprēķināšana netiek pārtraukta* (nor. 4, 5.8), *Nodokļa maksātāja <...> aplikamais ienākums ir <...> sastādītā maksātāja gada pārskata peļņas un zaudējumu aprēķinā uzrādītais peļņas vai zaudējumu apjoms pirms uzņēmuma ienākumu nodokļa aprēķināšanas <...>* (lik. 13, 4) (atvasinājums ar derivatīvo galotni nosauc konkrētu jēdzienu, kam vairs nav raksturīga procesa nozīmes nianse), *Peļņas un zaudējumu aprēķina shēmu nākamajā pārskata gadā drīkst mainīt tikai tad, <...> ja pēc vienas un tās pašas shēmas aprēķins ir sastādīts vismaz divus gadus pēc kārtas* (lik. 11, 4); *Nav pieļaujama nekāda savstarpēja aktīva un pasīva posteņu vai ieņēmumu un izdevumu posteņu pārrēķināšana* (not. 8), *Konvertējamās valūtas pārrēķins tiek veikts pēc Latvijas Bankas noteiktā valūtas kursa sabiedrības dibināšanas līguma parakstīšanas dienā <...>* (lik. 5).

Lietišķajos tekstos sastopami arī derivatīvie sinonīmi **ar dažādiem piedēkļiem**. Derivatīvo sinonīmu pārus var veidot atvasinājumi ar piedēkļiem *-šan-* un *-īb-*, *-šan-* un *-um-*, *-īb-* un *-um-*, piem., ekonomikas terminu skaidrojošajā vārdnīcā (ESV 2000) kā sinonīmi iekļauti termini *izšķērdēšana*, *izšķērdība* (203); *atlīdzināšana*, *atlīdzinājums* (50); *taupība*, *taupīgums* (486). Jau pats fakts, ka šādi derivatīvie sinonīmi iekļauti terminu vārdnīcās, liecina par to potenciālo iespējamību. Atkarībā no tā, kāda nozīme izsakāma, var izvēlēties piemērotākos afiksus. Deverbāliem atvasinājumiem ar piedēkli *-šan-* atbilst piedēklis *-īb-*, kas ir “visproduktīvākais substantīvu piedēklis abstraktu jēdzienu nosaukumu atvasināšanai” (MLLVG I 1959: 121–122). Reizēm šo

piedēkļu pamatnozīmes ir diferencējušās, piem., atvasinājumiem ar piedēkli *-īb-* piemīt rezultātīvuma nokrāsa (līdzīgi arī piedēklim *-um-*), daži atvasinājumi ar šiem piedēkļiem ieguvuši konkrētu nozīmi. “*Nomina agentis* nozīmi ieguvuši no vārdiem *valdīt* un *vadīt* atvasinātie lietvārdi ar izskaņu *-ība-* – *valdība* (ar kolektīva nozīmi) un *vadība* (ar kolektīva, retāk individuālu nozīmi)” (MLLVG I 1959: 128). Sinonīmu pāri ar piedēkļiem *-šan-* un *-īb-* ir diezgan izplatīti lietišķajos tekstos, piem., *vadīšana / vadība*. Termins *vadība* lietots konkrēta jēdziena nozīmē ‘1. Uzņēmuma, organizācijas īpašnieki, pārvaldes darbinieki, kam ir tiesības veikt, uzņemties uzņēmuma, organizācijas vai to struktūrvienību vadīšanu. 2. Sk. *vadīšana*’ (ESV 2000: 524), piem., *Grāmatvedības galvenie uzdevumi ir šādi: nodrošināt uzņēmuma vadību ar informāciju saimnieciska rakstura lēmumu pieņemšanai* <...> (not. 8, 5.1). Savukārt abstrakta jēdziena nozīmē kā ‘darbību kopums (plānošana, plānu īstenošana, pamatošana, kontrole, lēmumu pieņemšana u. c.), kas nepieciešams uzņēmējdarbībā; uzņēmuma, organizācijas veiksmīgai darbībai, darbinieku rosināšanai kvalitatīvi veikt darba pienākumus u. tml.’ (ESV 2000: 525) lietišķajos tekstos sastopami gan atvasinājumi ar *-šan-*, gan ar *-īb-*: *Akcionāriem* <...> *ir tiesības rakstveidā* <...> *pieprasīt, lai padome pārbauda valdes darbu sabiedrības komercdarbības vadīšanā* (lik. 4, 70.3), *Krājumu iegādes izmaksās vai ražošanas pašizmaksā nav ietveramas šādas izmaksas: administrācijas vispārējās izmaksas (netiešās izmaksas, kas radušās uzņēmuma vadīšanas, kontroles un administrēšanas procesā* <...> (not. 8, 133.1), *Ministrija* <...> *dod īstermiņa aizdevumus pašvaldībām to īstermiņa finanšu vadības nolūkiem* (nol. 1, 4.1.14), *Sabiedrības operatīvai vadībai Dalībnieku sapulce var iecelt pati* <...> (stat. 3, 4.20), *Rīkojuma dokumenti ir dokumenti, ar kuru palīdzību tiek veikta vienpersoniska vai koleģiāla organizācijas vadība* (not. 2, 101), *Ražošanas izmaksās var iekļaut arī noteiktu daļu no izmaksām, kas netieši saistītas ar attiecīgās produkcijas ražošanu, ja šīs izmaksas attiecas uz to pašu periodu (ražošanas tiešā vadībā un apkalpošanā nodarbināto inženieru, tehniķu, remontstrādnieku un citu darbinieku darba algas ar sociālā nodokļa atskaitījumiem* <...> (not. 8, 132). Ekonomikas terminu vārdnīcā termini *vadība* un *vadīšana* ir minēti atsevišķi (ELDO 1995: 430),

toties citu nozaru, piem., celtniecības, dzelzceļa, stikla tehnoloģijas, terminu vārdnīcās šī sinonīmija atspoguļota. Atvasinājumu pāra *atlīdzināšana* / *atlīdzība* elements *atlīdzība* ekonomikas terminu skaidrojošajā vārdnīcā konkrētā nozīmē definēts kā ‘samaksa par padarīto darbu, veikto pakalpojumu’ (ESV 2000: 49), savukārt kā sinonīmi fiksēti atvasinājumi *atlīdzināšana*, *atlīdzinājums* ‘zaudējumu atmaksāšana fiziskai vai juridiskai personai, kurai tos nodarījusi cita fiziskā vai juridiskā persona’ (ESV 2000: 50). Līdzīgi arī ekonomikas terminu vārdnīcā (ELDO 1995: 38; arī apakšterminu sastāvā *atlīdzināšanas darījums*, *atlīdzinājuma darījums* (50), bet lietišķo tekstu materiāls atspoguļo citu sinonīmiju (šķiet, ka līdzīgi kā *sadale*, *sadalīšana* un *sadalījums*, arī šeit varētu atvasinājumus sadalīt divos pāros: procesa nozīmē *atlīdzināšana* un *atlīdzība*, bet rezultāta nozīmē *atlīdzinājums* un *atlīdzība*): *Fiziskās un juridiskās personas, kurām šāds zaudējums nodarīts, ir tiesīgas prasīt tā atlīdzināšanu likumdošanas aktos noteiktajā kārtībā* (lik. 7, 17), *Līguma attiecībām izbeidzoties, tirdzniecības pārstāvim ir tiesības aizturēt viņa rīcībā nodotos dokumentus vienīgi saskaņā ar prasībām par atlīdzības izmaksu vai izdevumu atlīdzināšanu <...>* (lik. 2, 115), *Darba nespējīgas personas, kuras zaudējušas apgādnieku un kurām ir tiesības saņemt kaitējuma atlīdzību, iesniegumam pievieno <...>* (not. 10, 6). Kā vārda *atlīdzība* derivatīvie sinonīmi pat divi atvasinājumi *atlīdzinājums*, *atlīdzība* un internacionālais leksiskais sinonīms *kompensācija* ir fiksēti latviešu valodas sinonīmu vārdnīcā (S 1964: 32). Derivatīvo sinonīmu pārus veido arī atvasinājumi ar piedēkļiem *-šan-* un *-um-*, piem., *izlietošana* / *izlietojums*: *Persona, kas saskaņā ar līgumu veic darba algu, stipendiju un tamlīdzīgas izmaksas (tālāk tekstā – “darbinieks”), iesniedz pārskatu par saņemtā avansa izlietošanu <...>* (not. 4, 35), *Pārskaitīto summu saņēmējas – sabiedriskās organizācijas – iesniedz Valsts ieņēmumu dienestam pārskatu par saņemtajām summām un to izlietojumu <...>* (lik. 12, 4), *Lai nodrošinātu saimniecisko darījumu atbilstību likumiem, uzņēmuma statūtiem un iekšējās kārtības noteikumiem, grāmatvežiem vai revidentiem jāpārbauda <...> vai piemērotas pareizās nodokļu likmes, algu apmaksu tarifi, pircējiem piešķirtā kredīta vai materiālu izlietojuma limiti* (not. 8, 171), *Saskaņā ar šā likuma 2. pantu*

pārskaitīto summu izlietošana tādiem mērķiem un pasākumiem, kas nav paredzēti šo summu saņēmēju statūtos (nolikumos), kā arī nepareizu un nepilnīgu ziņu sniegšana Valsts ieņēmumu dienestam par saņemtajām summām un to izlietojumu pielīdzināma ar nodokli apliekamā objekta slēpšanai <...> (lik. 12, 6). Pēc fiksējuma ekonomikas terminu vārdnīcā un papildskaidrojuma redzams, ka to nozīmes tiek diferencētas: izlietojums (sk. arī patēriņš) un izlietošana (sk. arī iztērēšana) (ELDO 1995: 153). Kaut minētajos piemēros jūtama atvasinājumiem ar piedēkli -um- raksturīgā rezultātuma nokrāsa, tomēr praktiskais lietojums rāda, ka lietišķā stila tekstos šis šķīrums netiek konsekventi ievērots.

Bieži pārus veido ar latviskiem un internacionāliem elementiem darināti sinonīmi – īpaši produktīvi šajā ziņā ir latviskie piedēkļi -šan- (arī -um-), bet “ļoti daudziem internacionālismiem ir internacionālas cilmes beigu daļas jeb fināles, piem., vienkāršās -ācija, -ija u.c.” (Kalme, Smiltneiece 2001: 76–77) (citos avotos lietoti termini *vienkāršās vai paplašinātās izskaņas* (MLLVG I 1959: 175), *vārddaljas jeb elementi* (Skujiņa 1999b). Šādi derivatīvie sinonīmi ar -šana un -ācija, kas ‘norāda uz darbību, iedarbību vai to rezultātu’ (Skujiņa 1999b: 9) (retāk ar -ums un -itāte, kas ‘norāda uz abstraktu nojēgumu – īpašību, tieksmēm, stāvokli’ (Skujiņa 1999b: 56) gan kā virstermini, gan kā apakšterminu komponenti fiksēti ekonomikas terminu skaidrojošajā vārdnīcā (ESV 2000): *atestēšana, atestācija* (47); *centralizēšana, centralizācija* (89); *denacionalizēšana, denacionalizācija* (117); *diskriminēšana, diskriminācija* (125) (arī *kredītu d.* (253); *identificēšana, identifikācija* (174); *inkorporēšana, inkorporācija* (190); *intensificēšana, intensifikācija* (192); *klasificēšana, klasifikācija* (220) (arī *pirceju k.* (389); *kodificēšana, kodifikācija* (223); *koncentrēšanās, koncentrācija* (232) (arī *ražošanas k.* (419); *konsolidēšana (konsolidēšanās), konsolidācija* (237); *kooptēšana, kooptācija* (242); *koordinēšana, koordinācija* (242); *legalizēšana, legalizācija* (266); *liberalizēšana, liberalizācija* (267); *nacionalizēšana, nacionalizācija* (312) (arī *zemes n.* (553); *naturalizācija, naturalizēšana* (314); *privatizācija, privatizēšana* (404) (parasti pirmajā vietā minēts atvasinājums ar -šana); *racionalizēšana, racionalizācija* (414); *reorganizēšana, reorganizācija* (433); *reprivatizēšana, reprivatizācija*

(433); *standartizēšana, standartizācija* (468); *taksēšana, taksācija* (484); *unificēšana, unifikācija* (514) (arī *dokumentu u.* (127); *izstrādājumu u.* (203); *uzskaites u.* (523); *mobilitāte, mobilums* (305) u. tml. Piedēklis *-šan-* ir produktīvs, jo ar to “iespējami atvasinājumi no katra verba. Verbālie lietvārdi ar minētajiem piedēkļiem jau it kā eksistē vārdu krājumā blakus attiecīgajiem vārdiem; līdz ar aizgūtu verbu valodā ienāk arī attiecīgie atvasinājumi ar *-šan-* un *-tāj-*, piem., *realizēt – realizēšana, realizētājs*“ (MLLVG I 1959: 82). Praksē bieži pieļautā kļūda, “kuras izplatībā sava loma bijusi tuvākās saskarsmes valodām, ir vārdu ar *-šana* un *-ācija* nepareiza lietošana. Ja jānosauc process tā aktīvajā norisē, lietojams atvasinājums ar *-šana* <...>. Savukārt atvasinājumi ar *-ācija* izmantojami nevis procesu, bet gan ar attiecīgo procesu saistītu pasākumu, notikumu vai institūciju un dažkārt pat konkrētu objektu nosaukšanai” (Skujiņa 1999a: 56). Lietiskajos tekstos šādi latviski un internacionāli atvasinājumi izplatīti ļoti plaši: *likvidēšana / likvidācija Akcionāru kopsapulce ir tiesīga <...> lemt par Sabiedrības struktūrvienību, pārstāvniecību un filiāļu izveidošanu vai likvidēšanu* (lik. 4, 48), *Līdz ar likvidatoru ievēlēšanu izpildinstitūcijas pilnvaras izbeidzas, bet tās atbildība saglabājas līdz uzņēmuma likvidēšanai* (lik. 9, 50.2), *Ja paredzama lie-la lūžņu vērtība, pamatlīdzekļa nolietojums jānosaka, ņemot vērā šo vērtību, kā arī paredzamos pamatlīdzekļa izslēgšanas (likvidācijas) izdevumus* (not. 8, 125), *Likvidētā (pārdotā) meitas uzņēmuma darbības rezultāti jāiekļauj koncerna peļņas un zaudējumu aprēķinā līdz meitas uzņēmuma likvidācijas (pārdošanas) dienai <...>* (not. 8, 211), *Jautājumu par nodokļu parādu un sociālā nodokļa parāda dzēšanu izskata, pamatojoties uz šādiem dokumentiem: ziņas par likvidācijas gaitā iegūtajiem līdzekļiem* (not. 9, 13.7), *Uzņēmuma likvidācijas vai reorganizācijas gadījumā uzņēmuma arhīva turpmāko uzglabāšanas kārtību pēc saskaņošanas ar Valsts arhīvu ģenerāldirekciju nosaka likvidācijas komisija <...>* (not. 8, 67) (ekonomikas terminu skaidrojošajā vārdnīcā ir arī vārdkoptermini *uzņēmuma l.* (ESV 2000: 520) un *likvidēšanas / likvidācijas vērtība* (ib.: 273); reģistrēšana / reģistrācija: *Prasību atzīt akciju sabiedrību par neesošu var celt 2 gadu laikā pēc akciju sabiedrības reģistrēšanas Uzņēmumu reģistrā* (lik. 4, 92.2), *Lai nodrošinātu pilnīgi visu darījumu reģistrēšanu*

grāmatvedībā to rašanās secībā, darījumiem to rašanās brīdī jāpiešķir kārtas numurs <...> (not. 8, 99), *Saskaņā ar Latvijas Republikas Ministru kabineta 1994. gada 14. jūnija noteikumu nr. 117 "Par nodokļu un citu maksājumu reģistrēšanas un elektroniskajām ierīcēm un sistēmām"* 4. 1. punktu noteikt uzņēmumus un to darbības veidus, kuriem, saņemot skaidru naudu, nodokļu un citu maksājumu reģistrāciju atļauts veikt, neizmantojot elektroniskos kases aparātus (rīk. 1), *Inventarizācija – uzņēmuma īpašumā un lietojumā esošo līdzekļu <...> apsekošana, reģistrācija inventarizācijas sarakstos un salīdzināšana ar grāmatvedības datiem <...>* (not. 8), *Dokumenta reģistrācija ir process, kurā pieraksta ziņas par dokumentu (dokumenta autors, datums, veids, numurs, satura izklāsts), atzīmē tā reģistrācijas datumu un piešķir tam reģistrācijas numuru* (not. 8, 98), *Aizpildītus kases ieņēmumu un izdevumu orderus grāmatvedība pirms izniegšanas kasei reģistrē kases ieņēmumu un izdevumu orderu reģistrācijas žurnālā* (not. 4, 28) (forma reģistrācija biežāk ir vārdkopterminu atkarīgais komponents); realizēšana / realizācija: *Turklāt jāievēro ierobežojumi, kādi likumdošanas aktos noteikti attiecībā uz akciju realizēšanu ārvalstu fiziskajām un juridiskajām personām* (lik. 4, 48.2), <...> *pircējiem vai pakalpojuma saņēmējiem darījumu apliecinājošu dokumentu (kvīti) drīkst neizsniegt: laikrakstu kioski, izņemot alus un bezalkoholisko dzērienu realizāciju, kuros ne mazāk kā 60 % apgrozījuma sastāda laikrakstu, žurnālu, braukšanas talonu un telekartes realizācija, kā arī laikrakstu realizācija citās vietās* (rīk. 1, 4.1.), *Garantē <...> ziņas par augstskolas struktūrvienību sadarbību studiju programmas atsevišķu bloku realizācijā* <...> (not. 1, 19.13). Reizēm internacionālais termins ir ieguvis konkrēta jēdziena nozīmi, tomēr tos var uzskatīt par derivatīvajiem sinonīmiem, jo sastopams arī tāds šo atvasinājumu lietojums: *inventarizēšana / inventarizācija* *Par inventarizācijām uzņēmumā ir atbildīgs uzņēmuma vadītājs, kurš inventarizācijas veikšanai uzņēmumā izveido inventarizācijas komisijas atsevišķu objektu (struktūrvienību, noliktavu u. tml.) inventarizēšanai* (not. 8, 147), *Konkrētu objektu inventarizācijai ieteicams komisijas sastāvā izveidot grupas, kurās būtu vismaz trīs cilvēki* (not. 8, 149) (ELDO *inventarizācija* sk. arī *inventarizēšana* 144), bet literārās valodas vārdnīcā *inventarizācija*

skaidrots kā ‘inventūra, arī īpašumu, prasību, saistību reģistrēšana, attiecīgu sarakstu sastādīšana, pārbaude un reģistrēšana’ (LLVV 3, 1975: 472); *organizēšana / organizācija*: *Pirmajā konsultatīvajā apspriedē Dibinātāji: <...> izlemj par sabiedrības organizēšanas izdevumu finansēšanu un nepieciešamo dokumentu izstrādāšanu <...> (lik. 4, 32); Grāmatvedības organizācijai jābūt lietišķai, grāmatvedībai jābūt skaidrai un pārskatāmai (not. 8, 6), *Pārvaldes izdevumi norakstāmi par katru gadu, un tie nav norādāmi bilances aktīvā kā organizācijas vai dibināšanas izdevumi (lik. 4, 78.6). Konkrēta jēdziena nozīmē termins *organizācija* ir lietots, piem., Organizācijai, izdodot vai pieņemot tiesību aktus, savas pilnvaras (kompetences) jāapliecina dokumenta sākumā ar norādi uz attiecīgā likuma vai cita tiesību akta pantu vai punktu, kas organizācijai dod tiesības izdot vai pieņemt šo tiesību aktu (not. 2, 16).**

Līdzās ar piedēkļiem un derivatīvajām galotnēm un ar dažādiem piedēkļiem darinātiem derivatīvajiem sinonīmiem, gan ne tik plaši izplatīti, ir tās pašas saknes **priedēkļu** un **bezpriedēkļu** sinonīmi, piem., *glabāšana / uzglabāšana*: *Ieraksti attaisnojuma dokumentos un grāmatvedības reģistros jāizdara skaidri, saprotami un tā, lai nodrošinātu šo ierakstu saglabāšanos tik ilgā laikposmā, kāds glabāšanai arhīvā noteikts likumā “Par grāmatvedību” (not. 8, 40), *Naudas līdzekļu glabāšanai nepieciešams izvēlēties pietiekami drošas glabāšanas vietas <...> (not. 8, 142), *Finansu pārskati, grāmatvedības reģistri, attaisnojuma dokumenti un grāmatvedības organizācijas dokumenti jāuzglabā sistemātiski sakārtoti visā paredzētajā grāmatvedības informācijas glabāšanas laikā (not. 8, 9), *Vadītājam ir jānodrošina visu saimnieciskās operācijas apstiprinošo dokumentu oriģinālu, kopiju vai datu attēlu uzglabāšana (lik. 7, 2), *Personu, kura veic pavadzīmes-rēķina veidlapu uzskaiti un uzglabāšanu, iecerē ar uzņēmuma vadītāja (īpašnieka) rakstisku rīkojumu (not. 7, 10). Atsevišķos gadījumos vienā teikumā konstatētas abas formas: *Uzņēmuma likvidācijas vai reorganizācijas gadījumā uzņēmuma arhīva turpmāko uzglabāšanas kārtību <...> nosaka likvidācijas komisija, kura sakārto dokumentus un nodod tos tālākai glabāšanai valsts arhīvos <...> (not. 8, 67). Sinonīmu pāri veido arī atvasinājumi ar piedēkli *no-*, piem., *līgums / nolīgums* *Citos darījumos ar ārvalstīm*******

šos noteikumus papildina Latvijas Republikas parakstītie starpvalstu nolīgumi (not. 12, 51); Bankas starpvalstu līgumi, kontrakti un ar to izpildi saistītie dokumenti tiek rakstīti valsts un angļu valodā <...> (stat. 1, 1.5). Ekonomikas terminu vārdnīcā ir forma *nolīgums*, arī apakštermins *starptautisks nolīgums* (ELDO 1995: 251–252), taču to var uzskatīt par fakultatīvu elementu, par ko liecina tā fiksējums kvadrātiekvās *starptautisks [no]līgums* “Angļu-latviešu Eiropas Savienības primāro aktu terminu vārdnīcā” (R., 2000). Par derivatīvajiem sinonīmiem var uzskatīt arī atvasinājumus, kuru formas ar un bez priedēkļa reizēm lietojumā tiek jauktas: *lēmums / nolēmums* *Juridisko personu naudas līdzekļiem un citām vērtībām, kas atrodas komercbankā un citās kredītiestādēs, var uzlikt arestu tikai ar tiesas lēmumu vai prokurora sankciju* <...> (lik. 6, 10), *Lai pierādītu piederību personu kategorijai, kurai ir tiesības naturalizēties* <...>, *personai jāiesniedz* <...> *arhīva izziņa vai tiesas nolēmums* (not. 11, 13) (sal. sinonīmu vārdnīcā *lēmums – nolēmums, likma; spriedums* (S 1964: 143), bet juridisko terminu vārdnīcās fiksēti gan *tiesas lēmums*, gan *tiesas nolēmums* (arī *tiesas spriedums*).

Lietišķajos tekstos var tikt lietoti sinonīmi **ar dažādiem priedēkļiem**. Kopumā šī ir visproblemātiskākā sinonīmu grupa, tomēr reizēm šādi darinātus derivatīvos sinonīmus fiksē terminu vārdnīcas. Parasti dažādi priedēkļi diferencē terminus, tomēr praktiskais lietojums liecina, ka tekstos nozīmju šķīrums reizēm netiek ievērots (ne vienmēr tos pietiekami konsekventi šķir arī speciālisti). Atvasinājumu pāra elementi *izziņa / uzziņa* skaidroti ekonomikas vārdnīcā: *izziņa* ir ‘dokuments, kurā ir īsas ziņas par kādu personu vai faktu (piem., par bērnu skaitu ģimenē, izpeļņu’ (ESV 2000: 205), bet *uzziņa* ‘1. Faktu, datu apkopojums par uzņēmumu, ar kuru ir vēlēšanās sadarboties. Parasti u. izsniedz īpašas organizācijas, kuras ir tiesīgas un kurām ir pienākums to darīt. 2. Dokuments, kurā ir īsas ziņas par kādu fizisku vai juridisku personu, faktu’ (ESV 2000: 523). Tātad otrajā nozīmē šie termini ir sinonīmi (pastāv viedoklis, ka šie substantīvi ir vieni no nedaudzajiem derivatīvo – afiksālo resp. prefiksālo paronīmu piemēriem (Freimane 1993: 106): *Reģistram uz pieprasījumu jāizsniedz izziņa par to, ka nav ticis izdarīts kāds noteikts ieraksts* (lik. 2, 88), *Lai izdarītu koriģējošus ierakstus, par*

*attaisnojuma dokumentu jāizmanto grāmatvedībā sagatavota izziņa (not. 8, 29), Darba nespējīgas personas, kuras zaudējušas apgādnieku un kurām ir tiesības saņemt kaitējuma atlīdzību, iesniegumam pievieno <...> uzziņu no dzīvesvietas par bojā gājušā darbinieka ģimenes sastāvu <...> (not. 10, 6). Ekonomikas terminu vārdnīcā ir fiksēta abpusēja saikne *izziņa* sk. arī *uzziņa*; *uzziņa* sk. arī *izziņa* (ELDO 1995: 166; 430). Šo vārdu sinonīmiskumu apstiprina sinonīmu vārdnīcā minētā viena no darbības vārda *izzināt* atbilstmēm *uzzināt* (S 1964: 119), kā arī literārās valodas vārdnīcas skaidrojumi *izziņa* ‘3. dokuments, kurā ir īsas ziņas par kādu personu vai faktu’ (LLVV 3, 1975: 742) un *uzziņa* ‘3. dokuments, kurā ir īsas ziņas par kādu personu vai faktu. Pēc pieprasījuma saņemami (parasti automatizēti, elektronu skaitļojamā mašīnā ievadīti) dati, informācija (piem. par vilcienu atiešanas laiku, par kādas iestādes atrašanās vietu’ (LLVV 8, 1996: 233). Lietišķo tekstu materiāls liecina, ka šiem atvasinājumiem ar derivatīvajām galotnēm, tiesa gan, šo vārdu pirmajās nozīmēs (‘process, paveikta darbība’), sinonīmiski var būt atvasinājumi ar piedēkļiem *-šan-* attiecīgi *izzināšana* un *uzzināšana*, piem., *Ārvalstu juridisko un fizisko personu zinātniskā darbība kontinentālajā šelfā un ekonomiskajā zonā pieļaujama tikai tādā gadījumā, ja tas nepieciešams jūras vides izzināšanai* <...> (lik. 8, 13). Atbilstoši literārās valodas vārdnīcas skaidrojumiem atvasinājumi *sadaļa* / *iedaļa* ir semantiski atšķirīgi: *sadaļa* ‘tematiski apvienota (parasti likuma) teksta daļa, kurā iekļautas vairākas nodaļas’ (LLVV 7(1), 1989: 61), *iedaļa* ‘neliels iedalījums, nodalījums’ (LLVV 3, 1975: 232) (sal. *nodaļa* – ‘tematiski apvienota daļa (tekstā, grāmatā, periodiskā izdevumā)’ (LLVV 5, 1984: 513). Savukārt ekonomikas terminu vārdnīcā termins *iedaļa* minēts ar norādi sk. arī *sadaļa* (ELDO 1995: 122). Tāds šo terminu lietojums sastopams arī praksē: *Šī punkta sadaļas aizpildiet atkarībā no uzturēšanās iemesla* (iesn. 1), *Šādas pārvērtēšanas rezultātā radies vērtības pieaugums ir jāiegrāmato postenī “Ilgtermiņa ieguldījumu pārvērtēšanas rezerve” iedaļā “Pašu kapitāls”* (lik. 11, 29.2), *Tās [ekonomiski vienveidīgas kodu grupas] apvienotas divās lielās iedaļās: bilances kontos un operāciju kontos* (not. 8, 107). Šajā derivatīvo sinonīmu grupā varētu minēt arī sinonīmiski lietotus atvasinājumus*

apmaksā / samaksā, kaut gan ar piedēkli *ap-* darinātais vārds uzlūkojams par latviešu valodas normām neatbilstošu, tas funkcionē lietišķajos tekstos samērā bieži (sal. atbilstošie atvasinājumi ar piedēkļiem *-šan-* *apmaksāšana / samaksāšana*): *Apmaksas saņemšanā par pārdotajām precēm un sniegtajiem pakalpojumiem ietilpst šādas darbības <...>* (not. 8, 76), *Dienas vidējo izpeļņu atvaļinājuma apmaksai aprēķina, mēneša vidējo izpeļņu dalot ar 25,4 <...>* (lik. 1, 103), *<...> tiek iznomāts valsts uzņēmums – ēkas, iekārtas u. c. pamatlīdzekļi un pārdoti apgrozāmie līdzekļi ar apmaksas termiņu, kas sakrīt ar nomas līguma apmaksas termiņu* (nor. 2, 22.14), *Darba samaksas uzskaites (aprēķināšanas) procesā ietilpst šādas darbības <...>* (not. 8, 80). Bez tam jākonstatē, ka literārās valodas vārdnīcā ar nozīmi ‘atlīdzība, samaksa (piem. par darbu, pakalpojumu)’ vārds *apmaksā* ir iekļauts (LLVV 1, 1972: 234) (sal. *samaksa* skaidrojums ‘maksā par padarīto darbu’ (LLVV 7(2), 1989: 185).

Derivatīvie sinonīmi ir līdz šim maz pētīts lietišķā stila leksikas slānis, arī par to funkcionēšanu lietišķajos tekstos runāts samērā reti. Izsmēļošus secinājumus par šo sinonīmu izplatību, to darināšanu un atsevišķu afiksu produktivitāti būtu pāragri izteikt, tomēr noteiktas tendences, analizējot mūsdienu lietišķos tekstus, iezīmējas. Pirmajā resp. ar piedēkļiem un ar derivatīvajām galotnēm atvasināto derivatīvo sinonīmu grupā, kas lietišķajos tekstos pārstāvēta visplašāk, produktīvākais piedēklis ir *-šan-*. Tas sastopams pāros visbiežāk ar derivatīvo galotni *-e*, bez tam sinonīmu pāri ar derivatīvo galotņu atvasinājumiem veido piedēklis *-um-* (jāpiebilst, ka reizēm blakus var būt arī ar izskaņu *-šana* darināts termins). Tikpat plaši izplatīti ar dažādiem piedēkļiem, piem., *-šan-*, *-īb-*, *-um-* atvasinātu terminu kombinācijas. Īpaši populāri lietišķajā stilā ir ar latvisko izskaņu *-šana* un internacionālo elementu *-ācija* atvasinātie sinonīmi. Šādi derivatīvie sinonīmi bieži tiek iekļauti arī terminu vārdnīcās. Lietvedības un likumdošanas praksē vērojami arī valodas kultūras normu pārkāpumi, piem., internacionālā *-ācija* iesakņošanās latviskā *-šana* vietā. Mazāka ir atvasinājumu ar piedēkļiem dažādība, tomēr var runāt arī par šādu derivatīvo sinonīmu funkcionēšanu lietišķā stila tekstos.

Avoti

iesniegums (iesn.)

1. Iesniegums termiņuzturēšanās atļaujai.

lēmums (lēm.)

1. Par kārtību, kādā no Latvijas Republikas budžeta dzēšami privatizēto lauksaimniecības uzņēmumu un zvejnieku kolhozu kredīti.

līgums (līg.)

1. Finanšu ministrijas un Zemkopības ministrijas līgums.

likumi (lik.)

1. Latvijas darba likumu kodekss.
2. Latvijas Republikas Tirdzniecības likums (projekts).
3. Latvijas Republikas valsts robežas likums.
4. Par akciju sabiedrībām.
5. Par ārvalstu ieguldījumiem Latvijas Republikā.
6. Par bankām.
7. Par grāmatvedību.
8. Par Latvijas Republikas kontinentālo šelfu un ekonomisko zonu.
9. Par sabiedrībām ar ierobežotu atbildību.
10. Par sociālo drošību.
11. Par uzņēmumu gada pārskatiem.
12. Par uzņēmumu ienākuma nodokļa atlaidi invalīdu biedrību uzņēmumiem (uzņēmēj-sabiedrībām), medicīniska rakstura, kā arī citu labdarības fondu uzņēmumiem (uzņēmēj-sabiedrībām) 1995., 1996. un 1997. gadā.
13. Par uzņēmumu ienākuma nodokli.

nolikums (nolik.)

1. Finanšu ministrijas nolikums.

norādījumi (nor.)

1. Metodiskie norādījumi par uzņēmuma iegādes atspoguļošanu grāmatvedībā.
2. Metodiskie norādījumi par uzņēmumu ienākumu nodokļa aprēķināšanas un maksāšanas kārtību.
3. Norādījumi par kārtību, kādā VID teritoriālajām iestādēm jāizskata un jānoformē nodokļu samaksas termiņu pagarinājumus uz laiku līdz trijiem mēnešiem.
4. Norādījumi par pamatlīdzekļu un to nolietojuma (amortizācijas) uzskaiti (LR Finanšu ministrija. Norādījumi nr. 357).

noteikumi (not.)

1. Augstskolu akreditācijas noteikumi. (MK noteikumi nr. 370).
2. Dokumentu izstrādāšanas un noformēšanas noteikumi.
3. Grozījumi likumā "Par grāmatvedību". (MK noteikumi nr. 270).
4. Kases operāciju uzskaites noteikumi.
5. Kārtība, kādā tiek apturēta saimnieciskā darbība, ja nav nodrošināta ar nodokļiem un nodevām apliekamo objektu pareiza un pilnīga uzskaitē. (MK noteikumi nr. 259).
6. Nokavējuma naudas un pamatparāda palielinājuma aprēķināšanas un nomaksas kārtība. (Latvijas Republikas Valsts ieņēmumu dienests).
7. Noteikumi par kārtību, kādā izgatavojamas un uzskaitāmas preču pavadzīmes-rēķina veidlapas.
8. Noteikumi par uzņēmumu grāmatvedības kārtošanu un organizāciju.
9. Noteikumi par valsts budžetā ieskaitāmo nodokļu un nodevu parādu dzēšanu. (LR MK noteikumi nr. 94).
10. Noteikumi, saskaņā ar kuriem darba devējs atlīdzina darbiniekam sakropļojuma vai arod-

slimības dēļ nodarīto kaitējumu.

11. Par naturalizācijas iesniegumu pieņemšanas kārtību. (MK noteikumi nr. 217).
12. Par pārtiku. (MK noteikumi nr. 129).
13. Valsts garantēto aizdevumu atmaksas termiņu pagarināšanas noteikumi. (MK noteikumi nr. 37).

rīkojums (rīk.)

1. Par uzņēmumiem (uzņēmēj sabiedrībām), kuriem nodokļu un citu maksājumu reģistrācija ir atļauta bez elektroniskajiem kases aparātiem. (Valsts ieņēmumu dienesta rīkojums nr. 372).

statūti (stat.)

1. Akciju sabiedrības "Latvijas investīciju banka" statūti.
2. Akciju sabiedrības statūti.
3. Sabiedrības ar ierobežotu atbildību (SIA) statūti.

Literatūra

Ahmanova, Olga. 2004.	Slovarj lingvističeskikh terminov. Moskva.
Bankavš, Andrejs (sast.). 2002.	Leksikogrāfijas terminu vārdnīca (franču–latviešu–angļu valodā). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
Freimane, Inta. 1993.	Valodas kultūra teorētiskā skatījumā. Rīga: Zvaigzne ABC.
Gaivenis, Kazimieris; Keinys, Stasys. 1990.	Kalbotyros terminų žodynas. Kaunas: Šviesa. /KTŽ/
Grēviņa, Ruta. (aut. kol. vad.)	Ekonomikas skaidrojošā vārdnīca. Rīga: Zinātne. 2000. /ESV/
Grīnberga, Elza; Kalnciems, Oskars; Lukstiņš, Gustavs; Ozols, Jānis. 1964.	Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība. /S/
Jarceva, V. N. (red.) 1990.	Lingvističeskij enciklopedičeskij slovarj. Moskva: Sovetskaja enciklopedija.
Kalme, Vilma; Smiltnece, Gunta. 2001.	Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija. Lokāmās vārdšķiras. Liepāja: Liepājas pedagoģijas akadēmija.
Laua, Alise. 1981.	Latviešu leksikoloģija. Rīga: Zvaigzne.
LLVV, 1972–1996.	Latviešu literārās valodas vārdnīca. 1.-8. sēj. Rīga: Zinātne.
MLLVG, 1959.	Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I d. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
Paegle, Dzintra. 2003.	Latviešu literārās valodas morfoloģija. I d. Rīga: Zinātne.
Pokrotnece, Kornēlija (atb. red.). 2002.	Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība: Lokāmās vārdšķiras. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
Rozenbergs, Jānis. 1983.	Latviešu valodas praktiskā stilistika II. Rīga: Zvaigzne.
Rozentalj, Ditmar Eljaševič, Teļenkova, Margarita Aleksejevna. 1976.	Slovarj-spravočnik lingvističeskikh terminov. Moskva: Prosveščeniye.
Skujiņa, Valentīna (red.). 1995.	Ekonomikas, lietvedības un darba organizācijas termini. Rīga: /ELDO/

- Skujiņa, Valentīna. 1999a. Latviešu valoda lietišķajos rakstos. Rīga: Zvaigzne ABC.
Skujiņa, Valentīna. 1999b. Latīņu un grieķu cilmes vārddāļu vārdnīca. Rīga: Kamene.
Skujiņa, Valentīna. 2002. Latviešu terminoloģijas izstrādes principi. Rīga: LVI.
Soida, Emīlija. 1977. Galotnes derivatīvās funkcijas latviešu literārajā valodā. LPSR ZA Vēstis 2. 109–121.
- Vaskelienē, Jolanta. 1998. Lietuvių kalbos darybiniai sinonimai: teorinis aspektas. Linguistica Lettica 2. Rīga: LVI. 223–246.
Vaskelienē, Jolanta. 1999. Darybiniai veiksmažodžių abstraktų sinonimai. Linguistica Lettica 4. Rīga: LU LVI. 110–143.
Vaskelienē, Jolanta. 2002. Darybinių sinonimų stilistika. Linguistica Lettica 10. Rīga: LU LVI. 92–101.
- Veidemane, Ruta. 1970. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. Rīga: Zinātne.

Regina Kvašytė

Lietuvių kalbotyros ir komunikacijos katedra

Humanitarinis fakultetas

Šiaulių universitetas

P. Višinskio 38

LT-76352 Šiauliai

Lietuva

bc@hu.su.lt

SUMMARY

The Functioning of Derivational Synonyms in Legal Texts

Regīna KVAŠĪTE

Texts of legal (official) style are characterized by officialese and standard linguistic expression, but a certain variety is allowed. As a result there's good reason to discuss the synonymy in texts of the style mentioned above. The usage of derivational synonyms, i.e. words derived from one root with various derivational means, is especially interesting and already investigated to a small degree. Several groups of derivational synonyms (e.g. words derived with suffixes and inflectional derivatives; various suffixational derivatives; various prefixational derivatives) may be singled out in legal acts, resolutions and other documents of the Latvian language. The variety of functioning of these groups is discussed in the present article. The most often met pairs of synonyms (even recorded in terminological dictionaries) are the following: terms derived with suffixes and appropriate inflectional derivatives, also, terms derived with a help of two – usually Latvian and international – suffixes. Some of them are included in terminological dictionaries, e.g. *inventarizēšana*, *inventarizācija*. Sometimes the terminological dictionaries reflect the nuances of meanings of the terms which are created by derivational means, and it is possible to discuss the distinctive terms; practical usage does not always accord with the requirements of the standardized terminology.

ZEMES PIKU NOSAUKUMI LATVIEŠU IZLOKSNĒS

Dzintra PAEGLE
(Latvijas Universitāte)

Latvijas laukos augsne bieži vien ir akmeņaina un mālaina, pavasaros saulē un vējā uzartā māla zeme ātri izkalst, veidojas sakaltušas lielas un cietas zemes pikas. Tās nevar ar vieglām koka ecēšām sasmalcināt, tāpēc dauza ar lielu koka āmuru, lai varētu iesēt sēklu. Vēl “18. gs. un 19. gs. sākumā Latvijā galvenie zemes apstrādāšanai lietotie darba rīki bija dzimtbūtnieciskajai klaušu saimniecībai raksturīgais spīļu arklis un koka ecēšas.” (Leinasare 1962: 81).

A. Lerha-Puškaiša vāktajos materiālos ir ziņas par cieto zemes piku sasmalcināšanu, uz tām atsaucas K. Mīlenbahs “Latviešu valodas vārdnīcā” (turpmāk ME): *Gulbenē vēci ļaudis stāsta, ka kakalze (sakaltis māla gabals uz lauka) ēsuot vilka māsa un akmens vilka brālis.* (ME II 137). A. Austrīņš biogrāfiskā stāstā “Puiškans” šajā sakarā raksta: “*Daudz patīkamāka [pavasaros] bij kukuržņu dauzīšana Āres kalnā, kurus nevarēja saecēt ar koka ecēšu. Man nu viņus uzdeva sasmalcināt ar kukuržņu dauzāmo*” (Austrīņš 1959: 373). 18. gs. otrajā pusē cieto zemes piku sasmalcināšanai sāk ieteikt zemes veltnus. “Tomēr dzimtbūtnieciskās saimniecības ietvaros veltni Latvijā ieviesās ļoti lēnām. A. Hupels atzīmē, ka 18. gs. 70. gados veltni izmēģināja un ieviesa tikai dažās Vidzemes muižās. .. 19. gs. 20. gados zemes ruļļi tiek lietoti tikai retos gadījumos” (Leinasare:1962: 76). Arī raksta autores lauku materiāls 20. gs. 70.gados liecina, ka zemes veltni līdz 20. gs. sākumam tika lietoti tikai lielākajās un bagātākajās saimniecībās un ne vienmēr. Zemes veltna nosaukumi ir konstatēti šādi: *zemes veltnis // rullis // bluķis vai kūlenis*. Teicēji stāstīja: *lika lielus kūleņus virsū, uozuola, liels, rantis izdzītas, smags bi, pa divi zirgi lika priekša* (Jēkabniekos); [bluķim] *bij gareniski līkstes, vai nu uzsistas vai izgrieztas, lai būtu kankāļu drupinātājs* (Dzērvē); *kāržņus spaidīja, ar rievaino bluķi bluķēja* (Laudonā); *kūlenis apaļš klucis nuo uozuola kuoka, smaks, kas spiestu labāk tuos grumtus*; (Vilcē.)

Cietu, sakaltušu zemes piku dauzīšana ar koka āmuru vai sasmalcināšana ar zemes veltni vairs netika lietota kopš 20. gs pirmajiem gadu desmitiem, kad lauku apstrādei izmantoja dzelzs arklus un ecēšas vai citu modernāku zemes apstrādes tehniku.

Rakstā apkopoti zemes piku nosaukumi latviešu izloksnēs, materiāls iegūts netieši, vācot izlokšņu datus par *zemkopības darbarīkiem* no 1970. līdz 1972. gadam. Iegūtais materiāls par zemes piku nosaukumiem līdz šim nav bijis apstrādāts, tas papildināts ar K. Mīlenbaha “Latviešu valodas vārdnīcas” (ME) faktu materiālu un ir raksta autore kartografēts. (Skat. raksta beigās lingvistisko karti *Zemes piku nosaukumi*.)

Rakstā cietas zemes piku nosaukumi latviešu izloksnēs aplūkoti alfabēta secībā, aiz nosaukuma norādītas ziņas par nosaukuma reģistrējumu ME vārdnīcā un autore vākumu, kas norādīti ar iniciāļiem DzP. Aiz vietas nosaukuma iekavās dots tā numurs lingvistiskajā kartē. Pēc K. Mīlenbaha vārdnīcas skaidrota vārdu cilme, veikts salīdzinājums ar “Latviešu literārās valodas vārdnīcu” (LLVV).

bambālis – ME I 261 pie vārda *baĩbals*, arī *baĩbalis*, *baĩbāle* u.c. – Liepājas pusē ar citām nozīmēm, piem., ‘mēslu vaboles, karmenes’ u.c., bet nozīmes ‘zemes pika’ nav.; DzP ar nozīmi ‘zemes pika’ konstatējusi Vānē (91): *bi čuguna rull a, smagi, tuos bambāļus pierullej*.

Pie vārda *baĩbals* Endzelīns norāda to kā mantotu, kas atbilst latviešu *bambāt* ‘sist’, li. *bambēti* ‘rūkt, trokšņot’. LLVV nav.

cimbulis – ME I 383, ‘sauss, ciets zemes gabals’ – Raunā (296), Ķempē [Palsmanē (381)]; DzP Duntē (189), Lenčos (286), Skultē (194), Raunā: *zemes rullis apaļš, arī ar rievām, šķautnaic, lai drupinātu cimbuļus*. LLVV nav.

Vārdam *cimbulis* ir konstatēti citi fonētiski morfoloģiskie varianti:

ciĩburs – ME II 383 Drustos (303), Piebalgā (310, 316); LLVV nav.

I ciĩgulis – ME II 384 Mazsalacā (248), DzP arī Viļkenē (179); LLVV 2, 193 *cingulis*, *cinguļi*: paretī. ‘Zemes pika (parasti sakaltusi)’, piemērs ņemts no V. Lāča darbiem: *Ponte satvēra sakaltušu zemes cinguli un sviēda runcim ...*

*cĩnkulis*² – ME I 284 ar citu nozīmi, DzP Ziemeros (462), LLVV nav.

cimpulis – ME I 383 Limbažos (183), DzP arī Tūjā (182); LLVV nav.

cimulis – ME II 384 atsauce uz Ulmaņa vārdnīcu 1872 pie vārda *cimbulis*, bez vietas norādes. LLVV nav.

ME I 383 norādīts, ka sakne *cimb-* ir veidojusies kā tālāks pārveidojums no *kams* 'Kloss – kukurznis, pika', savukārt pie vārda I *kams*, ME II 152 no r. *комъ* 'pika, liela masa', kas radniecīgi *ka-muols*, *čēmurs* u.c. Tātad vārdu grupa ar sakni *cimb-* un tās pārveidojumiem, iespējams, ir veidojusies kā sens aizgumums no krievu valodas. Tomēr etimoloģija neskaidra, jo pie vārda III *kama* 'gabals, pika' ME II 148 ir norāde, ja vārds runājams ar vienu *m*, tātad *kams I*, vai diviem, tad aizguvums igauņu *kammal* 'liels gabals.'

grumti – ME nav, DzP Vilcē (165): *kūlenis ... kas spiestu labāk tuos grumtus; kuo ta laukus ar ģmuru sadauzīt*;

Latviešu-lietuviešu vārdnīcā 2003: 357 *kukurznis* tulkots ar vārdu *grumstas* ar nozīmi 'sakaltusi zemes pika', tātad latviešu izloksnēs Lietuvas pierobežā vārds *grumti* varētu būt aizgūts no lietuviešu valodas.

grunti – ME nav, DzP Augstkalnē (164), Elejā (167), Jēkabniekos (157): *gruntus sitām ar pietēm*, Līvberzē (139), Platonē (158), Sesavā (168), Svētē (150), Vircavā (151): *grunti jau bi daudz*.

ME I 665 norādīts, ka vārdu *II grundulis* ar nozīmi 'zemes pika' pierakstījis A. Bīlenšteins savā Ulmaņa vārdnīcas eksemplārā. LLVV 3, 156 *grunts* ar citu nozīmi – zemes virskārtas ieži, pamats. Domājams, ka vārds *grunti* cietas zemes pikas nosaukšanai Zemgalē, līdzīgi *grumti*, lietots kaimiņu lietuviešu valodas iespaidā.

kakalze, *kakalza*, ME II 137 Alūksnē (465); 'cieta kļuvusi māla pika, ko nevar ar ecēšām sasmalcināt' Apukalnā [Jaunlaicēnē (385)], Gulbenē; DzP Annā (467), Kalncempjos (395), Litenē (472), Zeltiņos (390);

Vārdam *kakalze* reģistrēti citi fonētiski morfoloģiskie varianti:

kakācis – ME II 137 pie vārda *kakacis*, Vecpiebalgā (316);

kakalsnis ar nozīmi 'k akalznis 1.' – ME II 137 ziemeļaustrumu Vidzemē;

kakalznis – ME I 137 Stūru muižā [Blīdenē (106)], Ērgļos (326), EH I 575 Vecgulbenē (401), Alūksnē (465);

kokauzas, resp. *kakauzas* – ME II 137 *kakauži* ar citu nozīmi, DzP Bejā (466) un Mārkalnē (463).

Jāvērš uzmanību uz vārda beigu daļu, jo līdzīgi ir vārdu *ciekurs*, *čiekurs* varianti *ciekauzis*, kas sastopami tikai Kurzemē (LVDA, M. Graudiņa, B. Bušmane 10. kartes komentāri). Vārds *kakauzas* ar *au* reģistrēts arī Mārkalnē un Bejā, kaut gan var būt radies citādi nekā Kurzemē.

kakaži – ME II 137 *kakažas* ar citu nozīmi, DzP Ilzenē (389).

ME I 137 *kakalze*, *kakaļa* etimoloģija saistīta ar vārdiem *ap-kala*, *aizkaltēties*, *kālst*, kur sakne *kakal* radusies kā reduplikācija (divkāršošanās), bet *z* droši vien tāpat kā *kukurznis*, *kukulznis* un *ciekurzis*. Tātad vārds mantots. LLVV nav.

kankalis – ME II 155 *I kañkalis*, Kuldīgā (80), *kànkalis*² – Alūksnē (465); DzP –Veselavā (301), Dzērvē (28).

kankālis – ME II 156 *I kañkālis* Ciecērē (105), Aizputē (29), Tadaikos (45), Mētrienā (429), Raunā (296), Grobiņā (43); EH I 584 Saldū (104), Nīcā (53), DzP arī Kazdangā (31): [rullim] *uzsita laktiņas vai izēvelej, istaisij stīpiņas, iznāca rantains, tuos kankāļus saspiež, vēl uztaisa sēžamuo*.

ME II 155 vārdus *kankalis*, arī *kankālis* uzskata par kursismiem līdzās vārdam *kankars II* 'zemes pika' Stendera vārdnīcā 1789, radniecīgs leišu *kankalaī* 'Hoden – sēklinieks', *kankorēzis* 'čiekuri' un droši vien līdzīgi latviešu *ciēkurs*, *cinkuris*, *cinkulis*.

LLVV 4, 124 *kankalis*, arī *kankālis* 'Sacietējis graudains māla zemes gabals, arī jebkura cita pika: māla, sāls pika', citēti "Padomju Latvijas Sieviete" 1970, Ž. Grīva, Ā. Talcis, A. Caune. Vārdnīcā nav norādīts, ka *kankalis*, *kankālis* būtu apvidvārds.

klampa – ME II 212 *klaĩpa* ar citu nozīmi 'kāds liels gabals, siera vai maizes gabals', bet ne zemes pika. DzP – Tūjā (182) lietots ar nozīmi 'zemes pika'.

ME II 212 vārds droši vien aizgūts no vācu *klampe*. LLVV nav.

(*zemes*) *klucis* – ME II 233, pie vārda *klucis*, citēts Blaumanis, tātad Ērgļi (326). Un turpat tālāk *klučaĩns*: *tāpat arī klučainu zemi*

smalcinuot, tas vieglāki izdarāms pēc ne visai liela lietus, kad kluči mīksti un drīzāk sabirst.

Vārds *klucis* aizgūts no vācu, ME II 233.

LLVV 4, 270 šajā nozīmē 4. noz. 'Liels, masīvs (akmens, ledus) gabals, arī sakaltis augsnes gabals' (bez piemēra).

klūņģis – ME II 236 ar citu nozīmi 'koka sprungulis' u.c., bet ne zemes pika. DzP Vitrupē (178) : *tad tuos klūņģus dabū mīkst.* Endzelīns ME II 236 par cilmi norāda ar jautājuma zīmi, ka varbūt aizgūts no vidusaugšvācu *klunge* 'Knauel – kamols'.

LLVV nav.

kruvesis, arī *kruvēzis* – ME II 291 Raunā, arī *kruesis* Skujenē 'pacēlums, cieti sasaluši dubļi uz izbraukta ceļa, kā arī sasalusi zeme uz lauka"- Rūjienā (254), Vainižos (185), *ciņi un arumu kruveši*. Vārds lietots galvenokārt sasalušas zemes pikas nosaukšanai uz ceļa vai lauka, retumis 'saulē izžuvusi cieta zemes pika uz lauka'. Vārdu ar nozīmi 'sakaltusi zemes pika' DzP konstatējusi Liezērē (403) un Dzelzavā (409).

ME II 291 norāde, ka vārds mantots.

LLVV 4, 458 *kruveši, kruvesis*. 'Sasaluši, arī sacietējuši dubļi uz ceļa, uz lauka, sacietējuši dubļu gabali', citēts A. Upīts, J. Sudrabkalns.

*kukūrznis*² – ME II 303 Sesavā (168), Piebalgā (316), Krapē (338), Adulienā (408), Lejasciemā (393), Jaungulbenē (410), Lubānā (417), Valkā (374), Galgauskā (479); *es atstāju mājiņu, kūleņnodams pa kukūržņiem un veļļņiem.* (Skalbe.), DzP arī Ērgļos (326), Jumurdā (327), Kraukļos (406), Lazdonā (419), Lubejā (329), Nirzā (493), Praulienā (420), Saikavā (424), Tirzā (399), Vecpiebalgā (316), Vējāvā (328): *ka lielāki kukūržņi, agrāk vienc uotrs uzsita līkstes* [rullim], *pierullēj*.

Vārdam reģistrēti šādi fonētiski morfoloģiskie varianti:

kukarzis, kukarži – DzP Dūrē (388);

kukārznis, kukāržņi – DzP Druvienā (398), Mētrienā (429), Ļaudonā (423): *kukāržņus spaidīja, ar rievainuo bluķēja*;

kukūlsnis – ME II 302 Koknesē (347), Zālītē (229): *gani tevi šautriem svieda, arājiņi kukulkšņiem*; Lubējā (329), DzP Lazdonā (419): *tīruma malā daudz kukulkšņu, kukulkšņus var sadrupanēt ar dzelža ecēšām*;

*kukūlsnis*² – ME II 302, Lubejā (329), Sēlpilī (355), Zālītē (229), DzP arī Bērzaunē (337), Liepkalnē (333), Mārcienā (422), Medņos (430), Vestienā (336), Vīpē (431);

kukulznis – ME II 302 pie vārda *kukūlsnis*² Zālītē (229), Jaungulbenē (410), Zasā (363); DzP arī Bērzaunē (337), Kaunatā (495), Sēlpilī (355);

kukursnis – ME II 303 Liezērē, DzP Adulienā (408), Cesvainē (416), Dzelzavā (409), Kusā (412), Meirānos (421), Ogrē (325), Oļos (413), Sāvienā (428), Vietalvā (301), Virānē (407);

kukušņi – ME II 303 no Austrumvidzemes, DzP Kalsnavā (343), Mēdzulā (318), Odzienā (341), Sausnējā (335), Viesienā (411);

kukuzis, kukuži – DzP Vecgulbenē (401), ME II 303 Varakļānos ar citu nozīmi;

I kukužņi – ME II 303 Turaidā (199), Kalsnavā (343), Ļaudonā (423), Cesvainē (416), Tirzā (399), Jaunpiebalgā (310), Skaistkalnē (247), DzP arī Nirzā (493);

kukūžņi – ME II 303 pie vārda *kukūrnis*² Skaistā (507);

kuržņi – DzP Kaunatā (495);

ME II 303 norādīts, ka vārdi *I kukurs, kukurznis* un citi ar dažādiem fonētiskiem pārveidojumiem ir mantoti ar kopēju nozīmi ‘pacēlums’, līdzīgi darinājumi sastopami radu valodās.

LLVV 4, 467 *kukurznis* “Blīvas (parasti sacietējušas) augsnes pika, gabals.’ Citēts A. Austrīņš.

kuņkul(i)s – ME II 315 ‘kopā saspiesta masa’, arī ar nozīmi ‘zemes pika’ Raunā (296), Dzirciemā (86), Alūksnē (465): *aruot visi kunkuļi jāsadauza*, DzP arī Aglonā (447), Atašienē (432), Dagdā (503), Krāslavā (506), Līksnā (450), Līvānos (436), Maltā (494), Ozolainē (490), Silajānos (440), Skaistā (507), Stirnienē (433), Varakļānos (426), Višķos (451);

ME II 315, 316 vārds *kuņkulis* droši vien mantots.

LLVV 4, 491 *kunkulis* ‘Sacietėjusi, sabiezėjusi pika, (biežāk par ēdienu); arī ‘kankālis’ (bez piemēra);

kumāss – ME II 310, 2. noz. zemes pika: *viens darbinieks lai ecē, uotrs kumāsus dauza* Blīdenē (106).

ME II 310 *kumāss* droši vien radniecīgs ar *kumuōss*, mantots.

LLVV 4, 484, 5 *kumoss* citā nozīmē, arī neliels gabals.

pika, pikas – ME III 212, 213 Valmierā (273), Burtniekos (266), Salacā (173), Drustos (303), Bauskā (235), Dundagā (63); EH II 230 Embūtē (51), Vecpiebalgā (316), Dobelē (136), Dunikā (60), Ēdolē (9), Ērgemē (262), Viesienā (411), Glūdā (149), Gramzdā (56), Lielaucē (112), Lielvircaivā (159), Zaļeniekos (156), Aizputē (29), Īlē (145), Irlavā (129), Jaunpilī [Zaubē (320)], Kalētos (61), Ķieģeļos (278), Limbažos (183), Liepkalnē (333), Jelgavā, Penkulē (154), Pociemā (181), Priekulē (48), Rūjienā (254), Mazsalacā (248), Zvārdē (111), Cirgaļos (376), Stendē (72), Stūru m.[Blīdenē (106)], Ulmalē (14), Vaidavā (285), Vilcē (165), Zebrenē (108), DzP arī Garozā (144), Ērgļos (326), Suntažos (217).

Vārdam *pika* reģistrēts fonētiski morfoloģiskais variants *piks* ar plašu areālu:

piks – ME III 213 Smiltēnē (290), Sēlpilī (355) Liezērē (403), Ērgļos (326), Bērzaunē (337), Biržos (362), Alūksnē (465), EH II 231 – Vecpiebalgā (316), Aulejā (502), Iecavā (224), Gārsenē (371), Ķeipenē (322), Kaldabruņā [Rubeņos (441)], Kurmenē (241), Liepkalnē (333), Lubānā (417), Mēmelē (364), Neretā (365), Vecmuižā (Zemgalē) [Vecumniekos (231)], Jaunpiebalgā (310), Aknīstē (368), Praulienā (420), Rankā (396), Rembatē (222), Saikavā (424), Zalvē (359), Sesavā (168), Silajānos (440), Madlienā (331), Skaistkalnē (247), Sunākstē (353), Vārnavā (354), Varakļānos (426), Zvirgzdinē (487), DzP arī Dricēnos (482).

ME III 212, 213 vārds mantots.

LLVV 6 2, 172 *pika* 'Neliels, ieapaļš (parasti kā mīksta) veidojums, gabals: māla pika, zemes pika, dubļu pika'.

pikulis, pikuls ME III 213 arī ar nozīmi 'zemes pika' Alūksnē (465), Stāmerienē (402):

ME III 213 vārds cēlies no *pika*, mantots. LLVV nav.

piņkulis, piņkuls – ME III 220 ar nozīmi 'jebkura kopā saspies-ta masa'. DzP ar nozīmi 'zemes pika' Aizkalnē (446), Dagdā (503), Ezerniekos (499), Izvaltā (505), Kastrānē (321), Lizumā (397), Morē (311), Nīcgalē (444), Suntažos (217): *pavasaruos lieluos pinkuļus tīrumā dauzīja ar lielu kuoka āmuru, citādi netika galā, Vainižos (185): kur bij pliena zeme, tur vajadzēja ruobainu rull, tas saberza tuos pinkuļus;*

ME II 220 vārds *piņkulis* cēlies no *piņka I*, tas savukārt no *pīt*, mantots.

LLVV 6 2, 197 *pinkulis* 1) 'Neliela pika, neliels gabals, arī ne-liels kunkulis': dubļu, māla, mīklas pika; 2) arī 'Savēlies matu, spal-vu kopums, kušķis,' arī *pinkuļaina zeme* Upīts 4, 210.

veļēna(s) – ME IV 529 arī 'zemes pika', varētu būt 'zemes pika ar zāļu saknēm' Nīgrandē: *plēsumā sīksta veļēna; veļēnas nav vēl saņētas*. Tomēr DzP konstatējusi, ka Zvirgzdinē skaidri saka – *ve-lēnas* – zemes pikas, bet zemes pikas ar zālēm – *gornas* (sal. krie-vu дернина, дёрн – velēnas); Vārdu *velēnas* ar nozīmi 'sakaltušas zemes pikas bez zāļu saknēm' DzP konstatējusi Zvirgzdinē (487), Baltinavā (478) un Nautrēnos (480);

veļaiņi – DzP ar nozīmi 'cietas zemes pikas' Duntē (189), Liep-upē (187) un Skultē (194).

ME IV 529 pie vārda *veļēna* norāda, ka cilme saistāma ar vārdu *veļt*, mantots.

LLVV 8, 366 *velēna* ar nozīmi 'zemes gabals ar augu saknēm'.

Daudzveidīgie zemes piku nosaukumi, kas rakstā minēti gandrīz 40, atklāj tautas valodas bagātību, Latvijas iedzīvotāju kontaktus, li-terārās valodas vārdu krājuma veidošanās procesu.

Izloksņu materiāla analīze rāda, ka specializēti nosaukumi, ar ku-riem apzīmē tikai sakaltušas cietas zemes pikas, ir tikai daži. Tie ir vār-di *kukurznis, kukuržņi*, kas lietoti arī literārajā valodā. Izloksnēs tiem ir dažādi fonētiski morfoloģiskie varianti: *kukarznis, kukārznis, kuka-zis, kukulksnis, kukulsnis, kukulznis, kukušņi, kukužņi, kukūžņi, kuržņi*.

Savukārt vārdus *kankalis, kankālis* – sporādiski lieto dažādās vietās lejzemnieku izloksnēs, biežāk gan Kurzemē. LLVV vārdu

kankālis uzrāda kā literāru, un šeit vārds *kunkulis* skaidrots ar vārdu *kankālis*, bet sinonīmiskais *pinkulis* paskaidrots ar vārdu *kunkulis*, nevis pēc analogijas ar *kankālis* vai *kukurznis*. Domājams, ka šāda nevienādība literārās valodas vārdnīcā cietas zemes pikas nosaukšanā un vārdnīcas skaidrojumā liecina, ka īsti literārajā valodā par vienīgo zemes pikas nosaukumu nav nostabilizējies *kukurznis*, tiek lietoti ar citi vārdi, piem., *kankālis* vai *kunkulis*, atkarībā no rakstītāja dzimtās izloksnes tradīcijas.

Liekas nemotivēti LLVV par literāru uzrāda vārdu *cingulis*, tas atrasts V. Lāča darbos, jo tā izplatība izloksnēs ir visai neliela.

Tikai sakaltušu zemes piku ar vārdiem ar *kakalze*, *kakalzas*, *kakalsnis*, *kakalznis*, *kakauzas*, *kakaži* nosauc Alūksnes pusē, šis vārds vai tā varianti netiek uzrādīti Latviešu literārās valodas vārdnīcā.

Samērā neliela izplatība ir specializētiem zemes pikas nosaukumiem *bambālis*, *cimbulis*, arī *cimpuļi*, *cimulis*, *cimburs*, *grumti*, *grunti*, tie nav iekļauti LLVV.

Visai plaši visā Latvijā lietoti cietas zemes pikas nosaukšanai vārdi *pika*, *piks* lezjemnieku izloksnēs, bet atsevišķās vietās Vidzemē un Latgalē *pinkulis*, *pinkulis*, bet *kunkulis*, *kunkulis* – galvenokārt Latgalē. Tomēr šie nosaukumi lietoti arī jebkuru citu piku, resp. pikā saspīestas vai salīpušas masas nosaukšanai – vai nu gaļas pika, miltu pika, medus pika, vai arī savēlušos matu, spalvu vai vilnas piku nosaukšanai.

Ar vārdu *kruvesis*, *kruveši* latviešu izloksnēs apzīmē sasalušus dubļus uz izbraukta zemes ceļa, bet atsevišķās vietās arī (sasalušas?) zemes pikas uz lauka.

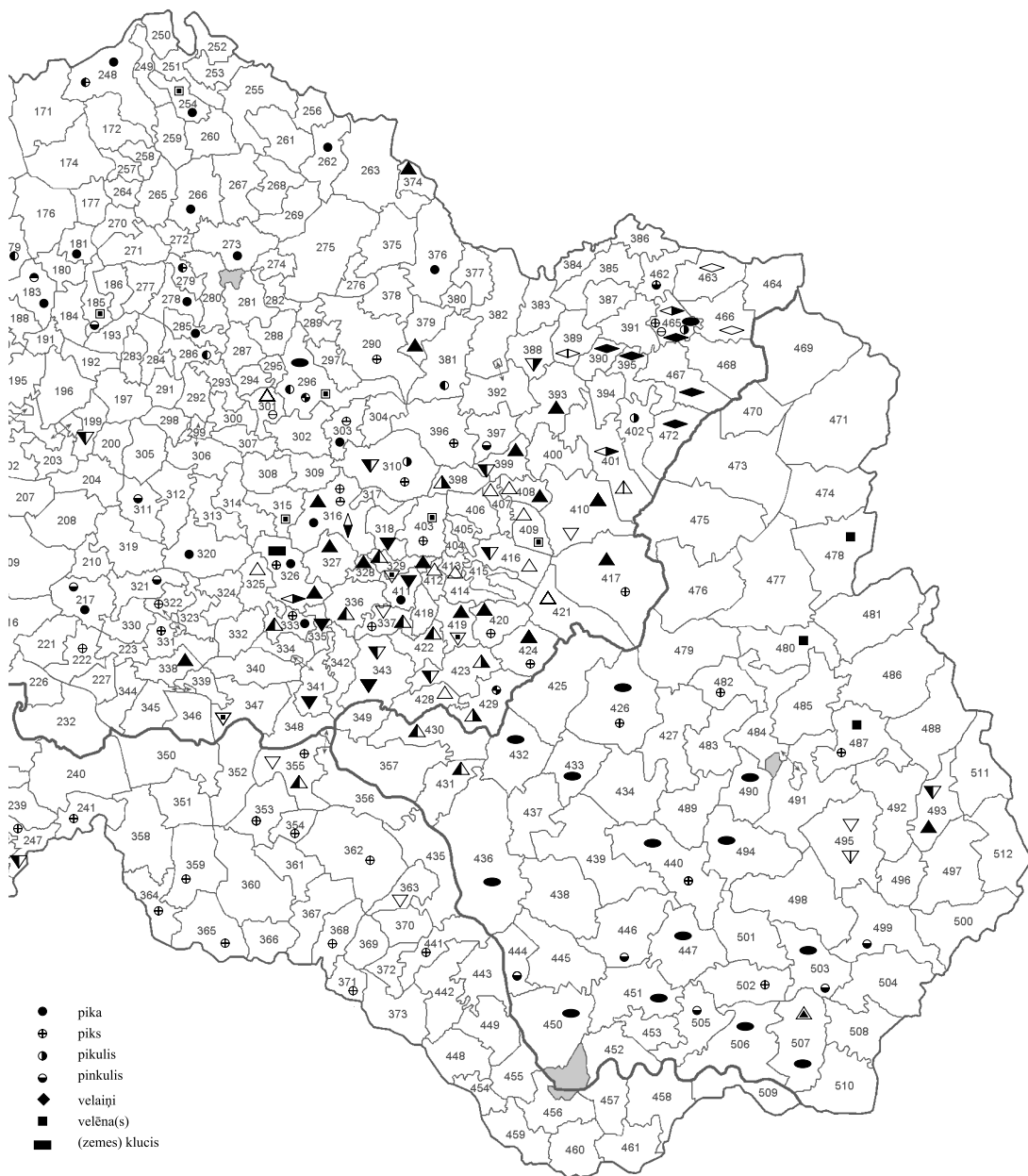
Nosaukumi *klampa*, *kluņģis*, *kumāss*, *velēna*, *velaiņi* zemes pikas nosaukšanai izmantoti uz līdzības pamata ar citām reālijām.

Vairumā zemes piku nosaukumos lietoti mantoti vārdi kā *bambālis*, *kakalze* vai *kakalza*, *pika* vai *piks*, *kunkulis*, *kukurznis*, *pinkulis*, *velēna*. Uz kontaktiem ar lietuviešiem norāda vārdi *grumti*, *grunti* Zemgalē, ar krieviem – *cimbulis* un citi šā vārda fonētiski morfoloģiski varianti, ja tie ir cēlušies kā pārveidojumi no krievu *комъ*, bet ar vāciešiem – *klampa*, *klucis*. Par kursismu uzskatāms vārds *kankalis*, *kankālis*.

Zemes piku nosaukumi

○ bambālis	▲ kakācis	⊙ kluņģis	▲ kukurznis
● cimbulis	◀ kakalze, kakalza	◻ kruvesis, kruvēzis	◻ kukusnis
⊕ cimburis	◀ kakalznis	◻ kukarzis	◻ kukuzis
● cimpulis	◀ kakauzas	▲ kukārznis	◻ kukuznis
⊕ cingulis	◀ kakaži	◻ kukulksnis	▲ kukūžņi
⊕ cinkulis	● kankālis	◻ kukulsnis	○ kumās
■ grunti	● kankālis	◻ kukulznis	● kunkulis
■ grunti	◻ klampa	△ kukursnis	◻ kuržņi

- pika
- ⊕ piks
- ⊙ pikulis
- ◐ pinkulis
- ◆ velaini
- velēna(s)
- (zemes) klučis

Literatūra

- Austriņš 1959 – Austriņš, Antons. Puiškans. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
EH – Endzelīns, Jānis, Hauzenberga, Edīte. Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. I, II sējums. Rīga: Kultūras fonda izdevums. 1934–1938, 1946
- Latviešu-lietuviešu vārdnīca 2003 – Latvių-lietuvių kalbų žodynas. Latviešu-lietuviešu vārdnīca.
LVDA – Sastādījis Alvīds Butkus. Kaunas: AESTI.
LLVV – Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika. Rīga: Zinātne, 1999.
Latviešu literārās valodas vārdnīca. 1.–8. Rīga: Zinātne, 1972.–1996.
- Leinasare 1962 – Leinasare, Ingrīda. Zemkopība un zemkopības darba rīki Latvijā
ME – kļaušu saimniecības sairuma laikā. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
Mīlenbahs, Kārlis. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I–IV. Rīga: Kultūras fonda izdevums, 1923.–1932.

Dzintra Paegle

Baltu valodu katedra

Filoloģijas fakultāte

Latvijas Universitāte

Visvalža iela 4a, LV-1050 Rīga

Latvija

dzintrap@latnet.lv

SUMMARY

Names of Clods of Earth in Latvian Dialects

Dzintra PAEGLE

It is necessary to pulverize the hard clods of earth when cultivating the land. Until the very end of the 19th century frequently some kind of wooden hammer was used for doing this work. Nevertheless the pulverization of hard clods of earth was no longer very problematic since the decade of the twenties of the twentieth century, because in the cultivation of land heavy iron tools were used. In Latvian dialects about forty names of earthen clods are encountered. In the Latvian dictionary to designate hard clods of earth they use the names *kukurznis*, *kankālis* or *kankālis* and *kunkulis*, but inconsistently. In the dialects of the district of Madona the predominating name is *kukurznis* with many phonetic and morphological variants: *kukarzis*, *kukārzis*, *kukulksnis*, *kukulsnis*, *kukulznis*, *kukusnis*, *kukuzis*, *kukūžņi*, *kuržņi*, but *kankālis* or *kankālis* is encountered not only in Curland but sporadically in all the Low Land dialects. In its turn *kunkul(i)s* to denote hard clods of earth is encountered in a part of the Latgalian dialects. In order to designate hard clods of earth or any compressed or squeezed together mass in the Low Land dialects they use the name *pika*, *piks*, whereas in the area of Alūksne to denote hard clods of earth they use the names *kakalze*, *kakalza*, as well as *kakalsnis*, *kakalznis*, *kakauzas*, *kakaži*. The nouns *bambālis*, *cimbulis*, *cingulis*, *cimpulis*, *cimulis*, *cimburs*, *grumti*, *grunti*, *klampa*, *kluņģis*, *kumāss*, *pinkulis*, *vēlaini*, *vēlēnas* have a comparatively restricted distribution. Pointing to contacts with Lithuanians are the nouns *grumti*, *grunti* in Zemgalia, and to contacts with Russians – the name *cimbulis* and other phonetic and morphological variants, if these have arisen as restructurings from Russian *комъ*. Pointing to contacts with Germans are *klampa*, *klucis*. The names *kankālis*, *kankālis* are considered Curonianisms.

FILIPAS FORTUNATOVAS IR INDOEUROPIEČIŲ AKCENTOLOGIJS PRADŽIA

Olegas POLIAKOVAS
(Vilniaus universitetas)

Dabartinėje ide. akcentologijoje yra nemaža neišspręstų problemų. Paminėsime tik kelias iš jų. Yra nustatyta, kad ide. prokalbėje kirtis buvo laisvas. Manoma, kad jis taip pat galėjo būti muzikinis. Tačiau neaišku, ar šioje prokalbėje buvo priegaidžių opozicija. Tai pat iki šiol neaišku, kaip atsirado ir vystėsi priegaidės atskiruose ide. kalbų arealuose, pvz., indų–arijų, senovės graikų, baltų–slavų; ar iš tikrųjų lietuvių kalbos priegaidės yra vėlesnės kilmės negu senovės graikų, slavų prokalbės ir latvių kalbos priegaidės. Abejotini ir pačios tradicinės akcentologinės rekonstrukcijos metodologiniai pagrindai.

Per pastaruosius dešimtmečius pasirodė nemažai akcentologijai skirtų darbų. Kalbėdami apie baltų akcentologiją, galime pastebėti, kad kalbininkai daug pasiekė, visų pirma, sinchroniniame lygmenyje. Jų sėkmę lemia, viena vertus, šiuolaikinių eksperimentinės fonetikos metodų (žr. Girdenis, Pupkis 1974; Pakerys 1982; Girdenis 2000; Stelle 1971; Markus 1993; Grigorjevs 1998; Grigorjevs, Remerts 2004; Kudirka 2004 ir kt.), antra vertus, – struktūrinės lingvistikos metodų taikymas. Kirčio ir priegaidžių tyrimas buvo tiesiogiai susijęs su jų santykių su morfema nagrinėjimu. Atskirai buvo išnagrinėti tokie dalykai: akcentinė galia, kirtis bei jo vieta ir pirminių žodžių kirčiavimo dėsniumai, akcentinė dominacija, atrakcija, mutagenija, prozodinės kaitos ir kt. (žr. Stundžia 1995, 4–26).

Silpniausia diachroninės akcentologijos vieta iki šiol lieka jos tyrimo metodologija. Neretai problemos atsiranda ne tik dėl skirtingų teorinių požiūrių jas sprendžiant ar skirtingo empirinių faktų interpretavimo, bet ir dėl tam tikrų žinių stokos apie tiriamojo objekto istoriją. Būtent ja remiantis galima paaiškinti vieno ar kito metodo atsiradimą ir spręsti apie jo pagrįstumą. Nors ide. akcentologijai buvo skirta gana daug darbų, tačiau jos istorija nėra gerai ištyrinėta. Šio straipsnio tikslas yra trumpai apžvelgti ide. akcentologijos mokslo gaires, o jo dėmesio centre bus akcentologijos metodologinė pusė.

Gerai žinoma, kad dabartinė ide. kalbų akcentologija prasideda F. Fortunatovo tyrimais. Tai buvo pripažinta dar jam gyvam esant. Pvz., rusų kalbotyros istorikas S. K. Buličius jį pavadino „*pirmuoju pionieriumi ir vienu iš indoeuropiečių akcentologijos kūrėju*“, A. Leskyno, H. Hirto, V. Šreitbergo ir kitų akcentologų tyrimų pradininku“¹ (Buličius 1902, 322). Tai pripažino ir dabartiniai akcentologai (plg. Dybo 1978, 583 ir kt.). Tačiau, kad ir kaip būtų keista, sisteminio vertinimo F. Fortunatovo ir kitų akcentologų darbai dar nesulaukė. Be to, liko neatspausdinti kai kurie jo darbai, skirti lietuvių² ir latvių³ akcentologijai. Sisteminis F. Fortunatovo darbų vertinimas tampa būtinybe, nes mes turime pabrėžti ne tik neginčijamus šio mokslininko nuopelnus, bet ir atkreipti dėmesį ir kai kurias esmines jo darbų klaidas, kurios nebuvo pastebėtos ir iki šiol yra dažnai kartojamos.

Trumpai apžvelgsime akcentologijos istoriją. 1820-ųjų metų pradžioje Fr. Bopo dėka baltų kalbos buvo įtrauktos į indoeuropeistikos mokslą. Jei „*pradžioje buvo Žodis*“, tai akcentologijos pradžioje greičiausiai buvo Fr. Kuršaitis, aprašęs lietuvių kalbos akcentinę sistemą (Kurschat 1849; 1876, 57–70). Su šia sistema susipažino F. Fortunatovas, asmeniškai pažinojęs šį lietuvių kalbininką⁴.

Iš pat pradžių F. Fortunatovas ypatingą dėmesį skyrė dviem ide. kalboms – lietuvių kalbai⁵, nuo kurios prasidėjo jo mokslinė karjera, ir sanskritui. Laikui bėgant, jis tapo vienu iš geriausių šių kalbų

¹ Dar turėjo būti paminėtas ir F. de Sosiūras – O. P.

² „Об ударении и долготе в балтийских языках. II. Долгота в литовском языке“. Rusijos Mokslų akademijos archyvo Sankt Peterburgo skyrius, фонд. 90, оп. 1, ед. хр. 23. F. Fortunatovo terminas *долгота* reiškia *intonacija, priegaidės*, plg. – „*видами латышской долготы я называю различие долготы по качеству*“ (Fortunatovas 1993, 191; 1961, 14).

³ „Об ударении и долготе в балтийских языках. II. Долгота в латышском языке“. Rusijos Mokslų akademijos archyvo Sankt Peterburgo skyrius, фонд. 90, оп. 1, ед. хр. 22. (Pirmoji šio darbo dalis buvo atspausdinta, žr. Fortunatovas 1993). „О различных видах долготы в латышском языке“ – фонд. 90, оп. 1, ед. хр. 31.

⁴ Jų pažintis įvyko F. Fortunatovo komandiruotės Vakarų Europos šalyse metu, kai 1872 m. Karaliaučiuje jis studijavo ten esančius lietuviškus leidinius ir rankraščius, žr. Sabaliauskas 1979, 121–122.

⁵ Apie tai rašoma jo minėtos komandiruotės ataskaitoje „*Mano lingvistinės studijos tuo metu (1870-ųjų pradžioje – O. P.) dažniau krypo į lietuvių kalbą, jos vietas ir santykių tiek su slavų, tiek ir su kitomis indoeuropiečių kalbomis nustatymą*“ (Berezinas 1968, 29). Citatos vertimas į lietuvių kalbą iš: Sabaliauskas 1979, 122.

žinovu⁶. Baigęs Maskvos universitetą 1868 m., F. Fortunatovas priėjo prie išvados, kad tolesniam lyginamosios kalbotyros vystymuisi labai reikalingi tiek gyvųjų dialektų bei tarmių, tiek senųjų raštų tyrinėjimai. Anksčiau negu Leipcigo jaunagramatikiai, F. Fortunatovas suprato būtinybę palikti „*tvankią, pilną miglotų hipotezių atmosferą dirbtuvės, kurioje yra kalamos ide. proformės*“, ir išeiti į „*gryną aki-vaizdžios realybės ir šiuolaikiškumo orą*“.⁷ Šie jaunagramatikių žodžiai lingvistiniame pasaulyje sulaukė visuotinio atgarsio tik 1878 m., o F. Fortunatovas jau 1871 m. važiavo į Lietuvą⁸, turėdamas tikslą tirti lietuvių tarmes Suvalkijoje. Dirbdamas su tarminė medžiaga, F. Fortunatovas pagarsėjo savo preciziškumu. Jis metodologiškai pagrindė skirtumo tarp tautosakos filologinių tekstų⁹ ir tautosakos tarminių tekstų svarbą. Pastarieji tekstai, jo manymu, yra svarbesni kalbinei analizei¹⁰. Ypatinę dėmesį tuo metu F. Fortunatovas galėjo atkreipti į muzikinį kirtį, kuris lietuvių kalboje ryškiausiai pasireiškia Suvalkijoje¹¹.

Po tarmių tyrinėjimo Lietuvoje Fortunatovas ėmėsi tekstologijos studijų, kurias 1872–1873 m. galėjo sėkmingai tęsti savo mokslinės komandiruotės į Vakarų Europą metu.¹² Tada F. Fortunatovo dėmesio centre pasirodė sanskritas ir ypač jo archajiškiausias variantas – vedų kalba. Jo mokytojai buvo žymiausi to meto sanskritologai: Tiubingene – R. Rotas¹³ (1821–1895), Berlyne – A. Fr. Vėberis, o Paryžiuje – A. Bergenis (1838–1888). F. Fortunatovas įnešė svarų indėlį

⁶ Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad F. Fortunatovas be kitų dalykų atrado du šioms kalboms svarbius dėsnius.

⁷ Plg. Osthoff, Brugmann 1878, 7. Pats K. Brugmanas studijavo lietuvių kalbą Lietuvoje 1880 m. rugpjūčio mėn. Garliavos apylinkėje prie Kauno, žr. Sabaliauskas 1979, 80–81.

⁸ Manoma, kad F. Fortunatovo žmona buvo kilusi iš Lietuvos, žr. Poliakovas 1990.

⁹ Jų pavyzdžiu buvo F. Neselmano (1853) lietuvių liaudies dainų rinkinys.

¹⁰ Tokius tekstus F. Fortunatovas (1872) pateikė kartu su V. Mileriu, kuris su juo keliavo į Lietuvą.

¹¹ Straipsnio autorius pats gerai prisimena, kaip 1982 m. vasaros metu pirmą kartą gyveno ir dirbo Suvalkijoje. Neišdildomą įspūdį čia palieka vietinės kalbos priegaidės, kurios ryškiai skiriasi nuo kitų lietuvių kalbos regionų prozodijos.

¹² F. Fortunatovas mokėsi ir dirbo Tiubingene, Berlyne, Karaliaučiuje, Leipcige, Paryžiuje ir Londone.

¹³ Pagrindinis jo veikalas yra Akademinis sanskrito kalbos žodynas („*Sanskritwörterbuch*“, St. Petersburg 1853–76), parašytas kartu su Biotlinku (Böhtlingk).

į sanskrito kalbos tekstų tyrimo metodologija¹⁴, be to, išleido darba, skirtą svarbaus senovės indų rašto paminklo „*Sāmvēda – Āraṇyaka – Saṃhitā*“ (Fortunatovas 1875) analizei. Šis paminklas svarbus tuo, kad jis priklauso vienam iš keturių raštų rinkinių, kurių tekstai yra pagrindinis vedų sanskrito prozodijos šaltinis.¹⁵ Analizuodamas šį ir kitus paminklus, F. Fortunatovas išstudijavo vedų kalbos muzikinį kirtį, prarastą jau klasikiniame sanskrite¹⁶.

Pagrindiniu kirčiuotų skiemenų tonu vedu sanskrite laikomas *udātta* „aukštas, pakeltas“, transkripcijoje žymimas akūto ženkle (´). Antras, gana retas tonas buvo *svarita* „garsusis“, kuris transkripcijoje žymimas graviu (˘)¹⁷. Trečias tonas – *anudātta* „žemas“ – buvo nekirčiuotuose skiemenyse. Tikslų pirmųjų dviejų tonų fonetinės realizacijos nustatymą apsunkina jų skirtinga interpretacija, nes vedų rankraščiuose buvo vartojamos kelios akcentuacijos sistemos. Visa tai greičiausiai atspindi senus kirčio skirtumus atskirose šios kalbos tarmėse. Prozodijos klausimai daugeliu atžvilgių lieka iki galo neišaiškinti (plg. Jelizarekova 1982, 107). Dažniausiai vedų sanskrito žodžiuose buvo tik vienas kirtis, tačiau retkarčiais pasitaikydavo ir du, pvz. *vṛkās*¹⁸ ‘vilkas’.

Tyrinėdamas ryšį tarp lietuvių kalbos priegaidžių mišriuosiuose dvigarsiuose *il*, *ir* ir šių dvigarsių atitikmenų kitose ide. kalbose, 1878 m.¹⁹ F. Fortunatovas nustatė dvi atitikmenų eiles:

I: lie. *ĩl*, *ĩr* = skr. *ṛ*, gr. *αλ*, *λα* / *αο*, *οα*, lot. *ol* / *or* ir

II: lie. *ìl*, *ìr* = skr. *īr*, *ūr*, gr. *λω*, *ολ* / *οω*, *οο*, lot. *lā* / *rā*. (Fortunatovas 1880, 586–589). Fonologinė ide. prokalbės rekonstrukcija rodė, kad pirmieji garsai atsirado iš ide. trumpųjų skiemeninių *l̥*, *r̥* o antrieji – iš ilgųjų skiemeninių *l̄* ir *r̄*.

Veikčiausiai iš šių faktų jam ir gimė idėja, kad jei vedų sanskrite ir lietuvių kalboje kirtis yra muzikinis, tai jis galėjo būti paveldėtas

¹⁴ Žr. Petersonas 1956, 8–11.

¹⁵ Plg. Hirt 1929, 182.

¹⁶ F. Fortunatovas taip pat atrado svarbų senovės indų kalbai „*l* + dantis“ virtimo cerebraliniumi dėsnį, kuris buvo pavadintas jo vardu, plg. Petersson 1911; Collinge 1985, 41–46.

¹⁷ Nesunku matyti, kad Fortunatovo „akūtinis ilgumas“ fonetiškai buvo arčiau lie. akūto ir skr. aukštojo tono, o antra priegaidė arčiau lie. cirkumflekso ir skr. *svaritas*.

¹⁸ H. Hirt (1929, 182) monografijoje šis žodis žymimas *vṛkās*.

¹⁹ Šiuos metus nurodo F. de Sosiūras 1894/1922, 496.

iš ide. prokalbės.²⁰ F. Fortunatovo manymu, ide. prokalbėje buvo dvi priegaidės (pagal jo terminologiją – *du ilgumai*: *длительная долгота* „akūtinis ilgumas“ ir *прерывистая долгота*²¹ „cirkumfleksinis ilgumas“)²². Šias priegaides turėjo ilgieji balsiai, dvibalsiai ir mišrieji dvigarsiai. Jo teigimu, akūtinis ilgumas buvo ten, kur ide. dvibalsių antrieji *ī* ir *ū* ir mišriųjų dvigarsių antrieji *l*, *r*, *m* ir *n* buvo pusilgiai, o cirkumfleksinis ilgumas – kur minėti garsai buvo trumpi (plg. Fortunatovas 1961, 14–16, 31–33, 40–41). Ide. prokalbėje priegaidės buvo nepriklausomos nuo kirčio. Šiuos postulatus F. Fortunatovas nuolat pastoviai kartojo savo darbuose (plg. Fortunatovas 1897, 62; 1956, 1961 ir kt.), tačiau konkrečiai jų niekur nepagrindė.

Vėliau F. Fortunatovo išvadoms bendrais bruožais pritarė F. de Sosiūras. Tiesa, šio mokslininko darbuose lieka nemažai neaiškumų bei prieštaravimų, taip pat jis ne visada aiškiai išreiškia savo nuomonę. Jis teigė, kad senovės indų, senovės graikų ir lotynų kalbos „pačios kažkada turėjo specifinius priegaidžių skirtumus, kurie yra būdingi baltų kalbiniam arealui“ (Saussure 1894)²³. Jo manymu, F. Fortunatovo nustatytų priešpriešų šaltiniu reikia laikyti ide. prokalbę. Tačiau šiam teiginiui prieštaravo jo paties po to padarytas teisingas struktūrinis pastebėjimas, kad viena priešprieša (t.y. lie. *īl*, *īr* – *īl̄*, *īr̄*) yra toninė, o kita (skr. *ūr*²⁴ – *r̄*) – „vokalinė“ („*vocalique*“)²⁵. Jų šaltiniu F. de Sosiūras laiko „ide. priešpriešą *r̄* – *r̄̄*“.²⁶ Šiame darbe jis teigia, kad iš šių ide. ilgųjų garsų ir balsių lietuvių kalboje atsirado

²⁰ Šią idėją galėjo pagrįsti ir faktas, kad senovės graikų kalbos kirtis taip pat buvo muzikinis, nors, kaip matome iš nurodytų atitikmenų, šiais atvejais jis nebuvo esminis.

²¹ Galime pastebėti, kad savo darbuose F. Fortunatovas vartoja J. Baro (Bārs / Baar) terminologiją, išverstą į rusų kalbą: „gedehnte Länge“ – *длительная долгота* ir „gestossene Länge“ – *прерывистая долгота*, tuo tarpu A. Bilenšteinas vartojo terminus – „gedehnter Ton“ – *длительный тон*“ ir „gestossener Ton“ – *прерывистый тон*, plg. Fortunatovas 1993, 182; jo panaudoti šių mokslininkų darbai – žr. p.181.

²² Iš F. Fortunatovo darbų galima padaryti išvadą, kad pirmoji priegaidė buvo panaši į lietuvių kalbos tvirtapradę (akūtine), o antroji – į tvirtagale (cirkumfleksinę). Pvz., kalbėdamas apie ide. prokalbės dvibalsius, Fortunatovas (1961, 32) rašo, kad lietuvių prokalbėje senieji dvibalsiai su akūtinium ilgumu virto dvibalsiais su tvirtaprade priegaide, o su cirkumfleksiniu ilgumu – dvibalsiais su tvirtagale priegaide.

²³ Plg.: „*qu'on ne pouvait douter que ces langues n'eussent connu elles-mêmes les différences toniques si spéciales qui caractérisent l'idiome baltique*“ (Saussure 1922, 497).

²⁴ Reikia pridėti ir *r̄r* – O. P.

²⁵ Šį terminą vartoja F. de Sosiūras (1894/1922, 497), be abejo, turėdamas omenyje toninę (supersegmentinę) priešpriešą ir fonologinę (segmentinę) priešpriešą.

²⁶ Ir atitinkamai *ī* ir *ī̄* – O. P.

tvirtapradė, o iš atitinkamų trumpųjų garsų ir balsių – tvirtagalė priegaidė. Šveicarų mokslininkas tai išreiškia formule *pīlnas – vīl̥kas*. Po to jis rašo, kad „*sanskrito kalbos priešprieša ūr – r̥, jau nagrinėta kaip intonacijos faktas [...], daugiau negali būti laikoma intonacijos faktu* (Saussure 1894)²⁷.

Iš čia mes matome, kad F. de Sosiūro nuomonė apie priegaides yra paremta prielaidomis. Pirma, nurodytų lietuvių kalbos ir sanskrito priešpriešų šaltinis yra ide. prokalbė; antra, senovės indų, graikų ir lotynų kalbos anksčiau taip pat turėjo priegaides. Iš to gali sekti išvada, kad ide. kirtis buvo muzikinis. Tačiau F. de Sosiūro pateiktoje išvadoje aiškiai pasakyta, kad priešprieša *f̄ – r̄* nėra toninė. Tai reiškia, kad ide. prokalbėje nebuvo (vartojant dabartinę terminologiją) toninių fonologinių opozicijų. Tačiau ši, mano manymu, teisinga išvada prieštarauja jo (1896, 157) kartu su F. Fortunatovu (1897²⁸, 62) suformuluotam dėsniui apie kirčio kėlimąsi iš cirkumfleksinio skiemens į akūtinį. Šis dėsnis buvo pavadintas abiejų mokslininkų vardu²⁹. Čia F. de Sosiūras palaikė F. Fortunatovo postulata, kad ide. prokalbėje kirtis buvo nepriklausomas nuo priegaidžių, teigdamas: „*tvirtapradė priegaidės buvo būdingos (arba egzistavo tam tikru laiku) visiems ilgiesiems balsiams – tiek kirčiuotiems, tiek nekirčiuotiems, tiek žodžio galo skiemenyse, tiek ir ne žodžio galo skiemenyse*“ (Saussure 1894)³⁰. Tačiau kitur šiame straipsnyje jis pats sau prieštarauja, teigdamas, kad „*nekirčiuotoje pozicijoje priegaidė lieka mums paslėpta, ji pasireiškia dėka kirčio, kuris perteikia jai intensyvumą*“ (Saussure 1894)³¹. F. de Sosiūras, aiškiau negu F. Fortunatovas³², formuluoja

²⁷ Plg.: „*skr. ūr – r̄ était tout à l’heure, elle aussi, un fait d’intonation et ne l’est plus... elle n’est pas davantage un fait d’intonation*“ (Saussure 1922, 498).

²⁸ Darbas paskelbtas 1895 m.

²⁹ Tik, kaip žinoma, pirmasis jį atrado lietuvių prokalbėje, o antrasis – baltų–slavų prokalbėje. Vėliau reliatyvi šio dėsnio chronologija tapo diskusijos objektu.

³⁰ Plg.: „*intonations «geschliffen» et «gestossen» existent (ou ont existé à un moment donné) aussi bien chez les longues atones que chez les longues toniques*“ (Saussure 1922, 490).

³¹ Plg.: „*l’intonation, il est vrai, nous demeure cachée en syllabe atone; elle ne devient visible directement qu’a la faveur de l’accent qui la rend intense*“ (Saussure 1922, 491).

³² Plg. „Я определяю различие между дифтонгами и дифтонгическими сочетаниями с краткой неслоговой частью (т.е. „*краткими звуками*“ – О. Р.) и дифтонгами и дифтонгическими сочетаниями с некроткой неслоговой частью (т.е. „*долгими звуками*“ – О. Р.): и.е. дифтонги и дифтонгические сочетания первого вида имели в литовско-славянском („*балто-славянском*“ – О. Р.) прерывистую долготу, и потому дифтонги и дифтонгические сочетания второго вида представляли здесь длительную долготу“ (Fortunatovas 1956, 292–293).

tezė ir pateikia nemažai pavyzdžių, kad lie. kalbos pirminė tvirtapradė priegaidė atsirado ten, kur ide. prokalbėje balsiai buvo ilgi, o pirminė tvirtagalė priegaidė – kur joje balsiai buvo trumpi. Tačiau ši tezė nebuvo iki galo išnagrinėta³³. F. Fortunatovas vienas iš pirmųjų atkreipė dėmesį į priegaidžių kitimą, pvz., ($' \rightarrow \sim$) lie *jóti* ir *jōdinti*³⁴ (plg. Fortunatovas 1961, 16). Šį reiškinį išsamiau tyrė F. de Sosiūras, pavadinęs jį metatonijos (*métatonie*) terminu (žr. Sosiūras 1894/1922, 434), dabar plačiai vartojamu akcentologijoje. Šios F. Fortunatovo ir F. de Sosiūro idėjos tapo kertiniu akcentologijos akmeniu.

Anksčiau minėtame darbe F. Fortunatovas (1880) visų pirma nustato dvi atitikmenų eiles (*A* ir *B*), esančias tarp baltų kalbų (pirmiausia – lietuvių kalbos) priegaidžių junginiuose *VR* ir jų modifikacijų *VRV* / *RV* slavų kalbose. Šiuos atitikmenis jis pagrindžia gausybe pavyzdžių, kuriuos kartoja ir dabartiniai priegaidžių tyrinėtojai, plg.:

A.

- lie. *vařnas* – r. *vòronb*, serb. *vrân*, ček. *vrán*;
 lie. (a. sg.) *bařzda* – r. *bòrodu*, serb. *brâdu*, (ček. *bradu* – O. P.);
 la. *dârgs* ‘brangus’ – r. *dòrogb*, serb. *drâg*, ček. *draho*, bulg. *dragò*
 la. *zèlts* ‘auksas’ – r. *zòloto*, serb. *zlâto*, ček. *zlato*, sorb.(a) *zlo-to* ir

B.

- lie. *várna*, la. *várna*³⁵ – r. *voròna*, serb. *vrâna*, ček. *vrána*, sorb.(a) *wróna*;
 lie. *kárvė* – r. *koròva*, serb. *krâva*, ček. *kráva*, sorb.(a) *kruwa*;
 lie. *dėlna*, la. *dėlna*³⁶ – r. *dolònb*³⁷, serb. *dlân*, ček. *dlaň* (vietoj *dláň*), sorb.(a) *dlón*;
 lie. *málti*, la. *màlt* – r. *molòtb*, serb. *mljèti* / *mlèti*, ček. *mlíti*, sorb.(a) *mlěc* ir t. t.

(plg. Fortunatovas 1880, 578–579).

³³ Šio straipsnio F. de Sosiūras neužbaigė, nors ir planavo užbaigti (straipsnio gale, p. 446 yra nurodyta, kad jis bus tęsiamas). Greičiausiai jis susidūrė su problemomis, kurių pats negalėjo išspręsti.

³⁴ Šį žodį, reiškiantį ‘versti joti’, F. Fortunatovas ima iš F. Kuršaičio tarmės, žr. Fortunatovas 1961, 16.

³⁵ Tais laikais dar nebuvo nustatyti lietuvių ir latvių kalbų priegaidžių atitikmenys, todėl F. Fortunatovas vartoja tarminę formą; la. bk. kalbos forma – *vârna*.

³⁶ Žr. aukščiau; la. bk. kalbos forma – *dėlna*.

³⁷ Iš kur r. *lodònb*, *ladònb*, plg. Fortunatovas 1880, 579.

Remdamasis šiais atitikmenimis F. Fortunatovas daro dvi išvadas:

1) slavų prokalbėje buvo dviejų priegaidžių opozicija, kurią, jo manymu, rodo kirčio refleksai rytų slavų kalbų formose su pilnabalsiškumu, serbų–kroatų formos su skirtingomis priegaidėmis, o čekų formos – su skirtingais ilgumais. Kirtis pirmame mišriųjų dvigarsių balsyje atsirado iš junginių su tvirtaprade priegaide, o antrame – iš junginių su tvirtagale priegaide.

2) lietuvių kalba turi tvirtapradę priegaidę ten, kur slavų prokalbėje buvo tvirtagalė priegaidė; ir atvirkščiai – tvirtagalė priegaidė lietuvių kalboje yra ten, kur slavų prokalbėje buvo tvirtapradę priegaidė. Tuo remiantis buvo padaryta išvada, kad šios priegaidės abiejose kalbose yra skirtingos.

Vėliau šį klausimą išsamiau nagrinėja ir komentuoja F. Fortunatovo mokinys T. Torbjornsonas (1894, 145), kuris *VR* junginių pasikeitimą slavų kalbose aiškina schemiškai:

gòrd-* (>gòrd-*?) > **gřòd-* > **gòrod* ir t.t.

gòrch-* (>gòrch-*?) > **gřòch-* > **goròch* ir t.t.

Šias F. Fortunatovo išvadas be jokios kritikos perėmė ir kiti akcentologai. Šiomis išvadomis jie remiasi savo darbuose ir dabar. Tačiau jos prieštarauja daugybei esminių dalykų, taip pat ir kitoms paties F. Fortunatovo išvadoms. Kaip slavistas, jis įnešė svarų indėlį į slavų kalbų lyginamąją–istorinę kalbotyrą. F. Fortunatovas parodė, kad vėlyvojoje slavų prokalbėje ilgųjų ir trumpųjų balsių skirtumai virto jų kokybiniais skirtumais. Tokiu būdu slavų prokalbėje turėjo būti prarastos ir priegaidės, nes F. Fortunatovas jas postulavo tik ilgiesiems balsiams (plg. Fortunatovas 1956, 208; 1961, 14 ir kt.).

Vėliau atskirose slavų kalbose atsirado ilgųjų ir trumpųjų balsių opozicijos, taip pat priegaidės (serbų–kroatų, slovėnų kalbose), tačiau visos jos yra naujos ir jau neturi nieko bendro su atitinkamomis ide. opozicijomis, plg.:

slav. (nauji) \bar{V} – ide. *V*, plg. sebr.-kr., slov. *mêd* – gr. μέθυ, lie. *medūs*; sebr.-kr. *nôc*, slov. *nôč* – lat. *nox*, lie. *nakiūs*; sebr.-kr. *râž* – lie. *rugỹs* ir t.t.;

slav. *V* (nauji) – ide. \bar{V} , plg. sebr.-kr. *sìr*, slov. *sìr* – lie. *sūris*, *sūriūs*; sebr.-kr. *ìva* – lie. *ievà*, v.a.k. *îwa*; sebr.-kr., *ùcho* (s.sl. ούχο) – lie. *ausis*, lo. *auris* ir t.t. Be to, ten, kur serbų–kroatų, slovėnų kalbose

yra ilgieji balsiai, čekų, slovakų kalbose yra trumpieji ir atvirkščiai (plg. Fortunatovo A ir B pavyzdžius aukščiau).

Taip pat reikia pastebėti, kad lietuvių ir slavų kalbų žodžių morfonologinė struktūra smarkiai skiriasi (lie. *VR* :: slav. *RV / VRV*), be to, lie. kalbos opozicijos, pvz. *vařna* : *várna*, yra vienmatės, o slavų, pvz. r. *voróna* : *vóron*, yra daugiamatės. Reikia atkreipti dėmesį ir į tai, kad priegaidės, kaip supersegmentiniai vienetai, negali egzistuoti be jų segmentinių pagrindų – balsių ir sonantų. Negalima įrodyti, kad skiemenų struktūra ir ją sudarantys balsiai, dvibalsiai ir mišrieji dvigarsiai gali pasikeisti, o jų priegaidės lieka nepasikeitę. Tai buvo ne tik F. Fortunatovo klaidos. Jos atspindi tuometinio kalbotyros mokslo ir jo metodologijos lygį.

Kitu svarbiu F. Fortunatovo, kaip akcentologo, atradimu tapo priegaidžių nustatymas prūsų kalboje. Remdamasis trečiojo prūsų Katekizmo duomenimis, jau pirmajame akcentologijai skirtame darbe F. Fortunatovas (1880, 580–581) pateikė preliminarias išvadas apie prūsų ir lietuvių kalbų priegaidžių atitikmenis. Išsamiau šiuos atitikmenis jis aprašė atskirame tyrime (Fortunatovas 1895). Šiuose abiejuose darbuose rusų mokslininkas nustatė, kad prūsų kalboje ilgumo ženklas ant dvibalsio, mišriojo dvigarsio pirmojo dėmens ir ant balsio žymėjo tvirtapradę priegaidę, o ant antrojo dvibalsio dėmens³⁸ – tvirtagalę priegaidę. Be to, jis parodė, kad ten, kur prūsų kalboje buvo tvirtapradę priegaidę, lietuvių kalboje buvo tvirtagalė, ir atvirkščiai: kur prūsų kalboje buvo tvirtagalę priegaidę, lietuvių kalboje buvo tvirtapradę, plg.:

apr. (a. sg.) *mērgan* – lie *meřga*, apr. *piēnks* – lie *peñkas*, apr. *kīrdimai* – lie. *giřdziame*³⁹ ir kt.;

apr. (a. sg.) *saūnan* – lie *sūnu*, apr. *geīwan* – lie *gývas*, apr. *boūt* – lie. *būti* ir kt.

F. Fortunatovas bandė nustatyti atitikmenis ir tarp prūsų bei slavų kalbų, pateikęs tokius pavyzdžius: apr. *kērschan* – r. *čèrezь* ‘per’, apr. *gīrbīn* (< *gērben*) ‘skaičius’ – r. *žèrebej* ‘burtai’, apr. *kērdan* ‘laikas’ – r. *čeredà*, s. sl. *čřèda* (< **čerdà*) ‘laiko tarpas’. Iš to seka, kad

³⁸ Mišriųjų dvigarsių antrieji dėmenys nebuvo žymimi, nes jiems žymėti nebuvo specialų diakritinių ženklų.

³⁹ Tarminė forma, lie. bk. forma – *giřdime*.

prūsų tvirtapradė priegaidė atitinka slavų tvirtapradę priegaidę, o abi šios priegaidės atitinka lietuvių kalbos tvirtagalę priegaidę. Nors tokių pavyzdžių kiekis yra ribotas ir jų akcentologai paprastai necituoja, tačiau idėja, kad prūsų ir slavų priegaidės buvo panašios ir skyrėsi nuo lietuvių kalbos priegaidžių, buvo nepagrįstai perimta ir plačiai paplito tradicinėje akcentologijoje.

Silpniausia F. Fortunatovo straipsnio (1880), kuriuo prasidėjo ide. ir baltų–slavų akcentologija, vieta buvo latvių kalba. Jame F. Fortunatovas pateikė mažai latvių kalbos pavyzdžių, ir beveik nieko nekalbėjo apie jos priegaidžių santykius su kitų baltų ir slavų kalbų priegaidėmis. Tą sąlygojo priežastys, kurias vėliau paaiškino pats F. Fortunatovas. Faktai liudija, kad F. Fortunatovas stovėjo prie dabartinės latvių akcentologijos pradmenų. Į tai mes turime atkreipti ypatingą dėmesį, nes šis dalykas iki šiol nebuvo pastebėtas.

Latvių kalbos prozodinę sistemą su trimis priegaidėmis pirmas nurodė J. Neilandas (Neuland / Neilands) 1874 m., o po jo – K. Lindė 1881 m. Po to daugiau negu dešimt metų nepasirodė nė vieno straipsnio šia tema. Į šiuos faktus atkreipė dėmesį F. Fortunatovas latvių akcentologijai skirtame darbe (žr. Fortunatovas 1993, 190–191). Jis kreipėsi į J. Velmę⁴⁰, ragindamas latvių kalbininkus aprašyti Latvijos tarmes, turinčias trijų priegaidžių sistemą. Į šį raginimą atsiliepė J. Pelekas ir J. Endzelynas. Pirmasis parašė nedidelį straipsnelį apie Cėsio, Dzerbenės ir kitų aplinkinių vietovių tarmes (Peleks 1894), o antrasis – didelį straipsnį apie Valmieros apylinkių tarmes (Endzelīns 1897). J. Endzelyno straipsniui pritarė J. Neilandas (1897), nurodęs, kad būtent šių tarmių pagrindu jis jau 1874 m. buvo aprašęs trijų priegaidžių sistemą. Vėliau apie šią sistemą taip pat rašė P. Šmitas (1899). Šie darbai padėjo tvirtus latvių akcentologijos pamatus ir paskatino šios kalbotyros krypties intensyvią raidą.

Viename savo straipsnyje (Poliakovas 1996, 165) atkreipiau dėmesį į tai, kad remdamasis Endzelynu, F. Fortunatovas pirmasis nustatė atitikmenis, esančius tarp dviejų lietuvių ir trijų latvių priegai-

⁴⁰ Plg. Velmė (1894, 23). 1883–1922 m. J. Velmė dirbo vokiečių kalbos lektoriumi Maskvos universitete, kuriame iki 1902 m. su juo bendravo F. Fortunatovas. Jo redaguotame žurnale „Austrums“ (1896, 12, 939–941) F. Fortunatovas paskelbė recenziją, skirtą J. Lautenbacho knygai apie lietuvių ir latvių liaudies kūrybą.

džių (plg. Endzelīns 1911, 49, 1974, 381). Tačiau ilgai nebrivo galima suprasti, ar F. Fortunatovas nepadarė klaidos. Apie šiuos atitikmenis jis rašė savo lietuvių kalbos fonetikos paskaitose (1890–1891 m., 1891–1892 m.). F. Fortunatovas teigė, kad (1) lietuvių kalbos tvirtagalė priegaidė (r. „*восходящее ударение*“) atitinka latvių kalbos cirkumfleksinę (r. „*прерывистая*“) priegaidę; o lietuvių kalbos tvirtapradė priegaidė (r. „*нисходящее ударение*“) atitinka dvi latvių kalbos priegaides: (2a) tęstinę priegaidę (r. „*длительная долгота*“) ir (2b) cirkumfleksinę (r. „*прерывистая*“) priegaidę. Tačiau šiame darbe jis nepateikė jokių pavyzdžių (plg. Fortunatovas 1961, 16). Apie šiuos priegaidžių atitikmenis F. Fortunatovas taip pat rašė latvių akcentologijai skirtame darbe, jau pateikdamas pavyzdžių. Reikia pastebėti, kad F. Fortunatovas rašė tais laikais, kai lietuvių kalbos kirčiuotės dar nebuvo sunormintos, o kai kurie jo pateikti pavyzdžiai dabartinėje lietuvių kalboje laikomi tarminėmis formomis, plg.:

- (1) lie. *bal̂sas* (4)⁴¹ – la. *bal̂ss*, lie. *dařzas* (4) – la. *dařzs*.
 (2a) lie. *dél̂na*⁴² (1) – la. *dél̂na*, lie. *il̂gas* (1)⁴³ – la. *il̂gs*;
 (2b) lie. *kál̂nas* (3) – la. *kal̂ns*, lie. *gér̂ti* – la. *dzeř̂t*.⁴⁴

Atitikmenys 2a ir 2b nekelia jokių abejonių, nes atitinka priimtą baltų priegaidžių teoriją. Abejonių kelia pirmoji F. Fortunatovo atitikmenų eilė, nes, kaip nustatyta, lietuvių tvirtapradė priegaidė atitinka latvių krintančiąją priegaidę. Galima manyti, kad tai F. Fortunatovo klaida arba jis rėmėsi koku nors kitu latvių dialektu. Aš bandžiau šį dialektą nustatyti, tačiau tokio dialekto nėra (plg. Rudzītė 1993, 105–115, 370–371; Andronovas 1996). Atsakymą į šį klausimą radau paties F. Fortunatovo darbe. Jo darbuose vartojama terminologija yra labai paini. Livonijos („*лифляндские говоры*“) tarmėse⁴⁵

⁴¹ Daiktavardžių kirčiuotės pateiktos straipsnio autoriaus – O. P.

⁴² F. Fortunatovas nurodo tarminę formą. Šią formą pateikia ir M. Fasmeris (žr. „*Этимологический словарь русского языка*“, 1987, I, 448), o formą *dél̂nas* jis nurodo kaip lie. ryč. Dabartinės lie. kalbos forma *dél̂nas* priklauso 3 kirčiuotei.

⁴³ F. Fortunatovas pateikia tarminę formą, kuri dabartinėje lie. kalboje priklauso 3 kirčiuotei, tačiau ji neprieštaruja F. Fortunatovo teorijai. Apie lietuvių ir latvių kalbų priegaidžių atitikmenų skirtumus žr. Zinkevičius 1966, 32–49, Kazlauskas 1968, 5–122; plg. Poliakovas 1996, 169.

⁴⁴ Plg. „*Об ударении и долготе в балтийских языках. II. Долгота в литовском языке*“. Rusijos Mokslų akademijos archyvo Sankt Peterburgo skyrius, фонд. 90, оп. 1, ед. хр. 23, л. 3.

⁴⁵ Dabartinės latvių kalbos vidurio tarmė.

be tęstinės priegaidės jis skiria cirkumfleksinę priegaidę su nepilnu lūžimu (r. „долгота с неполным перерывом“) ir cirkumfleksinę priegaidę su pilnu lūžimu (r. „долгота с полным перерывом“). Iš to seka, kad pirmoje priegaidžių atitikmenų eilėje F. Fortunatovas teisingai nurodė latvių kalbos formas su krintančiąja priegaide (r. „долгота с неполным перерывом“), tačiau specialiu ženklu šios priegaidės nepažymėjo.

Latvių priegaidžių žymėjimo sistema atsirado ne iš karto.

Pvz., dvigarsiuose krintančiąja priegaidę K. Lindė (1881, 48) žymėjo akūto ženklu ant pirmojo dvibalsio dėmens (*bráukt* [bräukt] ‘braukti’, tęstinę priegaidę – akūto ženklu ant antrojo dvibalsio dėmens (*kaúls* [kāuls] ‘kūlas’), laužtinę priegaidę – kableliu (‘) virš antrojo dėmens (*aúgt* [aūgt] ‘augti’).

J. Neilandas (1897) tęstinei priegaidei žymėti vartojo brūkšnelį virš balsės (*tēhws* [tēws] ‘tėvas’), krintančiąjai priegaidei – kablelį virš balsės arba gravį (*lauks* [lāuks] ‘laukas’ / *bèhrns* [bèrns] ‘bėrnas’), laužtinei priegaidei – akūtą (*zírgs* [zifgs] ‘žirgas’).

J. Pelekas (1894) tęstinę priegaidę žymėjo taip pat kaip J. Neilandas, krintančiąją – ^, laužtinę – `.

Dabartinę latvių kalbos priegaidžių žymėjimo sistemą įvedė J. Endzelynas⁴⁶ (1922, 21–25), kuri prigijo dabartinėje akcentologijoje, plg.:

1. lie. ~ (2, 4)⁴⁷ – la. `;

lie. *tōs* – la. *tàs*, lie. *aūš*⁽⁴⁾ – la. *àusi*, lie. *piřkti* – la. *piřkt*.

2a. lie. ' (1)⁴⁸ – la. ~:

lie. *mótė* – la. *māte*, lie. *bėržas*⁴⁹ – la. *beřzs*, lie. *árti* – la. *ařt*;

2b. lie. ' (3)⁵⁰ – la. ^:

lie. *kėlmas* – la. *céłms*, lie. *rýtas* – la. *rīts* lie. *gėrti* – la. *dzeřt*.

⁴⁶ Savo pirmame latvių akcentologijai skirtame straipsnyje J. Endzelynas (1897, 118–119 ir kt.) žymėjo tęstinę priegaidę taip pat, kaip J. Neilandas.

⁴⁷ Tokie pat atitikmenys egzistuoja tarp lietuvių ir latvių veiksmažodžių.

⁴⁸ Tokie pat atitikmenys egzistuoja tarp lietuvių ir latvių veiksmažodžių.

⁴⁹ Tarminė forma, priklausanti 1 kirčiuotei; dabartinėje lie. kalboje ši forma priklauso 3 kirčiuotei.

⁵⁰ Tokie pat atitikmenys egzistuoja tarp lietuvių ir latvių veiksmažodžių.

Jei užrašytume F. Fortunatovo nustatytą pirmąją lietuvių ir latvių kalbų priegaidžių atitikmenų eilę, taikydami J. Endzelyno latvių kalbos priegaidžių žymėjimo sistemą, pvz., (1) lie. *bašsas* – la. *bāšss*, lie. *dažzas* – la. *dāzss*, tai tokiu atveju F. Fortunatovo pranašumas, nustatant lietuvių ir latvių kalbos priegaidžių atitikmenis⁵¹, apie kuriuos rašė latvių kalbininkas (Endzelīns 1911, 49, 1974, 381)⁵², nekeltų jokių abejonių. F. Fortunatovas taip pat teisingai nurodė, kad trys latvių kalbos priegaidės atsirado iš dviejų baltų prokalbės priegaidžių. Toks požiūris buvo naujoviškas, nes P. Šmitas (1899; Poliakovas 1984, 12) teigė, kad visos trys latvių priegaidės tęsia ide. ir baltų prokalbių priegaides.

Be F. Fortunatovo atradimų, svarbią reikšmę akcentologijos vystymuisi taip pat turėjo A. Leskyno (1881) ir A. Becenbergerio (1883) tyrimai.

A. Leskynas straipsnyje apie žodžio galo kiekybės santykius suformulavo dėsnį lietuvių kalbai: „*Senąjį ilgumą išlaikė tie pirminiai žodžio galo ilgieji skiemenys, kurie turėjo tvirtagalę priegaidę; tie, kurie turėjo tvirtapradę priegaidę – sutrumpėjo*“⁵³ (plg. Leskien 1881, 189). Nors straipsnio apimtis yra nedidelė (vos daugiau negu du puslapiai), tačiau jame Leskynas šį dėsnį įtikinamai pagrindė daugeliu pavyzdžių, remdamasis daiktavardžių (*valdžią – katė, ranką, rankas – raňkos, mergōs*), būdvardžių (*gerū – gerū-ju, gerà – geró-ji*), veiksmažodžių (*sukū – sukū-s, sukì – suké-s*) paradigmomis.⁵⁴ Sutrumpėjimo nebuvo ilgose nekirčiuotose galūnėse. Galima manyti, kad jose irgi anksčiau galėjo būti tvirtagalė priegaidė, pvz., *raňkos* atsirado iš **raňkōs*. F. Fortunatovas paaikškino, kad vėliau pralietuvių kalboje nekirčiuotoje pozicijoje dvi priegaidės sutapo į vieną ilgumą (plg. Fortunatovas 1961, 15). Tačiau, mano manymu, tai galima paaikškinti morfonologinėmis priežastimis.

⁵¹ F. Fortunatovą ir J. Endzelyną taip pat siejo draugiški asmeniniai santykiai. Rusų mokslininkas buvo vienas iš pirmųjų, kuris palaikė jauno latvio kalbininko darbus. Taip pat galime pastebėti, kad J. Endzelynas šiltai atsiliepia apie F. Fortunatovą savo vokiškai parašytos latvių kalbos gramatikos pratarinėje (plg. Endzelīns 1922, VIII).

⁵² Plg. „...er [F. Fortunatovas – O. P.] denn auch das Verhältnis der lettischen Intonationen zu den litauischen schon vor mir bestimmt hat“ – „...jis taip pat anksčiau už mane nustatė santykius tarp latvių ir lietuvių priegaidžių“.

⁵³ Citatos vertimas – Sabaliauskas 1979, 76.

⁵⁴ Šis dėsnis naujaisiais laikais buvo šiek tiek patikslintas.

Tokiu atveju galūnių sutrumpėjimas galėjo sąlygoti galūnių unifikaciją, o tai galėjo pažeisti visą lietuvių kalbos morfologinę sistemą, bet to neįvyko.

A. Becenbergeris (1883) nustatė lietuvių ir senovės graikų kalbų priegaidžių atitikmenis žodžio galo skiemenyse. Anot jo, šioje pozicijoje minėtų kalbų priegaidės ir jų žymėjimas yra diametraliai priešingi – akūtas lietuvių kalboje yra tvirtapradė, senovės graikų kalboje – tvirtagalė priegaidė; ir atvirkščiai, cirkumfleksas lietuvių kalboje yra tvirtagalė, senovės graikų kalboje – tvirtapradė priegaidė, plg.:

g. sg. lie. *mergōs* – gr. *σκιᾶς* ‘šešėlis’;

a. sg. lie. *paczàs* (*pačiàs* <**paciās*) – gr. *ὀργιᾶς* ‘sieksnis’ (žr. Bezenberger 1883, 66).

Iš F. Fortunatovo akcentologijos darbų nesunku matyti, kad atskirų lie., latvių, senovės prūsų, slavų ir senovės graikų kalbų priegaidžių palyginimas leido daryti išvadą, kad ten, kur lie. kalboje priegaidė tvirtapradė, minėtose kalbose – tvirtagalė, o kur lie. kalboje tvirtagalė, kitose kalbose – tvirtapradė. F. Fortunatovas, kaip ir F. de Sosiūras, nespėjo įvairių teorijų ir hipotezių galutinai sujungti į vieną akcentologijos mokslo sistemą. Rusų mokslininkas jas tik apibendri- no. Pagrindiniai jo akcentologinės teorijos bruožai yra šie⁵⁵:

1) ide. prokalbėje jis rekonstruoja dvi minėtas priegaides, remdamasis, visų pirma, lie., latvių ir kai kurių slavų kalbų priegaidžių sistemomis⁵⁶.

2) ide. ir baltų prokalbėse kirtis buvo muzikinis, laisvas ir turėjo dvi priegaides, kurios galėjo būti kirčiuotuose ir nekirčiuotuose skiemenyse. Nustojus veikti Leskyno dėsniumi, „*nekirčiuotoje pozicijoje dvi priegaidės lie. prokalbėje sutapo*“⁵⁷.

3) senovės prūsų kalboje buvo dvi priegaides, kurios buvo pažymėtos trečiajame katekizme (1880, 580–581; 1895).

⁵⁵ Tezes 1), 5) ir 6) žr. Fortunatovas 1961, 14–16.

⁵⁶ Plg.: „*Относительно долгих гласных в индоевр. яз. замечаю, что на основании показаний, главным образом, балтийских языков, именно литовского и латышского, а также некоторых славянских языков, я замечаю, что индоевр. долгие гласные имели долготу двух родов. Я прихожу к этому на основании балтийских и славянских языков. В настоящее время к этому приходят и другие лингвисты, но они называют это двумя видами ударения в индоевр. яз.*“ (Fortunatovas 1961, 14).

⁵⁷ Žr. Fortunatovas 1961, 15.

4) trys latvių kalbos priegaidės atsirado iš dviejų priegaidžių. Lie. kalbos tvirtagalė priegaidė atitinka latvių kalbos cirkumfleksinę priegaidę su nepilnu lūžimu (= krintančiąją priegaidę – O. P.), o lie. kalbos tvirtapradė priegaidė vienais atvejais atitinka latvių kalbos tęstinę priegaidę, kitais atvejais – cirkumfleksinę priegaidę su pilnu lūžimu (= stumtinę priegaidę – O. P.).

5) lie. kalbos tvirtapradė priegaidė atitinka latvių, senovės prūsų, slavų ir senovės graikų kalbų tvirtagalę priegaidę, o lie. kalbos tvirtagalė priegaidė atitinka šių kalbų tvirtapradę priegaidę.

6) „šios ide. ilgųjų balsių priegaidės išliko baltų-slavų prokalbėje, baltų prokalbėje ir iki šiol išlieka latvių kalboje“⁵⁸.

Šią F. Fortunatovo akcentologinę teoriją perėmė J. Endzelynas (1899, 274), pareiškęs, kad lie. kalboje priegaidės pasikeitė, o latvių, senovės prūsų, slavų ir senovės graikų kalbose – ne. Šią išvadą palaiškė K. Būga (1924, XXXII/1961, 45). Tačiau ją galima būtų palaikyti tik tuo atveju, jeigu būtų galima visų minėtų kalbų priegaidės tiesiogiai lyginti vieną su kita. O to padaryti neįmanoma.

Vėliau daugelį iš nagrinėtų idėjų aprašė ir savo monografijose išpopuliarino Chr. Stangas (1957, 20; 1966, 125). Dėl šio mokslininko įtakos jas perėmė ir kiti akcentologijos specialistai, dažnai net nepagalvodami, kad jų šaltiniu buvo F. Fortunatovo darbai. Tačiau sisteminio ir kritinio vertinimo šio ir kitų akcentologijos pradininkų teorijos bei jų metodologija iki šiol nesulaukė. O be jo sėkmingas akcentologijos vystymasis yra neįmanomas.

Galime pastebėti, kad klasikinė akcentologija susiformavo tuo metu, kai nebuvo griežtai atskirti fonetiniai ir fonologiniai dalykai, o reliatyvi chronologija neretai buvo ignoruojama. Pagrindinis klasikinės akcentologijos metodas, Chr. Stango (1957, 3) pavadintas eklektiniu⁵⁹, yra visiškai subjektyvus bei leidžia savivalę. Jis neatitinka dabartinės kalbotyros mokslo metodologijos lygio. Visų pirma,

⁵⁸ Plg. „Эти два вида долготы индоевр. долгих гласных сохраняются в лит.–слав. яз. сохраняются в общ.балт. яз. и до сих пор сохраняются в латышском языке“ (Fortunatovas 1961, 14).

⁵⁹ „My approach is eclectic... in one case I may consider a Štokavian form as being the oldest, while in another case I may select a Čakavian, and in a third a Russian etc., without any other criterion but the fact that the particular form selected is best capable of explaining other forms“ (Stang 1957, 3).

šis metodas prieštarauja struktūrinės lingvistikos principams. Toks metodas leidžia kontaminuoti įvairias akcentines struktūras ir kurti tokias sistemas, kurių atskiros dalys nėra tarpusavyje susijusios. Supersegmentiniai elementai yra priklausomi nuo segmentinių, o ne atvirkščiai. Dėl to, priegaidžių, kaip ir balsių, pasikeitimas yra tiesiogiai susijęs su žodžio morfonologinės struktūros pasikeitimu. Mano manymu, šiuolaikinės akcentologijos teorijos pagrindus turėtų sudaryti struktūrinės lingvistikos principai, griežtas reliatyvios chronologijos paisymas, morfonologijos bei lie. ir latvių kalbų eksperimentinės fonetikos tyrimų duomenys.

Literatūra

- Andronovas 1996
Андронов Алексей. – Некоторые замечания о просодических явлениях в диалектах латышского языка и их представлении на карте. *Baltistica*, XXXI (2), 201–212.
- Berezinas 1968
Березин, Федор Михайлович. – *Очерки по истории языкознания в России*. М.
Bezzenberger, A. 1883. – Grammatiche Bemerkungen. – *BB*, 7, 61–78.
Būga, Kazimieras. 1924 – *Lietuvių kalbos žodynas*. Kaunas. = *Rinkiniai raštai*, t. III. Vilnius 1961.
- Buličius 1902
Булич, Сергей Констант. – Фортунатов, Филипп Федорович. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. С. Петербург, том XXXVI, 322–323.
Collinge, N. 1985 – *The Laws of Indo-European*. Amsterdam/Philadelphia.
Dybo 1977
Дыбо, Владимир Антонович. – Работы Ф. де Соссюра по балтийской акцентологии. *Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию*. М., 583–597.
- Elizarenkova 1982
Елизаренкова Татьяна Яковл. – *Грамматика ведийского языка*. М.
Endzelīns, Jānis. 1897 – Diftongu un gaŗo vokāŗu izruna latvieŗu valoda, *Rakstu krājums*, XI, S.107-121.
Endzelīns⁶⁰, Jānis. 1899 – Über den lettischen Silbenakzent, *BB*, XXV, S.259-274. = *Darbu izlase*. Sēj. 1. Rīga. 1971, 117–132.
Endzelīns, Jānis. 1922 – *Lettische Grammatik*. Rīga.
Endzelīns, Jānis. 1951 – *Latvieŗu valodas gramatika*. Rīga.
Endzelīns, Jānis. 1911 – *Baltica*. KZ, XLIV, 1/2, 46–69.
Endzelīns, Jānis. 1974 – *Darbu izlase*, t. II.
Fortunatovas 1872 – Литовские народные песни, собранные Ф. Фортунатовым и Всеv. Миллером. *Известия Московского университета*, 1, 125–165; 2–3, 427–531.

⁶⁰ Šio mokslininko vokiŗkai paraŗytuose darbuose vartojama pavardės forma yra Endzelin.

- Fortunatovas 1875
Фортунатов, Филипп. – „*Sāmavēda – Āraṇyaka – Saṃhītā**. Приложение: Несколько страниц из сравнительной грамматики индоевропейских языков М.
- Fortunatovas 1880
Фортунатов, Филипп. Zur vergleichenden Betonungslehre der lituslavischen Sprachen, *Afs/Ph*, Bd.4, 575-89.
- Fortunatovas 1895
Фортунатов, Филипп. Об ударении и долготе в балтийских языках. I. Прусский язык. *РФВ*, XXXIII, 252-297 = *ВВ*, 1897, 22(2), 153-188.
- Fortunatovas 1897
Фортунатов, Филипп. Критический разбор сочинения Г. К. Ульянова “Значения глагольных основ в литовско-славянском языке”. *Отчет о присуждении Ломоносовской премии в 1895 г. – Сборник ОРЯС ИАН*, 1897, 64, II, 1-158.
- Fortunatovas 1956
Фортунатов, Филипп. Сравнительная фонетика индоевропейских языков. Краткий очерк. *Избранные труды*. М. 1956.
- Fortunatovas 1961
Фортунатов, Филипп. Лекции⁶¹, по фонетике литовского языка читанные в Московском университете в 1890-1891 и 1891-1892 ак. г.г. *Ārsbok* 1957/1958. Lund 1961, 5-63.
- Fortunatovas 1993
Фортунатов, Филипп. Об ударении и долготе в балтийских языках. II. Долгота в латышском языке. Spaudai parengė O. Poliakovas. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, XXX, 181-213.
- Girdenis, Aleksas;
Pupkis, Aldonas. 1974 – Pietinių vakarų aukštaičių priegaidės (prozdiniai požymiai). *Eksperimentinė ir praktinė fonetika*, T. 6, 107-125.
- Girdenis, Aleksas. 2000 – *Kalbotyros darbai*. T. 1. Vilnius.
- Grigorjevs Juris. 1998 – Latviešu valodas patskaņu akustisko ideālfomu noteikšana. *Linguistica Lettica*, Sēj. 3, 163-180.
- Grigorjevs, Juris;
Remerts, Andris. 2004 – Latviešu literārās valodas intonāciju funkcionalitāte mūsdienās. *Baltu filologija*, XIV (2), 33-50.
- Hirt, Hermann. 1929 – *Indogermanische Grammatik*. T. V. Der Akzent. Heidelberg.
- Kazlauskas, Jonas. 1968 – *Lietuvių kalbos istorinė grammatika* (Kirčiavimas, daiktavardis, veiksmazodis). Vilnius.
- Kudirka, Robertas. 2004 – Акустические характеристики слоговых акцентов современного латышского языка. *Linguistica Lettica*, 13, 81-110.
- Kurschat, Friedrich. 1849 – *Beiträge zur Kunde der litauischen Sprache*, H. 2. Laut- und Tonlehre der litauischen Sprache. Königsberg.
- Kurschat, Friedrich. 1876 – *Grammatik der litauischen Sprache*. Halle.
- Leskien, August. 1881 – Die Quantitätsverhältnisse im Auslaut des Litauischen. *Afs/Ph*, Bd. 5, 188-190.

⁶¹ Šias paskaitas parsivežė į Švediją T. Torbjornsonas, kuris rugsėjo 1891 – gegužės 1892 (plg. Torbiörnsson 1932, 362-364) mokėsi pas F. Fortunatovą. Vėliau paskaitos pateko į V. Rūkis-Dravinio rankas, kuri jas išleido. Apie tai ši mokslininkė papasakojo straipsnio autoriui 1985 m., padovanojusi jam šį darbą.

- Lindē, K. 1881 – Beitrag zur Phonetik der lettischen Sprache. *Magazin der Lettisch – Literarischen Gesellschaft*, Bd. 16, 2. St., 43–56.
- Markusa, Dace. 1993 – *Zilbes intonācija. Zilbes intonācija latviešu valodas skaņu mācībā*. Rīga.
- Nesselmann G. H. F. 1953 – *Litauische Volkslieder gesammelt, kritisch bearbeitet und metrisch übersetzt*. Berlin.
- Neuland, Janis. 1897 – Ueber die dreifache Aussprache lettischer Vokale und Diphthongen. *Magazin, herausgegeben von der Lettisch-Literarischen Gesellschaft*, Bd. XX, 1, 1–13.
- Osthoff, Heinrich;
Brugmann, Karl. 1878 – Morphologische Untersuchungen. Erster teil. Leipzig.
- Pakerys, Antanas. 1982 – *Lietuvių bendrinės kalbos prozodija*. Vilnius.
- Peleks, Janis. 1894 – Par Latveešu vokaļu garumu. *Rakstu krājums. 9. krājums*, 29–31.
- Petersonas 1956 – Академик Ф. Ф. Фортунатов. *Фортунатов. Ф. Ф. Избранные труды*. М., 5–20.
- Петерсон, Михаил Никол.
Pettersson, Herbert. 1911 – *Studien zu Fortunatovs Regel*. Lund: Lindsted.
- Poliakovas, Olegas. 1984 – *Сравнительно-историческое языкознание в России конца XIX – начала XX века* (Принципы построения сравнительно-исторических грамматик). Рукопись канд. диссерт. М. – „В девичестве Шлөггерите“ *Вильнюс*, 5, 149–160.
- Poliakovas, Olegas. 1990 – Zur Rekonstruktion der balto-slavischen Intonationen. *Baltistica*, 1996, XXXI (2), 163–179.
- Poliakovas, Olegas. 1996 – *Latviešu valodas vēsturiskā fonētika*. Rīga.
- Rudzīte, Marta. 1993 – *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940 m.* Vilnius.
- Sabaliauskas, Algirdas. 1979 – A propos de l'accentuation lituanienne (intonations et accent proprement dit). *Mémoire de la Société de linguistique*, t. VIII, 425–446 = Indogermanische Bibliothek. Zweiter Band. Recueil des publications scientifiques de Ferdinand de Saussure. Heidelberg. 1922, 490–512.
- Saussure, Ferdinand de. 1894 – Accentuation lituanienne. *Indogermanische Forschungen*. 6. Bd., Anzeiger, 157–166.
- Stang, Christian. 1957 – *Slavonic accentuation*. Oslo.
- Stang, Christian. 1966 – *Die vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*. Oslo etc.
- Stelle, 1971 – *Акустическая характеристика ударного вокализма латышского литературного языка*: Автореф. диссерт. ... канд. филолог. наук. Рига.
- Стелле, Анита Э.
Stundžia, Bonifacas. 1995 – *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema*. Vilnius.
- Šmitas 1899 – Троякая долгота в латышском языке. *Сборник ОРЯС*, т. LXVII, № 2, 1–48.
- Шмидт, Петер
Torbiörnsson, Tore. 1894 – Liquida-Metathese in den slavischen Sprachen. – *BB*, 20, 124–148 = Likvida-metates i de slaviska språken. – *Språkveten skapliga Sällskapets i Upsala, Förhandlingar* 1891-1894.
- Torbiörnsson, Tore. 1932 – *Zur Akzentuierung der sekundären Nominalableitungen im Litauischen*. Leipzig-Uppsala.
- Velme, Jēkabs. 1894 – Par Latveešu vokaļu trejado garumu. *Rakstu krājums. 9. krājums*, 23–28.
- Zinkevičius, Zigmās. 1966 – *Lietuvių kalbos dialektologija*. Vilnius.

Olegas Poliakovas
Lietuvių filologijos katedra
Vilniaus universiteto
Kauno humanitarinis fakultetas
Muitinės 8
LT-44280, Kaunas
Lietuva
oleg.poliakov@ff.vu.lt

SUMMARY

Filipp Fortunatov and the Beginning of the Indo-European Accentology

Olegas Poliakovas

In the Indo-European accentology there are a lot of unsolved problems. The weakest point of it is its methodology. Some problems appear not due to different theoretical views or various interpretations of the same facts but because of lack of knowledge of the history of accentology. Although a huge number of works were devoted to different problems of this branch of linguistics, its history leaves in many aspects unknown. Its knowledge could help us to find definite mistakes and thus to solve some current problems. The presented article reviews shortly the history of the main trends in the Indo-European accentology. Its beginning is connected with the name of F. Fortunatov and his Moscow linguistic school. Reviewing the contribution made by this scholar to the Indo-European and Balto-Slavonic accentology we must pay a definite tribute to his merits but at the same time to point out his mistakes that are spread in the modern accentology.

KOPSAVILKUMS

Filipp Fortunatovs un indoeiropiešu akcentoloģijas sākotne

Olegas Poliakovas

Indoeiropiešu akcentoloģijā ir daudz neatrisinātu problēmu. Vājākais punkts ir tās metodoloģija. Dažas problēmas radušās nevis atšķirīgu teorētisku uzskatu vai interpretāciju dēļ, bet akcentoloģijas vēstures zināšanu trūkuma rezultātā. Lai arī šīs valodniecības nozares problēmām ir veltīts daudz darbu, tās vēsture ir palikusi daudzējādā ziņā nepazīstama. Šīs zināšanas varētu palīdzēt mums atklāt noteiktas kļūdas un atrisināt dažas pašreizējas problēmas. Rakstā īsi aplūkoti galvenie virzieni indoeiropiešu akcentoloģijas zinātnes vēsturē. Tās sākotne ir saistīta ar Filipa Fortunatova un viņa Maskavas lingvistiskās skolas vārdu. Pārskatot zinātnieka ieguldījumu indoeiropiešu un baltu-slāvu akcentoloģijas zinātnē, mums ir jānovērtē viņa nopelni, bet tai pašā laikā jānorāda arī viņa kļūdas, kas ir izplatītas arī mūsdienu akcentoloģijā.

SINTAKSINĖS KAUZACINĖS KONSTRUKCIJOS LIETUVIŲ, NORVEGŲ IR SUOMIŲ KALBOSE

Sigita RACKEVIČIENĖ
(Mykolo Romerio universitetas, Vilnius)

Šio straipsnio tikslas – išanalizuoti sintaksines konstrukcijas, kurias formuoja lietuvių, norvegų ir suomių kalbų kauzatyviniai veiksmažodiniai junginiai (sintaksiniai kauzatyvai) ir nustatyti, kokie jų tipai būdingi kiekvienai tiriamai kalbai (apie sintaksinių kauzatyvų formalius tipus lietuvių, norvegų ir suomių kalbose žr. Rackevičienė 2004a; apie morfologinių kauzatyvų formuojamas sintaksines konstrukcijas žr. Rackevičienė 2004b).

1. Teoriniai analizės principai

Sintaksines kauzacines konstrukcijas formuoja vienas veiksmažodis (morfologinis kauzatyvas) arba iš dviejų veiksmažodžių / veiksmažodžio ir būdvardžio susidedantis veiksmažodinis junginys (sintaksinis kauzatyvas). Konstrukcija su morfologiniu kauzatyvu gali nusakyti tokią pat kauzacinę situaciją kaip ir konstrukcija su sintaksiniu kauzatyvu. Pavyzdžiui, konstrukcija su morfologiniu kauzatyvu *Tėvas sugėdino berniuką* ir konstrukcija su sintaksiniu kauzatyvu *Tėvas privertė berniuką susigėsti* nusako kauzacinę situaciją “Tėvas padarė taip, kad berniukas susigėstų.” Šią kauzacinę situaciją sudaro dvių situacijų – kauzuojamosios ir kauzuojančiosios – sandūra. Kauzuojančiosios situacijos subjektas (**kauzatorius**), atlikdamas veiksmą arba patirdamas būseną, sukelia kauzuojamąją situaciją, kurios subjektas (**kauzuojamasis subjektas**) patiria būsenos kitimą:

Tėvas sugėdino berniuką.

Tėvas privertė berniuką susigėsti.

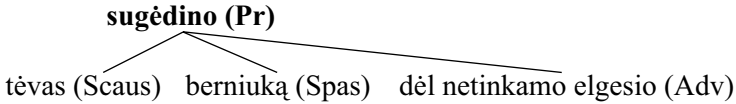
(Scaus + Praus) → (Spas+Pr)

”Tėvas (Scaus) padarė taip, kad (Praus) berniukas (Spas) susigėstų (Pr).”

Konstrukcijos su morfologiniais ir su sintaksiniais kauzatyvais iš esmės skiriasi savo sintaksine struktūra (žr. Comrie 1975; 1976).

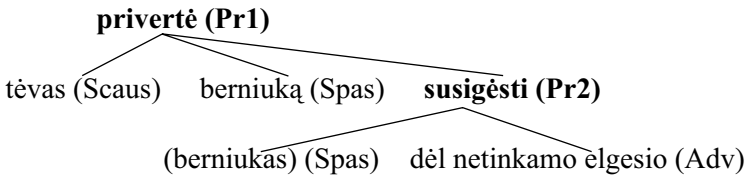
Morfologiniai kauzatyvai, vienu žodžiu nusakydami ir kauzuojantįjį, ir kauzuojamąjį veiksmą/būseną, formuoja vieno lygmens

konstrukciją, kurioje laisvas pozicijas valentiniams palydovams atveria vienas predikatinis žodis. Pavyzdžiui, konstrukcijos *Tėvas sugėdino berniuką dėl netinkamo elgesio* sintaksinę struktūrą galima pavaizduoti taip:

Veiksmažodis *sugėdino* atveria sintaksines pozicijas kauzatoriaus ir kauzuojamojo subjekto vaidmenis atliekantiems palydovams *tėvas* ir *berniuką* bei adverbialinį vaidmenį atliekančiam palydovui *dėl netinkamo elgesio*.

Sintaksiniai kauzatyvai, kurie kauzuojantįjį ir kauzuojamąjį veiksma/būseną nusako dviem atskirais žodžiais, formuoja dviejų lygmenų konstrukciją. Tokioje konstrukcijoje kiekvienas predikatinis žodis laisvas pozicijas savo valentiniams palydovams atveria atskirai, taip suformuodami du lygmenis, kurių antrasis pavaldus pirmajam. Pavyzdžiui, konstrukcijos *Tėvas privertė berniuką susigėsti dėl netinkamo elgesio* sintaksinę struktūrą galima pavaizduoti taip:

Kaitomasis veiksmažodis *privertė* formuoja pirmąjį konstrukcijos lygmenį ir atveria sintaksines pozicijas kauzatoriaus ir kauzuojamojo subjekto vaidmenis atliekantiems palydovams *tėvas* ir *berniuką* bei reikšminio veiksmažodžio bendračiai *susigėsti*. Bendratis savo ruožtu formuoja pirmajam pavaldų antrąjį lygmenį ir atveria tam tikrą poziciją kauzuojamajam subjektui (t.y. suteikia jam semantinį vaidmenį, bet nevaldo jo sintaksiškai) bei adverbialinį vaidmenį atliekančiam palydovui *dėl netinkamo elgesio*.

Taigi sintaksinių kauzacinių konstrukcijų struktūrą lemia tai, kiek predikacinių žodžių sudaro kauzatyvą. Tačiau kai kurios kalbos turi tokių kauzatyvinių veiksmažodinių junginių, kurie savo sintaksinėmis savybėmis labiau primena morfologinius, o ne sintaksinius

kauzatyvus (žr. Comrie 1976: 296-303; 1989: 166-171; Falk 1991: 72-76). Kaip pavyzdį būtų galima pateikti prancūzų kalbos kauzacinę konstrukciją:

J'ai fait manger les pommes à Paul.
 Aš padariau, kad suvalgyti INF obuoliai priel.+Paul
 'Aš padariau taip, kad Paulas suvalgė obuolius.'
 (pvz. iš Comrie 1989: 169)

Pateiktoje konstrukcijoje kaitomasis ir reikšminis veiksmažodžiai yra netekę savo pirminių valentinių savybių ir funkcionuoja kaip vienas sintaksinis vienetas su jam būdingomis valentinėmis savybėmis. Abu veiksmažodžiai kartu valdo tris palydovus – *Je*, *les pommes* ir *à Paul*. Tokie kauzatyvai užima tarsi tarpinę padėtį tarp kauzatyvinių veiksmažodžių ir veiksmažodinių junginių. Juos sudaro du veiksmažodžiai, bet konstrukcijoje jie elgiasi kaip vienas veiksmažodis.

Visi morfologiniai kauzatyvai, kaip jau minėta, formuoja vieno lygmens konstrukcijas, o sintaksiniai kauzatyvai yra dviejų tipų: (1) **formuojantys vieno lygmens konstrukcijas** (ang. **monoclausal causatives**) ir (2) **formuojantys dviejų lygmenų konstrukcijas** (ang. **biclausal causatives**) (žr. Kozinsky, Polinsky 1993: 178). Šiuo straipsniu siekiama išsiaiškinti, kokio tipo konstrukcijas formuoja lietuvių, norvegų ir suomių kalbų sintaksiniai kauzatyvai. Nusakant predikato palydovų sintaksines savybes, straipsnyje operuojama sakinio dalių terminais. Tiriama tik semantiškai būtini kauzatyvų palydovai. Jie sakinyje gali užimti veiksnio (V), tiesioginio papildinio (TP) ir netiesioginio papildinio (NP) sintaksines pozicijas, kurias lemia formalūs sintaksiniai ryšiai. Aplinkybėmis laikomos sakinio dalys, kuriomis eina semantiškai fakultatyvūs kauzatyvų palydovai. Tyrimui jos nėra svarbios ir todėl neanalizuojamos (žr. Ambrazas 1986; Ambrazas (ed.) 1994: 477–493; Geniušienė 1987: 47; Rackevičienė 2004b).

2. Sintaksinių kauzacinių konstrukcijų tipai lietuvių, norvegų ir suomių kalbose

Išanalizuota medžiaga rodo, kad visi lietuvių kalbos sintaksiniai kauzatyvai formuoja dviejų lygmenų konstrukcijas. Norvegų ir suomių kalbų sintaksiniai kauzatyvai yra dviejų tipų – formuojantys

vieno ir dviejų lygmenų konstrukcijas. Straipsnyje sudaromos sintaksinės opozicijos tarp kauzatyvų ir atitinkamos reikšmės nekauzatyvų ir taip siekiama išsiaiškinti, kaip pasikeičia sintaksinis modelis, nekauzatyvą pakeitus vieno arba dviejų lygmenų konstrukcijas formuojančiu kauzatyvu.

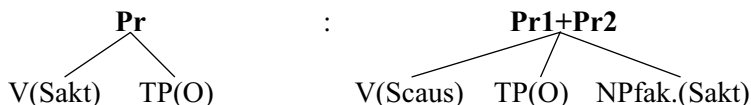
2.1. Vieno lygmens sintaksinės kauzacinės konstrukcijos

Vieno lygmens sintaksines kauzacines konstrukcijas formuoja tam tikros semantikos norvegų ir suomių kalbų sintaksiniai kauzatyvai. Juos sudaro kaitomasis bendrąją kauzaciją reiškiantis veiksmažodis (“daryti taip, kad”) ir reikšminio prototipinio tranzityvinio veiksmažodžio dalyvio forma. Prototipiniu tranzityviu veiksmažodžiu straipsnyje laikomas veiksmažodis, išreiškiantis prototipinio tranzityvumo semantinę schemą – aktyvus subjektas veikia pasyvų objektą ir vienaip ar kitaip jį keičia (*siūti, statyti*). Iš šių narių susidedantys sintaksiniai kauzatyvai nusako situaciją, kurioje kauzatorius rūpinasi, kad kauzuojamasis subjektas atliktų veiksmą ir paveiktų objektą, paprastai priklausantį pačiam kauzatoriui, pvz. **norv.** *få sydd* ‘pa(si)siūdinti, pasirūpinti, kad (tau) pasiūtų’, **suom.** *saada rakennetuksi* ‘pa(si)statydinti, pasirūpinti, kad (tau) pastatytų’.

Aptariami sintaksiniai kauzatyvai sakinyje elgiasi ne kaip veiksmažodiniai junginiai, o kaip vienas veiksmažodis ir formuoja tokias pat konstrukcijas kaip atitinkamos reikšmės morfologiniai kauzatyvai. Tai lemia šio tipo kauzatyvų sintaksinės savybės. Jų nariai (kaitomasis veiksmažodis ir reikšminio veiksmažodžio dalyvis) laisvas pozicijas valentiniams palydovams atveria ne kiekvienas atskirai, bet kartu, kaip vienas sintaksinis vienetas, ir formuoja vieną kauzacinės konstrukcijos lygmenį (apie šio tipo norvegų kalbos sintaksines konstrukcijas žr. Lødrup 1996; plg. taip pat šio tipo danų ir švedų sintaksines konstrukcijas – Herslund 1986; Sundman 1986).

Norvegų ir suomių kalbų vieno lygmens konstrukcijas formuojantys sintaksiniai kauzatyvai sudaro sintaksines opozicijas su atitinkamos reikšmės nekauzatyvais – prototipiniais tranzityviniais veiksmažodžiais, pvz. *å sy* ‘siūti’ : *få sydd* ‘pasirūpinti, kad siūtų’. Nekauzatyvą pakeitus kauzatyvu, valentiniai palydovai užima tokias sintaksines pozicijas: subjekto vaidmenį atliekantis nekauzatyvo palydovas

kauzatyvo aplinkoje užima sintaksiškai fakultatyvaus netiesioginio papildinio poziciją arba yra praleidžiamas. Objekto vaidmenį atliekantis nekauzatyvo palydovas išlaiko savo tiesioginio papildinio poziciją. Naujasis palydovas, atliekantis kauzatoriaus vaidmenį, kauzatyvo aplinkoje užima veiksnio poziciją:

Sintaksinio kauzatyvo palydovai gali išsidėstyti keliais būdais. Reikšminis veiksmažodis gali eiti iškart po kaitomojo veiksmažodžio arba po objekto vaidmenį atliekančio palydovo. Taigi sintaksinis kauzatyvas gali būti išskaidytas:

(a) reikšminis veiksmažodis eina iškart po kaitomojo veiksmažodžio:

norv.

Skredderen (Sakt) *sydde* *klær* (O).
siuvėjas siuvo rūbai

‘Siuvėjas siuvo rūbus.’

Jeg (Scaus) *fikk* *sydd* *noen klær* (O) *hos skredderen* (Sakt).
aš pasirūpinau, pasiūti keli rūbai priel.+siuvėjas
kad PAS DAL

‘Aš pasisiūdinau keletą rūbų pas siuvėją.’

(norv. tekst.)

suom. ---

(b) reikšminis veiksmažodis eina po objekto vaidmenį atliekančio palydovo:

norv.

Arbeiderne (Sakt) *malte* *flyet* (O) *i favorittfargene til sultanens datter*.
darbininkai nudažė lėktuvas sultono dukros mėgstamomis spalvomis
‘Darbininkai nudažė lėktuvą sultono dukros mėgstamomis spalvomis.’

Sultanen (Scaus) *fikk* *flyet* (O) *malt* *i datterens favorittfarger*.
sultonas pasirūpino, lėktuvas+ nudažyti PAS DAL dukters mėgstamomis
kad žym.artik. spalvomis

‘Sultonas pasirūpino, kad lėktuvas būtų nudažytas dukters mėgstamomis spalvomis.’
(norv. tekst.)

suom.

Kustantamo (Sakt) *julkaisi* *kirjoitukset* (O).

leidykla NOM išleido rašiniai ACC

‘Leidykla išleido rašinius.’

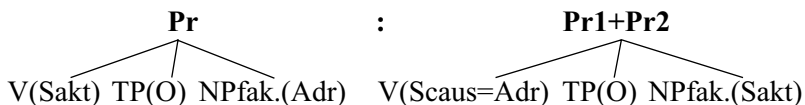
[*Hän*] (Scaus) *sai* *molemmat kirjoituksensa* (O) *julkaistuksi*.
jis/ji NOM pasirūpino, abu jo/jos rašiniai ACC+pos. pries. išleisti PAS DAL
kad

‘Jis/ji pasirūpino, kad abu jo/jos rašiniai būtų išleisti.’

(NS, V, 4)

Sintaksines konstrukcijas sudarantys palydovai turi apibrėžtą leksinę raišką. Kauzatorius reiškiamas asmenų, o objektas – daiktų pavadinimais. Kauzuojamasis subjektas paprastai reiškiamas tam tikros profesijos atstovų arba įstaigų pavadinimais, bet dažniausiai visai praleidžiamas. Sintaksinės konstrukcijos nusako situacijas, kuriose asmuo (užsakovas), pasitelkęs kitą asmenį ar asmenų grupę (vykdytojus), siekia vienaip ar kitaip paveikti jam pačiam priklausantį daiktą. Ši priklausomybė dažnai išreiškiama formaliomis priemonėmis: norvegų kalboje – savybiniais įvardžiais (*han fikk klærne sine sydd* ‘jis pasirūpino, kad jam pasiūtų drabužius’) arba objekto vaidmenį atliekančio vardažodžio žymimajai forma (*han fikk bilen reparert* ‘jis pasirūpino, kad jam sutaisytų mašiną’), suomių kalboje – posesyvinėmis priesagomis (*hän sai molemmat kirjoituksensa julkaistuksi* ‘jis/ji pasirūpino, kad išspausdintų jo/jos rašinius’).

Su sintaksiniu kauzatyvu, formuojančiu vieno lygmens konstrukcijas, opoziciją gali sudaryti ir trivalentis nekauzatyvinis veiksmažodis, prisijungiantis ne tik veiksnį ir tiesioginį papildinį, bet ir palydovą, atliekantį adresato vaidmenį ir einantį sintaksiškai fakultatyviu netiesioginiu papildiniu. Kauzatyvas perima tokio nekauzatyvo palydovus ir naujų neprisijungia. Kauzatoriaus (veiksniu) poziciją jo aplinkoje užima adresato vaidmenį atliekantis nekauzatyvo palydovas. Taigi kauzatyvo palydovų skaičius išlieka toks pat kaip ir nekauzatyvo:

(a) reikšminis veiksmažodis eina iškart po kaitomojo veiksmažodžio:

norv.

Banken (Sakt) *innvilget* *selskapet* (Adr) *et lån* (O).
 bankas suteikė bendrovė paskola

‘Bankas suteikė bendrovei paskolą.’

Selskapet *fikk* *innvilget* *lån* *i banken*
 (Scaus=Adr) (O) (Sakt).
 bendrovė darė, kad suteikti PAS DAL paskola priel.+bankas

‘Bendrovė gavo paskolą banke.’

(norv. tekst.)

suom. ---

(b) reikšminis veiksmažodis eina po objekto:

norv.

Trygdekontoret *tilbakebetaler* *klubben* *pengene*
 (Sakt) (Adr) (O).
 pašalpų kasa gražina klubas pinigai

‘Pašalpų kasa gražina klubui pinigus.’

Klubben *får* *pengene* *tilbakebetalt* *fra trygdekontoret*
 (Scaus=Adr) (O) (Sakt).
 klubas pasirūpina, kad pinigai+ žym. artik. sugražinti PAS DAL priel.+pašalpų kasa

‘Klubas atgauna pinigus iš pašalpų kasos.’

(norv. tekst.)

suom. ---

Vieno lygmens konstrukciją norvegų ir suomių kalbose gali formuoti ir sintaksiniai kauzatyvai su reikšminio veiksmažodžio bendratimi. Jų kaitomojo veiksmažodžio funkcijas atlieka veiksmažodis „leisti“. Dabartinėje norvegų kalboje šios konstrukcijos jau yra praktiškai išnykusios, jas išstūmė konstrukcijos su reikšminio veiksmažodžio dalyvio forma. Dabartinėje suomių kalboje šio tipo konstrukcijos taip pat vartojamos retai, jų aprašomos situacijos nusakomos konstrukcijomis su morfologiniais kauzatyvais. Norvegų kalboje šių kauzatyvų palydovai gali būti išsidėstę skirtingai:

norv.

Kong Olav *lot* *bygge* *domkirke* *av stein* *i Nidaros*.
 (Scaus) (O)

karalius Olavas pasirūpino, kad pastatyti INF katedra priel.+akmuo priel.+Nidaros
 ‘Karalius Olavas liepė Nidaros mieste pastatyti akmeninę katedrą.’

(pvz. iš *Faarlund e.a.* 1997: 1009)

Kongen (Scaus) *lot* *hodet* (O) *hente*.
karalius pasirūpino, kad galva atnešti INF
'Karalius liepė atnešti galvą.'
(pvz. iš *Faarlund e.a.* 1997: 1009)

suom.

Hän (Scaus) *antaa* *korjata* *kenkänsä* (O) [*suutarilla*] (Sakt).
jis/ji rūpinasi, kad taisyti INF batai ACC+pos. batsiuovys ADS
pries.

'Jis/ji taisosi batus pas batsiuvi.'
(NS, I, 83)

2.2. Dviejų lygmenų sintaksinės kauzacinės konstrukcijos

Dviejų lygmenų sintaksines konstrukcijas gali formuoti įvairios semantikos lietuvių, norvegų ir suomių kalbų sintaksiniai kauzatyvai. Juos sudaro bendrąją kauzaciją reiškiantis kaitomasis veiksmažodis ir reikšminio veiksmažodžio bendratis arba būdvardis, pvz. **liet.** (*pri*)*versti susimąstyti*, (*pa*)*daryti gražų*, **norv.** *få til å le* '(pa)daryti, kad juoktųsi, (pra)juokinti', *gjøre sint* '(pa)daryti, kad pyktų, (pa)piktinti', **suom.** *saattaa itkemään* 'padaryti, kad verktų, pravirkdyti', *saada kauniiksi* 'padaryti gražų, pagražinti'.

Šio tipo sintaksinius kauzatyvus sudarantys predikatiniai žodžiai sakinyje išlaiko savo valentines savybes ir kiekvienas atskirai atveria pozicijas valentiniams palydovams, taip suformuodami du atskirus konstrukcijos lygmenis. Kaitomasis veiksmažodis formuoja pirmąjį, o bendratis/būdvardis – pirmajam pavaldų antrąjį konstrukcijos lygmenį (apie šio tipo norvegų kalbos konstrukcijas žr. Nordgård, Åfarli 1990: 120-127; Åfarli 1997: 150-153; Faarlund e.a. 1997: 1026-1029).

Tiriamose kalbose dviejų lygmenų konstrukcijas formuojantys sintaksiniai kauzatyvai sudaro sintaksines opozicijas su trijų tipų nekauzatyvais: (1) intransityviniais veiksmažodžiais, (2) tranzityviniais veiksmažodžiais ir (3) veiksmažodiniais junginiais "darytis+būdvardis".

Sintaksinėse opozicijose dalyvaujantis nekauzatyvas prisijungia vieną arba du palydovus, kurių vienas užima veiksnio, o kitas – tiesioginio arba netiesioginio papildinio pozicijas. Kauzacinės konstrukcijos pirmąjį lygmenį formuojantis kaitomasis veiksmažodis atveria sintaksines pozicijas tokiems palydovams: veiksnio poziciją naujam palydovui (kauzatoriui), tiesioginio papildinio poziciją subjekto vaidmenį atliekančiam nekauzatyvo palydovui ir netiesioginio papildinio poziciją

suom.

Rahoittajat uskovat häneen.

(Spas)

sponsoriat NOM tiki jis/ji ILT

‘Sponsoriat tiki juo/ja.’

Hän (Scaus) **saa** rahoittajat (Spas) **uskomaan** häneen.

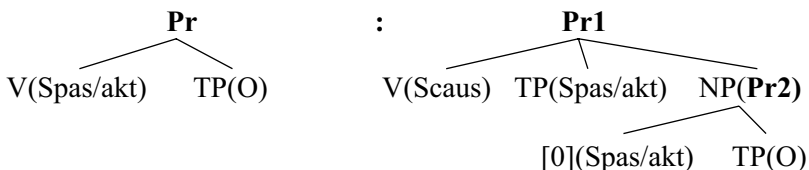
jis/ji NOM padaro, kad sponsoriat ACC tikėti INF ILT jis/ji ILT

‘Jis/ji priverčia sponsorius juo/ja tikėti.’

(suom. tekst.)

(2) tranzityviniai veiksmažodžiai : sintaksiniai kauzatyvai

Šiose sintaksinėse opozicijose nekauzatyvo palydovas, atliekantis subjekto vaidmenį, užima kauzacinės konstrukcijos pirmojo lygmens tiesioginio papildinio poziciją, o nekauzatyvo palydovas, atliekantis objekto vaidmenį, – antrojo kauzacinės konstrukcijos lygmens tiesioginio papildinio poziciją:

liet.

Mes (Spas) pamiršome šiuos įvykius (O).

NOM ACC

Laikas (Scaus) **privertė** [mus] (Spas) **pamiršti** šiuos įvykius (O).

NOM ACC ACC

(liet. tekst.)

norv.

Vi (Spas) glemte det kalde trondheimsværet (O).

mes pamiršome šaltas Trondheimo oras

‘Mes pamiršome šaltą Trondheimo orą.’

Musikk (Scaus) **fik** oss (Spas) **til å glemme** det kalde trondheims-
været(O).

muzika padarė, kad mesACC priel.+pamiršti INF šaltas Trondheimo oras

‘Muzika paveikė mus taip, kad mes pamiršome šaltą Trondheimo orą.’

(norv. tekst.)

suom.

Moragh (Spas) unohti kipunsa (O).

Moraghas NOM pamiršo skausmas ACC+pos.pries.

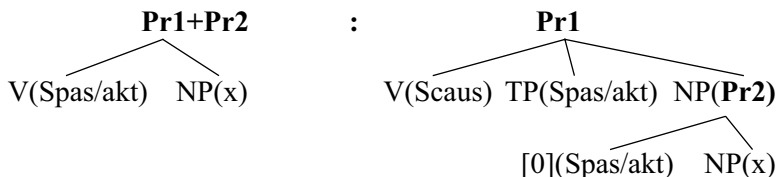
‘Moraghas pamiršo savo skausmą.’

<i>Kiukku</i> (Scaus)	<i>sai</i>	<i>Moraghin</i> (Spas)	<i>unohtamaan</i>	<i>kipunsa</i> (O).
pyktis NOM	padarė, kad	Moraghas ACC	pamiršti INF ILT	skausmasACC+pos.pries.

‘Pyktis privertė Moraghą pamiršti savo skausmą.’
(suom. tekst.)

(3) veiksmazodiniai junginiai “darytis+būdvardis” : sintaksiniai kauzatyvai

Šiose sintaksinėse opozicijose nekauzatyvo palydovas, atliekantis subjekto vaidmenį, užima kauzacinės konstrukcijos pirmojo lygmens tiesioginio papildinio poziciją, o kiti nekauzatyvo palydovai, jei tokių yra, – antrojo kauzacinės konstrukcijos lygmens netiesioginio papildinio poziciją. Nekauzatyvo palydovai, atliekantys kitus nei subjekto vaidmenis, žymimi x ženklų:

liet.

<i>Jaunoji</i> (Spas) NOM	<i>pasidarė</i>	<i>panaši</i>	<i>i Coliuke.</i> priel.+ACC
<i>Siaura juosta</i> (Scaus) NOM	<i>ir darė</i>	<i>jaunąja</i> (Spas) ACC	<i>panašią</i> <i>i Coliuke.</i> priel.+ACC

(liet. tekst.)

norv.

<i>Det</i> (Spas) tai	<i>ble enkelt</i> pasidarė paprasta	<i>for tyven.</i> priel.+vagis	
<i>En ulåst dør</i> (Scaus)	<i>gjorde</i>	<i>det</i> (Spas)	<i>enkelt</i> <i>for tyven.</i>

neuzrakintos durys padarė tai paprasta priel.+vagis

‘Neuzrakintos durys tai vagiui palengvino.’
(norv. tekst.)

suom.

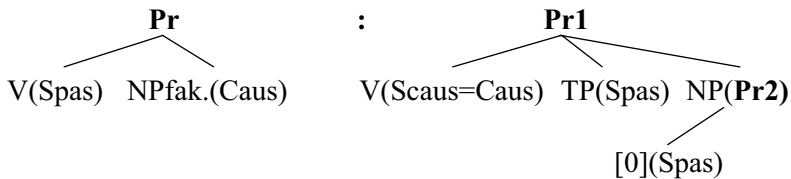
<i>Asia</i> (Spas) reikalas NOM	<i>kävi</i> pasidarė	<i>hänelle</i> jis/ji ALT	<i>selväksi</i> aiškus TRAN
------------------------------------	-------------------------	------------------------------	--------------------------------

‘Reikalas pasidarė jam/jai aiškus.’

<i>[Hän]</i> (Scaus)	<i>sai</i>	<i>asian</i> (Spas)	<i>itselleen</i>	<i>selväksi.</i>
jis/ji NOM	padarė	reikalas ACC	pats ALT+pos. pries.	aiškus TRAN

‘Jis/ji išsiaiškino (padarė sau pačiam/pačiai aiškų) reikalą.’
(suom. tekst.)

Aptartos dviejų lygmenų kauzacinės konstrukcijos turi vienu palydovu daugiau nei nekauzacinės, nes jas formuodamas kauzatyvas atveria sintaksines pozicijas iš nekauzatyvo perimtiems palydovams bei prisijungia naują palydovą, atliekantį kauzatoriaus vaidmenį ir užimantį veiksnio sintaksinę poziciją. Tiriamoje norvegų ir suomių kalbų medžiagoje taip pat rasta sintaksinių opozicijų, kuriose kauzatyvai ir nekauzatyvai turi tiek pat palydovų. Tokias opozicijas sudaro psichinę būseną nusakantys nekauzatyvai ir sintaksiniai kauzatyvai, į kuriuos įeina psichinę būseną nusakantys veiksmažodžiai arba būdvardžiai. Nekauzatyvas prisijungia du palydovus: palydovą, atliekantį subjekto vaidmenį ir einantį veiksniumi, bei palydovą, atliekantį psichinės būsenos priežasties vaidmenį ir einantį sintaksiškai fakultatyviu netiesioginiu papildiniu. Kauzatyvas perima šiuos palydovus ir naujų neprisijungia. Priežasties vaidmenį atliekantis nekauzatyvo palydovas kauzacinėje konstrukcijoje atlieka kauzatoriaus vaidmenį ir užima kaitomojo veiksmažodžio atveriamą veiksnio poziciją. Bendratis/būdvardis formuoja antrąjį konstrukcijos lygmenį be šio palydovo:

norv.

<i>Han</i> (Spas)	<i>blir</i>	<i>sint</i>	<i>for protestene mine</i> (Caus).
jis	pasidaro	piktas	priel.+mano protestai

‘Jis supyksta dėl mano protestų.’

<i>Protestene mine</i>	<i>gjør</i>	<i>ham</i>	<i>sint.</i>
(Scaus=Caus)		(Spas)	
mano protestai	padaro	jis ACC	piktas

‘Mano protestai jį supykdo.’

(norv. tekst.)

suom.

<i>Hän</i> (Spas)	<i>suuttuu</i>	<i>siitä</i> (Caus).	
Jis/ji NOM	pyksta	tai ELT	
'Jis/ji pyksta dėl to.'			
<i>Se</i> (Scaus=Caus)	<i>sai</i>	<i>hänet</i> (Spas)	<i>suuttumaan.</i>
Tai NOM	padarė, kad	jis/ji ACC	pykti INF ILT
'Tai supykde jį/ją.'			
(SES, 1114)			

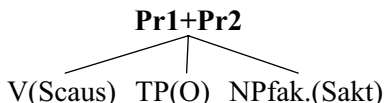
Šio tipo sintaksinės opozicijos būtų neįmanomos, jei nekauzatyvas prisijungtų sintaksiškai būtiną netiesioginį papildinį. Toks palydovas kauzacinėje konstrukcijoje būtų valdomas ne kaitomojo veiksmožodžio, bet bendraties/būdvardžio.

3. Vieno ir dviejų lygmenų kauzacinių konstrukcijų semantiniai skirtumai

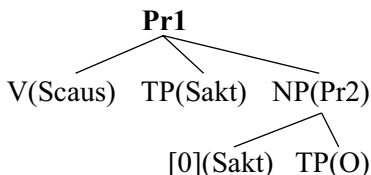
Vieno lygmens konstrukcijas formuojantys sintaksiniai kauzatyvai sudaromi, kaip jau minėta, tik su prototipiniais tranzityviniais veiksmoždžiais, o dviejų lygmenų konstrukcijas formuojantys sintaksiniai kauzatyvai – su įvairios semantikos veiksmoždžiais ir būdvardžiais. Taigi norint palyginti abiejų tipų konstrukcijų semantiką, vieno lygmens konstrukcijas galima gretinti tik su dviejų lygmenų konstrukcijomis, į kurias įeina tranzityviniai prototipiniai veiksmoždžiai. Lietuvių kalboje sintaksinių kauzatyvų su prototipiniais tranzityviniais veiksmoždžiais nerasta, todėl toliau lyginami tik norvegų ir suomių kalbos pavyzdžiai.

Ištirta medžiaga rodo, kad vieno ir dviejų lygmenų konstrukcijas formuojantys sintaksiniai kauzatyvai su tranzityviniais prototipiniais veiksmoždžiais gali nusakyti tokias pat kauzacines situacijas, tačiau jų dėmesio zonos centras visuomet skirsis. Jį lemia kauzatyvų palydovų sintaksinės pozicijos:

Vieno lygmens konstrukcija:

Dviejų lygmenų konstrukcija:

Sintaksiniai kauzatyvai, formuojantys dviejų lygmenų konstrukcijas, kauzuojamojo subjekto Sakt vaidmenį atliekančiam palydovui atveria sintaksiškai būtino tiesioginio papildinio poziciją. Šio tipo konstrukcijos nusako situacijas, kurių dėmesio zonos centrą sudaro kauzatoriaus Scaus poveikis kauzuojamajam subjektui Sakt:

norv.

<i>En indre kraft</i> (Scaus)	<i>fikk</i> padarė, kad	<i>dem</i> (Sakt)	<i>til å gjøre</i> daryti INF	<i>det de gjorde</i> (O).
vidinė jėga		jie ACC		tai, ką jie padarė

‘Vidinė jėga privertė juos padaryti tai, ką jie padarė.’
(norv. tekst.)

suom.

<i>Mikä</i> (Scaus)	<i>sai</i> padarė, kad	<i>sinut</i> (Sakt)	<i>tekemään</i> daryti INF ILT	<i>sen</i> (O)? tai ACC
kas NOM		tu ACC		

‘Kas privertė tave tai padaryti?’
(SES, 1013)

Sintaksiniai kauzatyvai, formuojantys vieno lygmens konstrukcijas, kauzuojamojo subjekto Sakt vaidmenį atliekančiam palydovui atveria (taip pat kaip ir morfologiniai kauzatyvai) sintaksiškai fakultatyvaus netiesioginio papildinio poziciją. Šio tipo konstrukcijos nusako situacijas, kurių dėmesio zonos centrą sudaro kauzatoriaus Scaus poveikis ne kauzuojamajam subjektui Sakt, bet objektui O. Kauzuojamasis subjektas Sakt tėra šio poveikio tarpinė grandis, nesvarbi klausytojui ir todėl dažnai praleidžiama:

norv.

<i>Jeg</i> (Scaus)	<i>fikk</i> pasirūpinau, kad	<i>sydd</i> pasiūti PAS DAL	<i>noen klær</i> (O)	<i>hos skredderen</i> (Sakt).
aš			keletas drabužių	priel.+siuvėjas

‘Aš pasisiūdinau keletą drabužių pas siuvėją.’
(norv. tekst.)

suom.

<i>[Hän]</i> (Scaus)	<i>antaa</i> rūpinasi, kad	<i>korjata</i> taisyti INF	<i>kenkäsä</i> (O)	<i>[suutarilla]</i> (Sakt).
Jis/ji NOM			batai ACC+pos.	batsiuovys ADS

pries.

‘Jis/ji taisosi batus pas batsiuvi.’
(NS, I, 83)

Plg. lietuvių morfologinio kauzatyvo formuojamą konstrukciją:

liet.

<i>Ji</i> (Scaus)	<i>siūdīnasi</i>	<i>drabužius</i> (O)	<i>tik pas geriausius siuvėjus</i> (Sakt).
NOM	REFL	ACC	priel.+ACC

(liet. tekst.)

Vieno lygmens konstrukcijas galima būtų palyginti su pasyvinėmis konstrukcijomis. Jose veiksmo atlikėjas taip pat nukeliamas į periferiją arba visai praleidžiamas (*Jos drabužiai pasiūti geriausių siuvėju*). Norvegų kalbotyroje sintaksiniai kauzatyvai, kuriuos sudaro veiksmožodiniai junginiai *få*+DAL, dėl struktūrinio ir semantinio panašumo į pasyvines konstrukcijas laikomi viena iš pasyvo rūšių (*få*-pasyvu) (žr. Faarlund e.a. 1997: 847-850).

Analizė rodo, kad vieno ir dviejų lygmenų konstrukcijos negali būti absoliučiai sinonimiškos. Jas formuojantys sintaksiniai kauzatyvai savo valentiniams palydovams atveria skirtingas sintaksines pozicijas ir taip išryškina skirtingą tos pačios situacijos dėmesio zonos centrą.

4. Išvados

Išanalizuota medžiaga leidžia daryti tokias išvadas:

(1) Visi lietuvių kalbos sintaksiniai kauzatyvai formuoja dviejų lygmenų konstrukcijas. Norvegų ir suomių kalbų sintaksiniai kauzatyvai yra dviejų tipų – formuojantys vieno ir dviejų lygmenų konstrukcijas.

(2) Norvegų ir suomių kalbų sintaksinius kauzatyvus, formuojančius vieno lygmens konstrukcijas, sudaro kaitomasis veiksmožodis ir tranzityvinio prototipinio veiksmožodžio dalyvio forma. Šie kauzatyvai nusako situacijas, kuriose kauzatorius rūpinasi, kad kauzuojamasis subjektas atliktų veiksmą ir paveiktų objektą, paprastai priklausantį pačiam kauzatoriui. Vieno lygmens konstrukcijas formuojantys sintaksiniai kauzatyvai sakinyje laisvas pozicijas valentiniams palydovams atveria ne kiekvienas atskirai, bet kartu, kaip vienas sintaksinis vienetas.

(3) Lietuvių, norvegų ir suomių kalbose sintaksinius kauzatyvus, formuojančius dviejų lygmenų konstrukcijas, sudaro kaitomasis veiksmožodis ir intranzityvinio/transzityvinio veiksmožodžio bendratis arba būdvardis. Kaitomasis veiksmožodis formuoja pirmąjį konstrukcijos lygmenį, o bendratis/būdvardis – pirmajam pavaldų antrąjį konstrukcijos lygmenį.

(4) Absoliuti dauguma vieno ir dviejų lygmenų kauzacinių konstrukcijų turi vienu valentiniu palydovu daugiau nei atitinkamos reikšmės nekauzacinės konstrukcijos. Sintaksiniai kauzatyvai perima nekauzatyvo palydovus ir prisijungia naują palydovą, atliekantį kauzatoriaus vaidmenį. Išimtį sudaro: (a) kauzatyvai, sudarantys opozicines poras su trivalenčiais nekauzatyvais, kurių palydovai atlieka subjekto, objekto ir adresato vaidmenį, ir (b) kauzatyvai, sudarantys opozicines poras su divalenčiais nekauzatyvais, kurių palydovai atlieka subjekto ir psichinės būsenos priežasties vaidmenį. Šie kauzatyvai turi tuos pačius palydovus kaip ir atitinkamos reikšmės nekauzatyvai.

(5) Norvegų ir suomių kalbų sintaksiniai kauzatyvai, formuojantys vieno ir dviejų lygmenų konstrukcijas su tranzityviniais prototipiniais veiksmožodžiais, gali nusakyti tokias pat kauzacines situacijas, tačiau nelaikytini absoliučiais sinonimais. Šie kauzatyvai savo valentiniams palydovams atveria skirtingas sintaksines pozicijas ir taip išryškina skirtingą situacijos dėmesio zonos centrą. Dėl šios priežasties tik vieno lygmens konstrukcijas formuojantys sintaksiniai kauzatyvai laikytini morfologinių kauzatyvų, sudarančių opozicines poras su prototipiniais tranzityviniais veiksmožodžiais, atitikmenimis.

Literatūra

- Ambrazas, Vytautas. 1986 – Lietuvių kalbos sakinio sintaksinės ir semantinės struktūros vienetai. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 25, 4–44.
- Ambrazas, Vytautas (ed.). 1994 – Dabartinės lietuvių kalbos gramatika. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Comrie, Bernard. 1975 – Causatives and Universal Grammar. *Transactions of the Philological Society* 1974, 1-32.
- Comrie, Bernard. 1976 – The Syntax of Causative Constructions: Cross-Language Similarities and Divergences. *Shibatani, Masayoshi (ed.) Syntax and Semantics 6: the Grammar of Causative Constructions*, 261–312.
- Comrie, Bernard. 1989 – *Language Universals and Linguistic Typology*. Oxford: Basil Blackwell.
- Falk, Yehuda N. 1991 – Causativization. *Journal of Linguistics* 27, 55–79.
- Faarlund, Jan Terje; Lie, Svein; Vannebo, Kjell Ivar. 1997 – *Norsk referansegrammatikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Geniušienė, Emma. 1987 – *The Typology of Reflexives*. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter.

- Herslund, Michael. 1986 – Causatives, Double Objects, and the Ergativity Hypothesis. *Papers from the Ninth Scandinavian Conference of Linguistics*. Stockholm. 142–153.
- Kozinsky, Isaac;
Polinsky, Maria. 1993 – Causee and Patient in the Causative of Transitive: Coding Conflict or Doubling of Grammatical Relations? *Comrie, Bernard; Polinsky, Maria (ed.) Causatives and Transitivity*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamin Publishing Company. 177–240.
- Lødrup, Helge. 1996 – The Theory of Complex Predicates and the Norwegian Verb *få* 'get'. *Working Papers in Scandinavian Syntax* 57, 76–91.
- Nordgård, Torbjørn;
Åfarli, Tor A. 1990 – *Generativ Syntaks. Innføring via norsk*. Oslo: Novus Forlag.
- Rackevičienė, Sigita. 2004a – Sintaksiniai lietuvių, norvegų ir suomių kalbų kauzatyvai. *Baltu filologija* 13 (1), 91–106.
- Rackevičienė, Sigita. 2004b – Morfologinių lietuvių, norvegų ir suomių kalbų kauzatyvų sintaksė. *Kalbotyra* 53 (1), 47–58.
- Sundman, Marketta. 1986 – Få och Låta som kausativa verb i svenskan. *Meddelanden från Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors Universitet, Serie B, Nr. 10: Xenia Huldeniana*. 277–286.
- Åfarli, Tor A. 1997 – Syntaks. Setningsbygning i norsk. Oslo: Det norske samlaget.

Sutrupinimai

- liet. tekst. – Vytauto Didžiojo universiteto Kompiuterinės lingvistikos centro sudarytas lietuvių kalbos tekstynas.
- norv. tekst. – Oslo universiteto Tekstų laboratorijos (norv. Tekstlaboriet ved Universitetet i Oslo) sudarytas norvegų kalbos tekstynas (norv. Oslo-korpuset av taggede norske tekster).
- NS – *Nykysuomen sanakirja 1–6*. Porvoo, Helsinki, Juva: WSOY, 1992.
- SES – Hurme, Raija; Malin, Riitta-Leena; Syväoja, Olli. *Uusi suomi-englanti suursanakirja*. Porvoo, Helsinki, Juva: WSOY, 1998.
- suom. tekst. – Suomijos mokslinio skaičiavimo centro (ang. Center for Scientific Computing) sudarytas suomių kalbos tekstynas (suom. Kielipankki).

Sigita Rackevičienė
Užsienio kalbų katedra
Mykolo Romerio universitetas
Ateities g. 20
LT-08303 Vilnius
rsigita@takas.lt

SUMMARY

Syntactic Causative Constructions in Lithuanian, Norwegian and Finnish

Sigita RACKEVIČIENĒ

The aim of the article is to provide an analysis of syntactic constructions formed by syntactic causatives (causative verb-phrases) in Lithuanian, Norwegian and Finnish. The contrastive investigation leads to the following conclusions:

- 1) All Lithuanian syntactic causatives are biclausal whereas Norwegian and Finnish have syntactic causatives of two types – monoclausal and biclausal.
- 2) Norwegian and Finnish monoclausal syntactic causatives consist of inflective verbs and the participial form of prototypical transitive verbs. The constituents forming such causatives function in the sentence as a single syntactic unit with its own characteristic valency properties.
- 3) Lithuanian, clauses parallel to Norwegian and Finnish biclausal syntactic causatives, consist of inflective verbs and the infinitive form of intransitive/transitive verbs or adjectives. Each constituent forms a separate clause opening syntactic positions for its own arguments.
- 4) The number of arguments of most monoclausal and biclausal causatives is bigger by one than the number of arguments of corresponding non-causatives. The causatives take over the non-causative arguments and attract one new argument – the causer.
- 5) Norwegian and Finnish monoclausal and biclausal syntactic causatives which include prototypical transitive verbs can denote the same causative situations, but are not to be regarded as absolute synonyms. These causatives open different syntactic positions for their arguments and thus form a different focus of attention zone in the causative situation.

KOPSAVILKUMS

Sintaktiskās kauzativās konstrukcijas lietuviešu, norvēģu un somu valodā

Sigita RACKEVIČIENĒ

Raksta mērķis ir analizēt sintaktiskās konstrukcijas, kas veidotas ar sintaktiskajiem kauzativiem (kauzativajiem verbālajiem savienojumiem) lietuviešu, norvēģu un somu valodā. Kontrastīvā izpētē ļauj izdarīt šādus secinājumus:

1. Visi lietuviešu valodas sintaktiskie kauzatīvi ir divpakāpju, kurpretim norvēģu un somu valodā sintaktiskie kauzatīvi var būt gan vienpakāpes, gan divpakāpju.
2. Norvēģu un somu valodas vienpakāpes sintaktiskos kauzativus veido verba konjugējama forma un prototipiski transitīva verba particīpa forma. Sastāvdaļas, kas veido šādus kauzativus, teikumā funkcionē kā viena sintaktiska vienība ar tai raksturīgu valenci.
3. Lietuviešu, norvēģu un somu valodas divpakāpju sintaktiskos kauzativus veido verba konjugējama forma un transitīvā vai intransitīvā verba infinitīva forma, vai adjektīvs. Katra sastāvdaļa veido atsevišķu teikuma daļu.
4. Argumentu skaits lielākajā daļā vienpakāpes un divpakāpju kauzativu ir par vienu lielāks nekā argumentu skaits atbilstošajos nekauzativajos teikumos. Kauzatīvi pārņem nekauzativā argumentus, kā arī piesaista jaunu argumentu – kausatoru.
5. Norvēģu un somu valodas vienpakāpes un divpakāpju sintaktiskie kauzatīvi ar prototipiskajiem transitīvajiem verbiem var apzīmēt to pašu kauzativu situāciju, taču nav uzskatāmi kā pilnīgi sinonīmi. Kauzatīvi aptver dažādas sintaktiskās pozīcijas argumentiem un tādējādi veido atšķirīgu uzmanības zonas centru kauzativajā situācijā.

Jahn, Jane, Jahne: ZEMNIEKU VĀRDU RAKSTĪBA 1638. GADA ZVIEDRU ARKLU REVĪZIJĀ VIDZEMĒ.

Renāte SILINA-PINĶE
(Latvijas Universitāte)

Ievads.

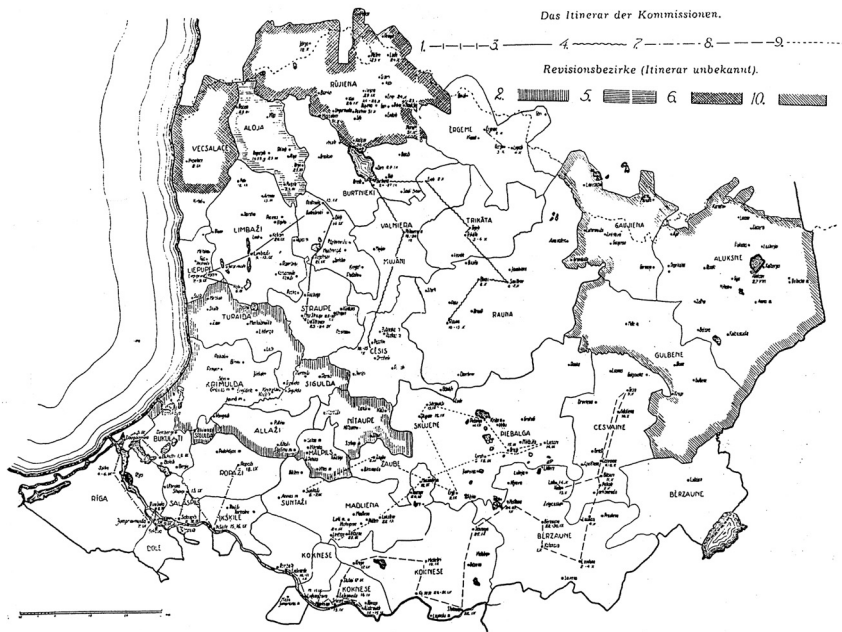
Vēsturiskajos avotos Latvijā ikvienā laika posmā ir minētas daudzas personas, nosaucot tās vārdā vai uzvārdā, atkarībā no konkrētā avota veida, personas sociālā stāvokļa un attiecīgā laikmeta tradīcijām. Senākajā posmā, neesošo ortogrāfijas normu dēļ, nereti viens un tas pats personvārds ir rakstīts dažādi. *Jahn, Jane, Jahne* un vēl 19 līdzīgas formas ir fiksētas 1638. gada arklū revīzijas dokumentos, jaunās zviedru varas pilnvarotajiem rakstvežiem skaitot Vidzemes zemniekus. Mūsdienā latviešu valodā visas šīs formas visticamāk tiktu atveidotas kā *Jānis*. 1638. gada pierakstā tika konfrontēta zemnieku latviskā vārdu izruna ar rakstvežu vācisko rakstību un kultūras pieredzi. Raksts ir šo formu vēsturiski salīdzinošās analīzes mēģinājums, salīdzinot gan vārdu pierakstu citos Latvijas avotos, gan attiecīgā perioda vārdu pierakstu Ziemeļvācijā.

1. Revīzijas materiāls.

Arklū revīzija bija Zviedrijas valdības plānota un vietējās vācu, daļēji jau zviedru muižniecības veikta tautas skaitīšana, kuras mērķis bija nodokļus maksājošo zemnieku apzināšana un nodokļu izlīdzināšana.

Vidzemē tika veikti vairāki arklū revīzijas mēģinājumi. Pirmais, jau 1601. gadā, bija viens no steidzamākajiem jaunās zviedru valdības pasākumiem. Nākamās revīzijas protokoli no 1617./19. gada nav saglabājušies. Pēc Rīgas kapitulācijas 1621. gada 15. septembrī visa Vidzeme oficiāli kļuva par Zviedrijas provinci un jau 1622. gadā karalis Gustavs II Ādolfs atkal pavēlēja veikt arklū revīziju. Visas minētās revīzijas tomēr nebija pilnīgas, jo, iekarojumiem turpinoties, aptvēra tikai atsevišķus reģionus. Bija nepieciešama vienota visas provinces revīzija. Tā notika 1630. gadā. „Die Hakenrevision war aber bald überholt. Nach dem Eintreten friedlicher Zeiten (der Waffenstillstand von Stumsdorf wurde 1635 abgeschlossen) erholte sich

das Land sehr schnell, und das allein machte eine neue Revision notwendig“ (Dunsdorfs 1938: XVII). Šī revīzija notika 1638. gada rudenī. Vidzemes teritorijā to veica 10 komisijas, kuru maršruti attēloti 1. attēlā.

Das Itinerar und die Revisionsbezirke der Revisionskommissionen 1638. (Das Datum bei den Ortsnamen bezeichnet den Tag der Revision.)

1. att. 1638. gada zviedru arklu revīzijas maršruti Vidzemē (Dunsdorfs 1938: XXIV f.)

Šī revīzija bija visveiksmīgākā un visapjomīgākā. Analizējot Vidzemē fiksētos materiālus, tiek iegūts plašs latviešu zemnieku vārdu klāsts. Revīzijas komisijas gan skaitīja tikai māju saimniekus un saimes vīriešus – saimnieka dēlus, kalpus, tādēļ sieviešu vārdi revīzijas materiālos neparādās. Pavisam saskaitīti 11 995 latviešu zemnieki, minot 829 vārdu rakstības variantus. No tiem 1196 minējumus 22 dažādās formās varētu saistīt ar *Jāņa* vārdu. Tātad varam secināt, ka 17. gadsimtā gandrīz desmitajai daļai (9,95%) latviešu zemnieku bija vārds *Jānis*. Plašāku grupu ar 1377 minējumiem 20 formās (11,48%) veido tikai vārdu grupa *Ansis / Hans* (Siliņa-Pinķe 2002: 4, 23f.).

2. Rakstība.

Revīzijas protokols ir rakstīts agrīnajā jaunaugšvācu valodā. Revīzijas aktu sastādītāji lielākoties bija vietējie vācu muižnieki. Ideālā gadījumā komisijas rakstvedis pierakstīja paša zemnieka minētos datus. Tomēr ir bijuši arī gadījumi, kad nozvērināts vecākais atbildējis par visiem muižas zemniekiem vai kad, gan stipri reti, pārakstītas muižu vaku grāmatas. Dunsdorfs (1938–1941), analizējot revīzijas materiālus, nesniedz ziņas par rakstvežu latviešu valodas prasmi. Viņš secina: “Zur Quellenkritik wäre es wichtig festzustellen, ob jemand von den Kommissionsmitgliedern das Lettische beherrschte. Es ist natürlich anzunehmen, dass in jeder Kommission wenigstens ein Mitglied war, das die Befragung der Bauern selbst vornehmen konnte, denn mit einem Dolmetscher hätte die Arbeit zu lange gedauert und die Vereidigung der Revidenten hätte zum Teil ihren Sinn verloren.” (Dunsdorfs 1938: XLVIII). Taču, salīdzinot ar citiem 17. gadsimta un agrākiem avotiem Latvijā, jāsecina, ka šī prasme ir bijusi vāja un ka latviešu valodas īpatnībām nav piegriezta gandrīz nekāda vērība. Mancelis tajā pašā 1638. gadā pieraksta formu *Jahnis* (Zemzare 1961: 61), kur jau bez grūtībām velkam paralēles ar mūsdienu latviešu personvārdu *Jānis*. Forma *Janis* fiksēta arī 16. gadsimta Rīgas Nesēju un Alusnesēju brālību biedru sarakstos (Blese 1929: 160, 164). Tādēļ salīdzināšanas nolūkā ir jāanalizē arī vācu 17. gadsimta personvārdu rakstība. Tai savukārt raksturīga liela nekonsekvence (Schmidt 2000: 301f.), t.i., viens un tas pats vārds varēja parādīties dažādās formās.

Analīzei nozīmīgās agrīnās jaunaugšvācu valodas rakstības īpatnības ir –

- 1) nekonsekvence garo un īso patskaņu (ne)apzīmēšanā:
 - a) garums: patskaņa dubultošana, grafēmas *e* izmantošana iepriekšējā patskaņa garuma apzīmēšanai, grafēmas *h* izmantošana aiz patskaņa,
 - b) īsums: sekojošā līdzskaņa dubultošana;
- 2) nemotivēti burtu, īpaši līdzskaņu, sablīvējumi:
 - a) grafēmu grupa: līdzskanis + *h* (formas *Jhan* un *Jhann*),
 - b) bieža līdzskaņu dubultošana.

Forma *Jahrn* – visticamāk ir grafiska kļūda, rakstot formu *Jahn* vai *Jahnn* un kā tāda tālākajā analīzē netiek iekļauta.

3. Par grupēšanas nepieciešamību un principiem.

Kā raksta Kunce (Kunze: 2000, 35, 173): «Alle europäischen Völker machten sich die (..) Fremdnamen zu eigen, in dem sie sie der eigenen Sprache anpassten.(..) Jahrhundertlang spiegeln sich in der Schreibweise mehr oder weniger geglückte Versuche, die Aussprache abzubilden.» Šie mēģinājumi parādās dažādās pārejas formās no vācu pilnajām un īsformām – *Johan, Johannes, Jan* – līdz pazīstami adaptētām formām – *Jaans, Janits* – ietverot arī rakstvežu nesaprstas vai pārprastas formas, kā arī rakstības kļūdas, piemēram, *Jahrn*. Tādēļ tika veidota vārdu grupa, iekļaujot tajā –

- 1) Zeibikes vēsturiskajā (Seibicke 1996–2000) u.c. vācu personvārdu vārdnīcās minētos vārda rakstības variantus,
- 2) adaptētās formas ar dažādām latviešu valodas izskaņām,
- 3) rakstvežu nekonsekventās rakstības vai iespējamās pārrakstīšanās un neuzmanības kļūdas.

Nodēvējot grupu pēc visizplatītākās formas, grupā *Jahn* tika ietvertas šādas formas, iekavās norādot minējumu skaitu: *Jahn* (713), *Jane* (146), *Jahne* (93), *Jahnn* (69), *Jaan* (68), *Jan* (40), *Jaane* (25), *Jaen* (11), *Januss* (6), *Jaans, Janne* (4), *Jans, Jhan* (3), *Janit, Januß* (2), *Jahns, Jahnß, Jahrn, Janits, Janß, Jänß, Jhann* (1).

Taču nebūtu pareizi vārdu formas analizēt tikai pēc to biežuma, jo revīziju veica 10 komisijas un katrai bija savs rakstvedis. Tātad ir jāveic kombinatoriska analīze, vērā ņemot gan formu biežumu, gan to izplatību komisijās. Uzskatāmi viss analizējamais materiāls ir atspoguļots 1. tabulā.

Lai izskaidrotu 1. tabulā redzamo formu trūkumu 10. komisijas – no Alūksnes un Gulbenes apkārtnes – materiālā, jāanalizē arī komisiju pierakstītās pilnās vāciskās – *Johann* – un latīniskās formas – *Johannes* – izplatība. Tā atspoguļota 2. tabulā.

Tabula uzskatāmi rāda, ka 10. komisijas rakstvedis ir konsekventi pieturējies pie garajām formām, kas ļauj secināt, ka 17. gadsimtā vismaz Latvijas vāciešu apziņā *Jānis* figurēja ne tikai kā patstāvīgs personvārds, bet joprojām arī kā personvārda *Johans* īsforma.

1. tabula

Grupas *Jahn* vārdu formu sadalījums pa komisijām

komisijas vārds	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	kopā
Jaana	-	-	-	-	-	15	-	-	53	-	68
Jaane	-	-	-	-	-	-	-	-	25	-	25
Jaans	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	4
Jaen	-	-	-	1	-	-	-	10	-	-	11
Jahn	48	126	113	369	6	-	28	11	12	-	713
Jahne	-	-	-	30	-	-	-	6	57	-	93
Jahnn	-	-	-	69	-	-	-	-	-	-	69
Jahns	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Jahnß	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Jahrn	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Jan	-	6	-	-	-	30	-	4	-	-	40
Jane	-	-	-	9	-	-	-	79	58	-	146
Janit	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	2
Janits	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Janne	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	4
Jans	-	1	-	-	-	2	-	-	-	-	3
Janß	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Jänß	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Januss	-	-	-	1	-	2	3	-	-	-	6
Januß	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	2
Jhan	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	3
Jhann	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
kopā	48	135	115	484	7	54	32	115	206	-	1196

2. tabula

Grupas *Johan* vārdu formu sadalījums pa komisijām

komisijas vārds	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	kopā
Johan	-	-	2	3	-	1	-	2	8	103	119
Johann	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Johannes	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
kopā	-	-	2	4	-	1	-	2	8	105	122

4. Vārdu formu analīze.

Visbiežāk revīziju materiālos fiksētā forma ir *Jahn* (713 reizi). Zeibike (Seibicke 1998: 505f., 580) min to kā lejasvācu un austrumfrīzu īsformu no vārda *Johann* – tātad vārds izplatīts galvenokārt Ziemeļvācijā. Taču izplatītāka vācu viduslaiku avotos ir forma *Jan*, kas varētu likt domāt par latviešu garā patskaņa *ā* atspoguļojumu revīzijas materiālos. Jāpiezīmē arī, ka grafēma *h* kā patskaņa garuma apzīmējums vācu rakstībā plaši izplatās tikai 16. gadsimta otrajā un 17. gadsimta pirmajā pusē (Schmidt 2000: 303). To apstiprina arī Bleses (1929) analizētie 13.–16. gadsimta latviešu personvārdi, kur forma *Jahn* tikpat kā neparādās.

Analizējot pa komisijām, var secināt, ka *Jahn* bijusi visbiežāk pierakstītā forma astoņās no desmit komisijām. Sestās komisijas rakstvedis konsekventi izvairījies no patskaņa garuma apzīmēšanas ar *h* un desmitajā komisijā šis vārds vispār nav fiksēts.

Turpinot par patskaņa garuma apzīmēšanu revīzijas komisiju materiālos, jāņem vērā arī rakstvežu nekonekventie pieraksti. Minot kādu zemnieku vairākas reizes vai, kā to darījis devītās komisijas rakstvedis, atsevišķi vēlreiz apkopojot katras muižas materiālus tabulas veidā, vārdi nereti ir rakstīti atšķirīgi. Kā līdzvērtīgas rakstveži ir pierakstījuši formas *Jaana*, *Jaane*, *Jahn*, *Jahne*, *Jahnn*, *Jahns*, *Jane*, *Janne*. Tātad patskaņa garuma apzīmēšana ir bijusi fakultatīva un pēc tās nav iespējams izdarīt secinājumus par vārdu izrunu latviešu valodā.

Formu *Jane* (146) samērā konsekventi lietojuši astotās un devītās komisijas rakstveži, kā arī visnekonekventākais, ceturtais komisijas rakstvedis, kurš kopumā ir izmantojis 11 dažādas formas. Zeibike (Seibicke 1998) šādu formu nemin. Tāpat vācu personvārdu vārdnīcās un pētījumos nav minētas arī formas *Jahne* (93) un *Jaane* (25); iespējams šeit parādās latviešu lietvārdu galotne *-e*. Dažādos laika posmos Latvijas avotos ir pierakstīti vairāki vīriešu personvārdi ar galotni *-e*, piemēram, *Ate* (1872), *Inte* (1872), *Prytze* (1452), *Wile* (1582/83) u.c. (Siliņa 1997: 49). Šādas formas atrodamas arī revīzijas materiālos, piemēram, *Anse* (2), *Ante* (2), *Inde* (4), *Otte* (5), *Pepe* (25), *Reine* (20) u.c. (Siliņa-Pinķe 2002: 67ff.). Forma *Jane* ir arī dominējošā Rīgas Nesēju brālības biedru sarakstos 15. un 16. gadsimtā (Blese 1929: 157ff.).

Formu *Jahnn* (69) fiksējusi tikai viena, ceturtnā, rakstībā visnekonsekventākā komisija. Turklāt četras reizes, minot kādu personu atkārtoti, otrajā reizē ir rakstīts *Jahn*. Tādēļ forma *Jahnn* visdrīzāk būtu uztverama kā ortogrāfiska nekonsekvence. Citur šāds pieraksts nav novērots.

Jaen (68) pēc Zeibikes ir nīderlandiešu un frīzu īsforma (Seibicke 1998: 499). Revīzijas materiālos tā uzkrītoši parādās to komisiju pierakstos, kuros vai nu nav vai vāji pārstāvētas formas ar grafēmu *h* kā patskaņa garuma apzīmētāju – sestajā un devītajā. Sestās komisijas rakstvedis saknes patskani ir rakstījis kā *aa* un *a*, bet devītajā komisijā konsekvence nav novērojama. Tas pats būtu sakāms arī par formām *Jaane* (25) un *Jaans* (4), kuras izmantotajos vācu materiālos nav konstatētas.

Forma *Jan* (40) pēc Zeibikes materiāliem ir samērā plaši izplatīta vārda *Johann* īsforma, arī čehu un poļu valodā (Seibicke 1998: 513), ko apstiprina arī 1599. gada Latgales materiāli (Blese 1929: 326ff.). Makenzens to min kā lejasvācu, nīderlandiešu, frīzu un poļu formu (Mackensen 1990: 106).

Formā *Jaen* (11) *-e-* var būt gan pārskaņa (*Umlaut*) (Schmidt 2000: 302), gan garumzīme, īpaši viduslejasvācu, bet arī agrīnajā jaunaugšvācu valodas rakstības tradīcijā (Bach 1952: 25, Schmidt 2000: 303). Šāds pieraksts ir atrodams arī Rīgas Alusnesēju brālības 16. gadsimta biedru sarakstos – gan *Jaen*, gan *Jaens* (Blese 1929: 204, 256, 258). Kurzemes materiālos 1566. gadā parādās arī rakstība *Jens* (Blese 1929: 293), sal. ar komisijā vienreiz fiksēto formu *Jänß*.

Formas *Januss* (6) un *Januß* (2) arī var uzskatīt par vārda *Jahn* pieraksta variācijām. Vācu un latviešu personvārdu vārdnīcas kā cilmes vārdus piedāvā gan *Adriāns* (Seibicke 1998: 525), gan *Januārijs*, gan arī romiešu dievu *Januss* (Siliņš 1990: 175), taču vārdi *Adriāns* un *Januārijs* līdz 17. gadsimtam Latvijas teritorijā nav fiksēti, un saistība ar romiešu mitoloģiju šķiet drīzāk nereāla. Arī Vācijā tie nav bijuši izplatīti. Vairāk ticams šķiet Zeibikes pieņēmums, kurš formu *Janus* min arī kā nīderlandiešu īsformu no *Johannes* (Seibicke 1998: 525).

Forma *Janne* (4) ir revīzijas materiālos uztverama kā formas *Jane* rakstības variants, jo viena un tā pati persona ir fiksēta abās rakstībās. Rakstveža iespējamā ietekmēšanās no somiem, zviedriem vai ziemeļfrīziešiem būtu atsevišķi jāpēta (Seibicke 1998: 520).

Nelielā vārdu daļā parādās arī adaptēšanās iezīmes. Par tādām būtu uzskatāmas –

- 1) latviešu valodas vīriešu dzimtes lietvārdu vienskaitļa nominatīva galotne *-s* formās *Jaans* (4), *Jahns* (1), *Jahnß* (1), *Janits* (1); dažas formas gan sakrīt ar atbilstošajām lejasvācu, austrumfrīzu un dāņu formām kā *Jans*, *Janß*, *Jänß* (Seibicke 1998: 523, 547; Bach 1952: 133);
- 2) latviešu deminutīva piedēklis *-īt-* formās *Janit*, *Janits*;
- 3) iespējams arī galotne *-e* formās *Jane*, *Jahne*, *Jaane*, *Janne*, skat. iepriekš dažādos laikos pierakstītos vīriešu dzimtes personvārdus ar galotni *-e*. Uzskatīt to par adaptēšanās pazīmi vedina arī fakts, ka Zeibikes vēsturiskajā vācu personvārdu vārdnīcā šādas formas neparādās.

5. Secinājumi.

Vārds *Jahn* un tā varianti Vācijā pārsvarā ir fiksēti lejasvācu valodas teritorijā un Vidzemē 17. gadsimtā kļuvuši par otru izplatītāko vīriešu vārdu. Vārdā nav latviešu valodai svešu skaņu, kas arī noteikti ir veicinājis tā izplatību. 1638. gada zviedru arklu revīzijas protokolos parādās 1196 vārdi 22 rakstības formās, kurās vērojamas daudzas agrīnās jaunaugšvācu rakstības iezīmes, īpaši patskaņa garuma apzīmēšanā. Samērā maz ir latviešu valodā adaptētu formu un ir vērojama liela formu daudzveidība, kas drīzāk ļauj izdarīt secinājumus par pašu rakstvežu stilu nekā par formu reālo eksistenci latviešu valodā. Trīs fiksētās adaptācijas pazīmes ir latviešu lietvārdu nominatīva galotnes *-s* un *-e*, un deminutīva piedēklis *-īt-*.

Literatūra

Bach, Adolf. 1952.	<i>Deutsche Namenkunde</i> . Bd. 1. Die deutschen Personennamen. 2. stark erw. Aufl. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
Blese, Ernests. 1929.	<i>Latviešu personvārdu un uzvārdu studijas</i> . I. Vecākie personu vārdi un uzvārdi (XIII-XVI g.s.). Rīga: Ģenerālkomisijā pie A. Gulbja.
Dunsdorfs, Edgars. (ed.). 1938-1941.	<i>Vidzemes 1638. gada arklu revīzija</i> . 4 burtnīcas. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgādiens. (Latvijas vēstures avoti. 4. sēj.)
Kunze, Konrad. 2000.	<i>dtv-Atlas Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet</i> . München: Deutscher Taschenbuch Verlag. (=dtv-Atlas, 3234)

- Mackensen, Lutz. 1990. *Das große Buch der Vornamen. Herkunft. Ableitungen und Koseformen. Verbreitung. Berühmte Namensträger. Gedänk- und Namenstage. Verklungene Vornamen.* 7., völlig neu bearb. Aufl. München: Südwest.
- Schmidt, Wilhelm. (ed.). 2000. *Geschichte der deutschen Sprache. Ein Lehrbuch für das germanistische Studium.* 8., völlig überarb. Aufl. Stuttgart, Leipzig: Hirzel.
- Seibicke, Wilfried. 1996-2000. *Historisches deutsches Vornamenbuch.* 3 Bde. Berlin, New York: de Gruyter.
- Siliņa, Renāte. 1997. *Vornamen deutscher Herkunft in Lettland anhand des Kalenders von 1996.* Bakalaura darbs. Rīga (mašīnrakstā).
- Siliņa-Piņķe, Renāte. 2002. *Vornamen der Letten in Livland nach schwedischer Hakenrevision von 1638.* Maģistra darbs. Rīga (mašīnrakstā).
- Siliņš, Klāvs. 1990. *Latviešu personvārdu vārdnīca.* Rīga: Zinātne.
- Zemzare, Daina. 1961. *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam).* Rīga: Zinātņu Akadēmijas izdevniecība.

Renāte Siliņa-Piņķe
LU Latviešu valodas institūts
Akadēmijas laukums 1
LV 1050 Rīga
silaziile@one.lv

SUMMARY

Jahn, Jane, Jahne: the Writing of Peasants' Given Names During the 1638 Swedish Farm Survey (*die Hakenrevision*) in Vidzeme

Renāte SILIŅA-PIŅĶE

This article contains the comparative historical analyses of the 22 written variants of the name *Jānis* (1196 occurrences, or 9.95% of the total) recorded in 1638 during the Swedish farm survey in Vidzeme, comparing how the name was written in other sources in Latvia and in the corresponding period in Northern Germany. It considers the issue of the Latvian pronunciation of the names compared with the recorded German written form. The article presents the principles of formation of the group *Jahn* (by far the most common form), followed by the analyses of each separate form. There are a relatively small number of Latvian forms in the material, but we can observe a great variety of other forms. From this we can draw conclusions about the style of the writers, rather than about the actual presence of variants in Latvian. The map shows the routes of the 10 survey commissions through Vidzeme. Two tables show the variants of the names *Jahn* and *Johan* as transcribed by each commission.

HRONIKA – CHRONICLE

Profesorei Aldonai Paulauskienei – 70

2005. gada 18. maijā nozīmīgu jubileju atzīmējusi Viļņas universitātes Lietuvišu valodas katedras un Kauņas Tehnoloģijas universitātes Lietuvišu valodas katedras profesore humanitāro zinātņu habilitētā doktore **Aldona Paulauskiene**.

Profesore Aldona Paulauskiene (dzim. Platūķīte) ir izcila baltu valodniece. Viņa dzimusi 1935. gadā Lietuvas Dzūkijas novadā – Alītas rajona Poceloņu ciemā Platūķu ģimenē, 1958. gadā beigusi Viļņas universitāti.

Prof. A. Paulauskienes zinātniskā darbība aptver gramatikas teoriju un vēsturi, baltu valodu morfoloģiju un valodas kultūru, arī dialektoloģiju. Šo nozaru lingvistisko domu un praksi viņa bagātinājusi ar vairāk nekā 10 grāmatām: “Dabartinēs lietuvīšu kalbos veiksmāzodis”, “Gramatikos normas ir dabartinē vartosena” (kopā ar D. Tarvīdaiti), “Žodyno normas ir dabartinē vartosena” (kopā ar D. Tarvīdaiti), “Gramatinēs lietuvīšu kalbos veiksmāzodžio kategorijos”, “Gramatinēs lietuvīšu kalbos vardažodžio kategorijos”, “Lietuvīšu kalbos morfoloģija”, “Lietuvīšu kalbos kultūra”, “Druskininkų tarmės žodynas” (kopā ar V. Vitkausku un G. Naktinieni), “Modern Lithuanian” (kopā ar L. Valeiku), “Teisininkų kalba ir bendrosios normas”. Profesore Aldona Paulauskiene ir arī apmēram 250 zinātnisko rakstu autore lietuvīšu, latviešu, krievu un angļu valodā¹. Par raženo un pašreizējā devumu prof. A. Paulauskiene ir saņēmusi Lietuvas Valsts zinātnes prēmiju (1997) un par nopelniem lietuvīšu valodniecībā – Lietuvas valdības pateicību (2002).

Jau vairāk nekā divus gadu desmitus prof. A. Paulauskiene, kas teicami prot arī latviešu valodu, sadarbojas ar baltu valodniekiem Latvijas Universitātē. Zinātniski kontakti un sirsnīga draudzība vienojuši prof. A. Paulauskienu ar nu jau aizsaulē esošajām latviešu valodniecēm – prof. Martu Rudzīti un doc. Emīliju Soidu. Kontakti un draudzība joprojām turpinās arī ar citiem Baltu valodu katedras kolēģiem. 20. gs. 80. gadu otrajā pusē prof. A. Paulauskiene ir bijusi viesprofesore LU Filoloģijas fakultātē ar speciālu kursu par mūsdienu gramatikas (morfoloģijas) teorētiskajiem pamatiem un radījusi nopietnu interesi klausītājos par nomeni un verbu gramatiskām kategorijām, dažādu gramatisko nozīmju izteikšanas līdzekļiem, gramatisko formu funkcijām valodas sistēmā. Savukārt apmaiņas studenti no Latvijas klausās profesores lekcijas Viļņas universitātē. Viņas grāmatas morfoloģijā un valodas kultūras teorijā ir neatņemama studiju literatūras daļa arī Latvijas Universitātē – gan baltu filoloģijas studentiem, gan docētājiem.

Prof. A. Paulauskienes vadībā LU Baltu valodu katedrā ir izstrādāta un aizstāvēta doktora disertācija latviešu sinhroniskās valodniecības apakšnozarē – A. Kalnačas pētījums “Darbības vārda laika formu funkcionālā sistēma latviešu valodā”. Profesore ir lietpratīgi recenzējusi un gatavojusi atsaukmes arī vairākiem Latvijā sagatavotiem habilitācijas un promocijas darbiem – Dr. habil. philol. I. Freimanei,

¹ Aldona Paulauskienė. Bibliografijos rodyklė. – Vilnius: Vilniaus universitetas, 2000

Dr. philol. Ā. Ozolai, Dr. philol. L. Balodei, Dr. philol. I. Lokmanci. Prof. A. Paulauskiene recenzējusi arī manuskriptus, piemēram, E. Soidas un S. Kļaviņas Latviešu valodas inversās vārdnīcas otrajam izdevumam, un Latvijā publicētus darbus, piem., Dz. Paegles “Latviešu valodas mācībgrāmatu paaudzēs”.

Latvijas Universitātes Baltu valodu katedras rīkotajās konferencēs prof. A. Paulauskiene arvien piedalās ar nozīmīgiem un rosinošiem referātiem morfoloģijā, bet žurnāls “Baltu filoloģija” iepazīstina latviešu lasītāju ar viņas rakstiem. Jāuzsver, ka profesore Latvijā vienmēr referē un publicējas latviešu valodā.

Lietuvā, Viļņas universitātes bibliotēkas Baltajā zālē 2005. gada 20. maijā, skaidrā saules un ievziedu pilnā dienā, tika atzīmēta prof. A. Paulauskienes dzīves jubileja. Ceturtdaļgadsimtu profesorei uzmanības lokā ir bijusi arī latviešu valoda un baltu filoloģija Latvijas Universitātē. Par raženiem baltu valodu izpēti un kopšanai veltītiem gadiem liecināja lielais sveicēju pulks – darba kolēģi, skolas biedri un skolotāji, arī studiju biedri, ģimene, draugi, studenti. Tas nemaz nebūtu bijis iespējams citādi, jo profesore vairāk nekā 40 gadu strādājusi Viļņas universitātes Lietuviešu valodas katedrā, pēdējos septiņus gadus arī Kauņas Tehnoloģijas universitātes Lietuviešu valodas katedrā. Daudzām lietuviešu filologu paaudzēm ir bijusi iespēja dzirdēt prof. A. Paulauskienes saistošās un zinātniski izcilās lekcijas, izstrādāt viņas vadībā diplomdarbus, bakalaura un maģistra darbus, kā arī sagatavot promocijas darbus.

Viļņas universitātes bibliotēkas darbinieki bija arī sagatavojuši prof. A. Paulauskienes dzīves un darba gaitām veltītu izstādi – tā tika atklāta reizē ar profesorei jubilejas svinībām. Prof. Aldona Paulauskiene ilgu gadu ik dienas ir sastopama čakli strādājam pie sava rakstāmgalda Viļņas universitātes bibliotēkā – agrāk Profesoru lasītavā, tagad Baltajā zālē. Kā pati profesore saka – te ir viņas otrās mājas. Radošā darba ideju un ieceru profesorei vienmēr ir bijis daudz, taču tās ir jāpaspēj īstenot un ietvert grāmatās vai citās publikācijās.

Platūku ģimenē gūtais strādīgums, pienākuma apziņa, kārtības mīlestība un sirsnīgums pavadījuši profesori visu mūžu. Aldona Paulauskiene vienmēr arī pratusi apvienot zinātnisko un pedagoģisko darbu ar ikdienas rūpēm par ģimeni – dzīvesbiedru leksikogrāfu Jonu Paulausku un dēlu Mantu, kā arī vedeklu Joni, mazdēliem Petru un Jurgī. Diemžēl profesorei dzīvesbiedrs jau pāris gadu ir aizsaulē. Ar lielu sirsnību un mīlestību profesore arvien ir uzņēmusi ciemiņus savā skaistajā, labi koptajā mājā Viļņā, devusies interesantos un neaizmirstamos braucienos kopā ar viesiem pa dažādiem Lietuvas novadiem.

Kolēģi Latvijā, sveicot profesori Aldonu Paulauskienu, vēl viņai daudzu skaistu ieceru īstenošanos!

Andra Kalnača, Sarma Kļaviņa
Baltu valodu katedra
Latvijas Universitāte
Višvalža iela 4a
LV-1050 Rīga
Latvija
kalnaca@latnet.lv, sarmak@latnet.lv

RECENZIJAS – REVIEWS

Jonas Palionis. XVII a. antrosios pusės Punios parapijos asmenvardžiai ir vietovardžiai. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003. 204 p.

Daugiau kaip prieš metus pasirodė Mokslo ir enciklopedijų leidybos instituto gražiai išleista Jono Palonio studija „XVII a. antrosios pusės Punios parapijos asmenvardžiai ir vietovardžiai“. Be Vitalijos Maciejauskienės¹ trumpos anotacijos, daugiau apie šią knygą, rodos, nėra rašyta.

Recenzuojamąjį darbą galima pavadinti savotiška autoriaus dovana ne tik gimtosios Punios parapijos, bet ir apskritai Pietų Lietuvos žmonėms. Tai labai vertingas, kruopščiai sudarytas kalbamosios vietovės istorinės antroponimijos ir toponimijos registras. Jis buvo parengtas, remiantis 1658–1688 m. jungtųjų ir 1659–1672 m. krikšto registracijos knygomis. Tai bene seniausi šiuo metu žinomi Punios bažnyčios dokumentai.

Naująją studiją (taip ją vadina ir pats tyrinėtojas) sudaro pratarmė ir dvylika skyrių: 1) Šis tas apie Punią ir jos parapiją, 2) Santuokos metrikų knyga (1658–1688), 3) Krikšto metrikų knyga (1659–1672), 4) Asmenvardžių ir vietovardžių rašybos ypatybės, 5) Lietuviškų asmenvardžių ir vietovardžių slavinimas, 6) Bendroji asmenvardžių charakteristika, 7) Krikštavardžiai, 8) Lietuviškosios pavardės, 9) Neliuviškosios pavardės, 10) Asmenvardžių (pavardžių sąrašas), 11) Bendroji vietovardžių charakteristika, 12) Vietovardžių sąrašas. Knygos pabaigoje pateikiama santrauka vokiečių kalba, trumpas literatūros sąrašas bei dar vienas priedas: 1732–1759 m. Punios parapijos santuokos metrikų knygos asmenvardžių sąrašas.

Pirmajame skyriuje (p. 11–17) apžvelgiama Punios – vieno iš svarbesnių ano meto Lietuvos miestų – istorija, ekonominė ir politinė raida, apibrėžiamos XVII a. antrosios pusės Punios parapijos ribos, apibūdinama tuometinė religinė padėtis ir kalbinė situacija. Paaiškėjo, kad kalbamosios parapijos plote gyvenusių žmonių etninė sudėtis buvo labai įvairialypė. Čia buvo kalbama ne tik lietuviškai, bet ir lenkiškai, totoriškai, žydiškai, gal kiek ir rusiškai ar baltarusiškai.

Antrajame ir trečiajame skyriuje (p. 18–26) itin detaliai apibūdinami bažnytiniai šaltiniai: jų išsilaikymo būklė, įrišimas, lapų numeracija, vizitatorių – metrikų tikrintojų įrašai. Čia taip pat išsamiai nagrinėjamos santuokos ir krikšto aktų formulės. Pastebėta, kad vienos jų trumpesnės, kitos ilgesnės, be to, jos skyrėsi ir turinio atžvilgiu. Todėl kiekviename skyrelyje dar pateikiama po pora santuokos ir krikšto aktų pavyzdžių. Tačiau norėtusi atkreipti dėmesį į tai, kad pirmiausia moksliniuose darbuose įprasta nurodyti, kur yra saugomi pasirinkti dokumentai. Tuo tarpu pratarmėje buvo tik užsiminta, kad minėtas knygas 1997 m. autoriui perdavė Punios vidurinės mokyklos mokytojai. Tačiau šios informacijos iš tiesų nepakanka.

Ketvirtajame skyriuje, pavadintame „Asmenvardžių ir vietovardžių rašybos ypatybės“ (p. 26–29), labai išsamiai aptariama, kaip raštininkai perteikdavo asmenvardžių ir vietovardžių lytis, kokią įtaką tam turėjo to meto bažnytinių dokumentų

¹ Žr. Maciejauskienė V. *Gimtoji kalba* 7, 2003, 24–25.

rašybos tradicija. Atsižvelgiant į tai, išskiriamos dabartiniu požiūriu neįprastai vartotos raidės, nurodomi senieji lenkiški rašmenys ir įvairūs ortografinio pobūdžio nevienodumai, kurie dažniausiai atsirasdavo dėl užrašinėtojų kaltės.

Penttajame skyriuje (p. 29–40) lietuviški Punijs parapijos asmenvardžiai ir vietovardžiai analizuojami slavinimo požiūriu. Konstatuota, kad šių tikrinių vardų suslavinimo laipsnis labiausiai priklausė nuo metrikus rašiusiojo asmens, jo tautybės ir kanceliarinės raštvedybos taisyklių. Jų daugiau ar mažiau laikėsi ir tuometiniai metrikų surašinėtojai, todėl knygoje užfiksuoti asmenvardžiai ir vietovardžiai buvo užrašomi labai nevienodai. Kai kurie iš jų perteikti gana tiksliai, kitų tikrinių vardų lyčių (ypač vietovardžių) užrašymas smarkiai įvairavo. Ištyrus tokius užrašymus, buvo išskirti fonologinio ir morfologinio slavinimo dėsniniai atvejai, atkreiptas dėmesys į pavardžių variavimą atvejus. Nesunku pastebėti, kad daugiau dėmesio šioje dalyje, o ir visame darbe skiriama pavardžių analizei, nes „jos sudaro specifinį, kiekvienai tautai daugiau ar mažiau savitą asmenvardžių tipą“ (p. 41). Net keturiuose vienas po kito einančiuose knygos skyriuose („Bendroji asmenvardžių charakteristika“, „Krikštavardžiai“, „Lietuviškosios pavardės“, „N Lietuviškosios pavardės“) pavardės aptariamoms kilmės ir struktūros požiūriu.

Šeštajame knygos skyriuje „Bendroji asmenvardžių charakteristika“ (p. 40–42), visi asmenvardžiai skirstomi į keturias grupes: 1) krikšto vardai, arba krikštavardžiai, 2) tėvavardžiai arba patronimai, 3) pavardės ir 4) pravardės. Pasirodo, iš aptartų bažnytinių knygų buvo išrašyta apie 2070 pavardžių. Dėmesį atkreipia tai, kad iš jų net 800 neturi jokių atitikmenų dabartiniame lietuvių vardyne. Šios kruopščiai surinktos pavardės pagal pasirinktą kriterijų – etninę priklausomybę – skirstomos į dvi svarbiausias grupes: 1) lietuviškosios pavardės ir 2) nelietuviškosios pavardės. *Lietuviškosios pavardėmis* čia laikomos ne tik tos, kurios turi lietuvišką šaknį, bet ir tos, kuriose yra koks nors lietuviškas darybos formantas (galūnė, priesaga ir pan.). *Nelietuviškosios pavardėmis* vadinamos tokios, kurių ir šaknis, ir darybos afiksas yra skolintiniai. Skirstant pavardes į šias grupes, susiduriama su tam tikrais sunkumais, nes kitur vartojami ir kitokie terminai: „nelietuviškos kilmės pavardės“, „genetiškai nelietuviškos pavardės“ (p. 60). Be jokios abejonės, tai yra gana sąlygiška klasifikacija, kurios tokio pobūdžio darbai, galima sakyti, ir pakako. Tiesa, išsamios „onomastinės etimologijos“ analizės čia nėra, nes tai, pasak tyrėjo, „būtų gerokai išplėtę šią studiją ir jos pasirodymą nukėlę vėlesniam laikui“ (p. 7). Be to, antrosios grupės pavadinimas „tėvavardžiai arba patronimai“ yra ne visai tikslus. Mat lietuvių antroponimikoje nuo seno įprasta manyti, kad *tėvavardis* – tai tik patroniminės priesagos vedinys iš tėvo vardo, o *patronimu* laikomas vedinys iš bet kurio tėvo asmenvardžio (vardo, pravardės, pavardės, slapyvardžio). Taigi šie terminai negali būti vartojami sinonimiškai.

Septintajame skyriuje (p. 42–45) kalbama apie tai, kaip buvo užrašomi vyrų ir moterų krikščioniškieji vardai, atskirai pateikiama jų statistinė analizė. Kaip rodo statistiniai duomenys, iš vyrų vardų dažniausiai buvo vartojamas *Jonas*, o iš moterų vardų – *Kristinà*. Pastebėta, kad parapijos kilmingieji kai kada turėjo ir du krikščioniškus vardus.

Aštuntajame skyriuje (p. 46–59) bene plačiausiai nagrinėjamos lietuviškosios pavardės. Jos dar smulkiau skirstomos į dvikamienes ir vienakamienes, šalia retesnių

nurodant ir etimoną. Kadangi tirtuose bažnytiniuose šaltiniuose daugiausia buvo priesaginių pavardžių, tai apie jas buvo kalbėta atskirai, išskiriant šias svarbiausias grupes: 1) tėvavardinės pavardės ir 2) netėvavardinės pavardės. Pirmąją grupę, autoriaus nuomone, sudaro pavardės, turinčios lietuviškas patronimines priesagas *-aitis, -ėnas, -ynas, -onis, -ūnas*. Tam tikrų abejonių kelia antrajai grupei priskiriamos pavardės, turinčios deminutyvines priesagas, ir kai kurių teiginių formulavimas. Manoma, kad „netėvavardinės (nepatroniminės)“ pavardės turi „tėvystės santykio nereiškančias priesagas“ (p. 52). Nors čia pat minimos „šios rūšies“ pavardės su deminutyvinėmis priesagomis, „nes tai yra tarsi pereiginis tipas nuo tėvavardinių prie netėvavardinių: kartais tėvystės santykis reiškiamas ir deminutyvinėmis priesagomis“ (ten pat). Jei- gu, pasak tyrinėtojo, deminutyvinės priesagos gali turėti ir patroniminę reikšmę, tai kodėl pavardės su šiomis priesagomis priskiriamos netėvavardinių pavardžių grupei? Galbūt tokios struktūros pavardės reikėjo skirti atskira grupei?

Kaip jau minėta, ne visai skiriamos sąvokų *tėvavardis* ir *patronimas* turinys. Tas pats pasakytina ir apie terminų *tėvavardinės pavardės* ir *netėvavardinės pavardės* vartojimą.

Devintajame skyriuje, pavadintame „Nelietuviškosios pavardės“ (p. 60–64), aptariamas nelietuviškos kilmės pavardžių sluoksnius. Pagal jau anksčiau minėtą kriterijų – pavardžių turėtojų tautybę – pavardės skirstomos į tris grupes: slaviškąsias, totoriškąsias ir žydiškąsias. Štai, pavyzdžiui, slaviškomis pavardėmis laikomos tokios pavardės: *Antonowna, Kozłowna* ir pan. Toliau teigiama, kad šios pavardės „sprendžiant iš jų struktūros, gali būti priskiriamos slavų tautų žmonėms“ (p. 60). Tačiau, turint omenyje Punios parapijos asmenvardžių slavinimo mastą, netikslu manyti kalbamašias pavardes esant būtent slaviškų tautybių asmenų. Tai galėtų būti ir lietuvių turėtos, bet suslavintos pavardės. Taip pat ne visai preciziška skirti žydiškųjų pavardžių grupę. Kai kurios iš šiame skyriuje paminėtų pavardžių (jų nedaug) galėtų būti ir vokiškos kilmės. Kaip teisingai pažymi pats autorius, „dar ir XVII a. antroje pusėje, iš kurios išlikusios nagrinėjamos santuokos ir krikšto metrikų knygos, šios parapijos plotas buvo gana didelis: jis apėmė daug vėliau sudarytoms Butrimonių, Birštono, Jiezno, Nemajūnų, Rumbonių ir kt. parapijoms priskirtų sodžių, dvarų ir palivarkų“ (p. 12). Būtent šis faktas neleidžia nepastebėti jau XVI a. Birštone, Butrimonyse, Punioje ir XVII a. Jiezne sutinkamų vokiečių². Pasak naujausios lietuvių istoriografijos, Balbieriškyje, įsikūrusiame visai greta Punios, jau XVI a. gyventa vokiečių amatininkų³. Be jokios abejonės, šių svetimtaučių palikuonių pavardės galėjo būti užrašytos ir XVII a. antrosios pusės Punios bažnytiniuose šaltiniuose. Juolab, kad žydų bendruomenė nuo seno buvo labai konservatyvi, todėl darbe nurodomų šios bendruomenės narių atsivertimo į katalikybę atvejų negalėjo būti daug.

Dešimtąjį skyrių (p. 64–153) sudaro gana ilgas asmenvardžių (pavardžių) sąrašas, į kurį įtrauktos visos iššifruotos pavardės. Atsisakyta tik prastai įskaitomų, abejonių keliančių asmenvardžių. Pavardės surašytos didžiosiomis raidėmis abėcėlės

² Apie tai plačiau žr. Miškinis A. *Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai. Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės 2(1)*, 2002, Vilnius: Savastis, 40, 330, 370.

³ Dar žr. Miškinis A. *Užnemunės miestai ir miesteliai. Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės 1*, 1999, Vilnius: Savastis, 353.

tvarka, nurodyti visi jų variantai, šaltinio santrumpa, fiksavimo metai. Atstatyta vienskaitos vardininko forma tais atvejais, kai šaltinyje pavardė užrašyta kitu linksniu. Jeigu metrikų aktuose nėra vyro pavardės, ji rekonstruojama iš paliudytos moteriškosios giminės formos, atstatytąją lytį pažymint žvaigždute. Po antraštinės formos ar kelių formų laužtiniuose skliaustuose po lygybės ženklą nurodoma dabartinė forma pagal „Lietuvių pavardžių žodyną“. Tais atvejais, kai rekonstruoti lytis kelia abejonių, pateikiami keli galimi variantai su klaustuku.

Vienuoliktajame studijos skyriuje, pavadintame „Bendroji vietovardžių charakteristika“ (p. 154–156), nagrinėjami 298 vietovardžiai (į šį skaičių įeina ir vietovardžiai, nepriklausę ano meto Punios parapijai). Didžiąją dalį šių vietovardžių sudaro asmenvardinės kilmės oikonimai. Dėmesį atkreipia tai, kad net apie 60 pateiktų vietų vardų jau yra išnykę, kiti – fonetiškai ar darybiškai pakitę.

Dvyliktas skyrius – tai vietovardžių registras, sudarytas tuo pačiu principu, kaip ir minėtas asmenvardžių (pavardžių) sąrašas (p. 156–175). Vietovardžių lizde, panašiai kaip ir asmenvardžių sąrašė, nurodyti metrikų aktai, tik dėl trumpumo pažymėti ne visi lapai, kuriuose užfiksuoti vietovardžiai, be to, nenurodyti metai, kuriais surašytas metrikų aktas. Manytina, kad vietovardžius, nepriklausiusius tuometinei Punios parapijai, tikslingiau buvo pateikti atskiru sąrašu. Šie tolimų vietų vardai (tokie kaip *Augustāvas*, *Breslaujā*, *Lydā* ir kt.) jau yra už apsibrėžtos temos ribų.

Toliau studijoje eina santrauka vokiečių kalba ir literatūros sąrašas (p. 176–185). Peržiūrėjus šį neilgą sąrašą, galima pasigesti pačių naujausių lietuvių istorinės antroponimikos darbų (ypač regioninių), kurių žinojimas būtų bent kiek praveręs rašant tokio pobūdžio darbą.

Pačioje knygos pabaigoje pateikiamas paskutinis priedas (p. 186–203). Tai 1732–1759 m. Punios parapijos santuokos metrikų knygos asmenvardžių abėcėlinis sąrašas. Jame taip pat surašytos originalios, šaltinyje užfiksuotos antroponimų lytys, paprastumo sumetimais pakeičiant kelis senuosius lenkiškus rašmenis. Galima tik apgailėstauti, kad analogišku principu nebuvo sudarytas ir vietovardžių, išrinktų iš šio vėlesnio bažnytinio šaltinio, registras. Tokie duomenys būtų labai naudingi istorinių vietovardžių tyrinėtojams, nes leistų pasekti tos pačios parapijos vietovardžių paplitimą, kaitą, jų lyčių raidą, praėjus daugiau nei septyniasdešimčiai metų. Vietovardžių istorijai šis kelių dešimtmečių laikotarpis neabejotinai yra labai svarbus.

Neseniai pasirodžiusi lietuvių istorinės onomastikos studija yra labai reikšmingas Punios ir jos apylinkių tikrinių vardų tyrimas. Jau pastebėta, kad atskirų vietovių antroponimija ir toponimija turi savitų bruožų, todėl šių duomenų publikavimas yra labai aktualus. Naujasis autoriaus darbas neliks nepastebėtas ne tik įvairių sričių specialistų (onomastų, istorikų, archeologų ir pan.), bet ir platesniosios visuomenės, o ypač Pietų Lietuvos regiono žmonių.

Alma Ragauskaitė
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio 5
LT-10308 Vilnius
Lietuva

Vytautas Mažiulis. Prūsų kalbos istorinė gramatika. Vilnius:
Vilniaus universiteto leidykla, 2004, 94 p.

In the foreword (p. 12) Mažiulis (in the following M) writes that because of the poverty of attestation Old Prussian investigations are in many cases more problematic than those of the related Lithuanian and Latvian. In M's view the same must be said about this book in which an attempt is made to analyze synchronic and diachronic phonetic (and orthographic), word-formation and inflectional problems on the basis of the four volume *Prūsų kalbos etimologijos žodynas* (Vilnius 1988-1997). In this volume problems of the syntax, which is rather German, are not considered.

Chapter 1, devoted to phonetics (pp. 13-24), begins with a brief discussion of the Old Prussian stress and intonation, primarily, but not exclusively relying on evidence from the Enchiridion. M. notes (p. 15) correctly (in my opinion) that as a result of the loss of the phonemic contrast between *e/a* OP **ě* frequently passes to *ǎ* as in (EV 596) *addle* 'fir-tree' beside Lith. *ėglė*. I presented a similar idea in 1959, suggesting that in stressed position the phoneme /a/ was chosen.

M. presents (p. 19) a late Baltic vocalic system, which he characterizes as a vowel rectangle rather than a triangle:

*i	*u	*ī	*ū
		*∅	*ō
*e	*a (= *ǔ)	*ē	*ā (= *ǝ)

Under the influence of the outstanding Lithuanian phonetician, A. Girdenis (1977:303) M. now writes **ā* where formerly he wrote **ǝ* and **a* where formerly he wrote **ǔ*, but it still seems likely to me that **ō* would correlate with **ē* rather than **∅*. If the system is a rectangle there are still more long back vowels than long front vowels and this seems to be a typological anomaly.

This would differ from a Baltic vocalic system which I proposed (1972: 161) as a triangle:

*ī	*ū
*ē	*ō
*ā	

It seems to me that by adding zeros wherever one wishes and moving arbitrary symbols for vowels around on a piece of paper one can create a system of any shape one wants. If I had pushed a zero below the high front unrounded vowel **ī* and then lowered the **ē* I could have had a rectangular system also. I am not so certain that the system which I had proposed above is correct and I would rather now follow

the chain shifts as Levin (1975: 147-157) has proposed them. Levin also proposes a rectangle for the Proto-West Baltic system, but then without an *ō:

*ī	*ū
*ǣ	*ā

The problem of orthographic *o* in Old Prussian has also been discussed by Burwell (1970: 13-19), but I don't think that it has an easy answer. Perhaps one should keep in mind Marchand's (1970: 114) statement that the German side of the Elbing Vocabulary confuses Middle High German *i* and *e* on the one hand, and *a* and *o* on the other hand, whatever their origin may have been, cf., e.g., (EV 3) *hemel* (Himmel) 'sky,' (EV 12) *jor* (Jahr) 'year,' (EV 23) *sonnobent* (Sonnabend) 'Saturday.' Why would one expect a scribe to keep these letters straight in Old Prussian if he doesn't in his native Middle High German? Marchand writes further (1970: 114): 'It would seem impossible to use this document in the question of Proto-Baltic *ā* and *ō*.'

M. writes (p. 20): 'Po *i* jotas nepažymėtas, pvz.: *biātwei* "bijoti" (III), *kalabijan* "kalavijas" (E) *crixtia* "krikštiju" (III)...' It seems to me that M. is correct but that maybe in *kalabijan* the jod is noted. M. writes (p. 21) that in some dialects **dl* and **tl* were retained, but that in other dialects they passed to **gl* and **kl* respectively. He compares, e.g., (EV 596) *addle* 'fir-tree' (**dl* retained) vs. (EV 547) *piuclan* 'sickle' < **pjūtlan*. Kiparsky (1970: 260-261) suggests that such graphic representation may be originally allophonic variations as are the sequences [kl] and [tl] in some varieties of English. It seems possible to me that the German scribe just heard the lateral release in different ways at different times.

Chapter 2 (pp. 22-35) takes up some problems of word formation and takes up in succession problems of composition, reduplicative words and then suffixes. An example of the common *a*-stem compound is (EV 260) *dag-a-gaydis* 'summer wheat' (p. 22). Old Prussian has such reduplicative words as (EV 668) *bebrus* 'beaver,' (EV 687) *dadan* 'milk,' etc. (p. 23). We encounter here also the familiar stem classes, e.g., *a*-stem *Deiws*, (EV 1) *Deywis* 'God,' *ā*-stem (acc. sg.) *deinan* 'day,' *u*-stem (EV 64) *apus* 'spring,' *ē*-stem (EV 600) *berse* 'birch' (p. 25), etc. Then follow prefixes in *-v-*, e.g., (EV 779) *gabawo* 'toad,' in *-n-*, e.g., *pilnan* 'full,' *-m-*, e.g., *sepmas* 'seventh,' in *-l-*, e.g., (EV 709) **arelis* 'eagle,' in *-k-*, e.g., (EV 742) *genix* 'wood-pecker,' in *-g-*, e.g., (EV 411) *karyago* 'military campaign,' in *-t-*, e.g., *kettwirts* 'fourth' (pp. 26-35).

A careful analysis of the OP noun declension is the subject of chapter 3 (pp. 36-53). Among the many theories of the origin of the genitive singular of the etymological Indo-European **o*-stem (= Baltic **a*-stem) noun, e.g., *Deiw-as* '(of) God,' M. mentions also the theory of Girdenis and Rosinas (1977: 3) according to which the Old Prussian gen. sg. ending *-ās*, derives from a shortening of etymological **-ā* plus the addition of *-s* from other stems. M. writes (p. 38): "buvusī *a*-kamenė (gen. sg.) pr. **-ā* [= lie. (*vil̥k*)-*o* ir kt.] nekiričiuota davusi pr. *-ā*, o šią prūsų kat-mų vertėjai, veikiami morfo vok. *-(e)s* (gen. sg.), perdirbo į pr. (kat.) **-as*; taip atsiradusi ir, pvz. labai dažnai (net apie 50 kartų!) kat-muose vartojama lytis (gen. sg.) *Deiwas*

‘Dievo’, verstà bütent iš vok. *Gottes* ‘t.p.’” On rereading Girdenis and Rosinas’ article I would understand their ‘other stems’ to mean other stems in Old Prussian, not other stems in German as M.’s statement would seem to imply. I do not find the word *Gottes* mentioned a single time in the article quoted.

In a somewhat similar vein Vaillant (1958: 30) wrote: “la désinence *-as* du vieux prussien représente la superposition à **-ā* de la final *-s* du génitif dans les autres types de flexion, fém. *-as, -is*, (lit. *-os, -ès*), etc., sans doute par l’intermédiaire des masculins *-is*, gen. *-is*, qui confondaient les deux types en *-yo-* (gén. lit. *-io*) et en *-i-* (gén. lit. *-ies*).”

M. notes the OP examples (EV 484) *silkasdrūb* ‘silken shroud’ and the place name *Wilkaskaymen* literally ‘wolf’s village.’ It is unclear to me how these would contradict the hypothesis of Girdenis and Rosinas. The examples merely show that the formation of the gen. sg. ending *-as* precedes the writing of the catechisms. M. writes further that the examples cited by Girdenis and Rosinas *Butta Tawas* ‘father of the house’ and *Butta Rikians* ‘masters of the house’ which purport to show the old genitive singular could also be understood as compounds which were written separately. This is, of course, correct, but it does not prove that the theory of Girdenis and Rosinas is wrong. The rules of Baltic word formation do not require a genitive element in a compound, so we might, indeed, have a compound here with the old stem vowel, such as M. himself has shown in the example (EV 260) *dag-a-gaydis* ‘summer wheat’ (p. 22).

It is, of course, true that the **o*-stem nominative and genitive singular were originally the same, cf., e.g., Hitt. nom.-gen. sg. *an-tu-uh-ša-aš* ‘man,’ Gothic nom.-gen. sg. *hairdeis* ‘shepherd,’ *harjis* ‘army.’ This is a carry-over from the original ergative state when the agent was expressed by the ending *-s*. At a later epoch when Indo-European became a nominative-accusative language a need to differentiate between the nominative and genitive arose and different languages chose different morphemes to express the **o* stem genitive singular. On the basis of the other Baltic languages, it seems to me, however, that the Old Prussian situation is secondary, even though it would seem to have parallels in Hittite and Gothic.

M. repeats his (1970: 106-127) explanation that the Baltic **a*-stem dat. sg. ending derives from **-ō* rather than from **-ōi* as is commonly believed (p. 39). (The same notion had already been advanced by Senn [1954, 178].) M. does not, however, mention Zinkevičius’ (1995: 61-63) objection that the Lithuanian dialect distribution of the dat. sg. endings *-u* and *-ui* seems to show that the ending *-ui* is more ancient. I would still, however, agree with M. and Senn rather than with Zinkevičius and attribute the appearance of *-ui* to parallel development under the same morphological conditions. Certainly one would not want to establish a Proto Baltic **esmu* or **esmō* on the basis of a comparison of Latv. 1 sg. pres. *esmu* with Old Prussian *asmu* and Lith. dial. *esmù* (Zinkevičius 1966: 345).

Chapter 4 (pp. 54-56) discusses the adjective, which, of course, has a declension similar to that of the noun. Differently from the noun the adjective has a definite form, e.g., nom. sg. fem. *pirmoi* ‘the first’ which M. traces back to

**pirmūi* < **pirmūī* < **pirmāji*. I personally would accept the last starred form **pirmāji*, but would delete the asterisk and assume that Abel Will merely wrote /pirmāji/ as *pirmoi*.

Chapter 5 (pp. 57-58) is a brief discussion of the numerals and chapter 6 (pp. 59-71) takes up the pronouns. M. writes that the notion that Old Prussian *stas* 'this, that' derives from a contamination of the earlier demonstratives **sā* and **tā* is probably wrong (p. 59). Rather it is to be derived from a form **sitas* comparable to Lith. *šitas* 'this.' I believe that M.'s view here is to be preferred. I agree also with M. (p. 68) that the acc. personal pronouns *mien* 'me,' *tien* 'you (sg.)' and *sien* 'oneself' are neither to be read **mīn*, **tīn*, **sīn*, as Endzelīns (1943: 87f.) suggests nor as **mīen*, **tīen*, **sīen* as Stang (1966: 248) suggests. In my view Endzelīns' suggestion would violate the constraint against the Balto-Slavic retention of long-mixed diphthongs (Kuryłowicz 1952: 197-198) and, as M. rightly remarks, Stang's reading would be contradicted by the fact that the consonant **i* would have already disappeared in post-consonantal position before a front vowel. The correct reading is *mēn*, *tēn* and *sēn* as I have given as possibilities in (1974: 137, 140).

The seventh and final chapter (pp. 72-93) deals with the conjugation. The chapter begins with a discussion of the 1st sg. ending encountered in *as-mai* 'I am.' M. calls attention to the fact that the same ending is also used for the 1st plural and suggests a contamination of the 1st pl. ending *-*mā* with the 1st sg. ending *-*mi* to produce *-mai* (p.72). The origin of the form is a mystery, so M.'s view seems as good as any other. An additional mystery is the fact that, as M. notes, the 3rd person verbal form is sometimes correlated with a 1st or 2nd person subject, e.g., *es drowe* 'I believe,' *tou tur* 'you have (to).'

Next there is a discussion of the Old Prussian verbal stems according to the generally accepted classification into the athematic and various vocalic stems (pp. 74-81). There is also a brief discussion of the future and preterit tenses and the imperative and permissive moods (pp. 81-85). The author accepts (p. 83) the usual view of Indo-Europeanists that **bhū-* + *jē* > **bh(ū)jē* > Balto-Slavic **bē* and **bhū-* + *ī* > **bh(ū)ī* > Balto-Slavic **bī*. Differently from this I analyze all the forms in terms of my theory of monophthongizations, viz., **bhe-w-* > **bhū-*, **bho-y-* > **bhē-*, **bhe-y-* > **bhī-* with different ablaut grades and different root extensions, see Schmalstieg (1980: 131-133). Chapter 7 closes (pp. 91-93) with a discussion of the adverbs, prefixes and prepositions.

I noticed only one misprint, viz. *Haushern* '(for the) masters of the house' (p. 38) for the correct *Hausherrn* (see Mažiulis 1966:206). Perhaps this misprint was copied from Girdenis and Rosinas (1977: 3) where it also occurs, and perhaps even as a result of my own oversight, since at that time I was one of the editors of the journal *General Linguistics*.

In conclusion, although I might object to a few details here and there, I would say that this is a handy and useful guide to the basic elements of Old Prussian and its author is to be thanked for providing this for future generations of Balticists.

References

- Burwell, Michael L. 1970 – “The vocalic phonemes of the Old Prussian Elbing Vocabulary”. Pp. 11-21 in Magner, Thomas F. and William R. Schmalstieg, eds.
– Senprūšu valoda. Riga: Universitātes apgāds.
- Endzefēns, Jānis. 1943 – Review of *Balto-Slavjanskij sbornik*, Moscow, 1972. *Baltistica* 13.1.300-306.
- Girdenis, A. 1977 – “Some remarks on the vocalism and morphology of Old Prussian” *General Linguistics* 17.1.1-7.
- Girdenis, A. and Rosinas, A. 1977 – “Altpreuussische Miszellen” Pp. 258-262. in *Donum Balticum*. Ed. V. Rūķe-Draviņa. Stockholm: Almqvist and Wiksell.
- Kiparsky, Valentin. 1970 – *L’accentuation des langues indo-européennes*. Kraków: Polska Akademia umiejętności.
- Kuryłowicz, J. 1952 – “Dynamic Linguistics and Baltic Historical Phonology” *General Linguistics* 15.3. 144–158
- Levin, Jules. 1975 – 1970 *Baltic linguistics*. University Park and London, The Pennsylvania State University Press.
- Magner, Thomas F. and Schmalstieg, William R. eds. 1970 – “Some remarks on the German side of the Elbing Vocabulary” Pp. 109-117 in Magner, Thomas F. and William R. Schmalstieg, eds.
– *Prūsų kalbos paminklai*. Vilnius: Mintis.
– *Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai*. Vilnius: Mintis.
– *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. 1. A- H. Vilnius: Mokslo.
– *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. 2. I- K. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
– *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. 3. L- P. Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
– *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. 4. R- Z. Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Schmalstieg, William R. 1959 – “The alternation *e/a* in Old Prussian: A phonemic interpretation” *Istituto universitario orientale, Annali I*, 2.191-195.
- Schmalstieg, William R. 1974 – *An Old Prussian grammar: The phonology and morphology of the three catechisms*. University Park and London: The Pennsylvania State University Press.
- Schmalstieg, William R. 1980 – *Indo-European linguistics: A new synthesis*. University Park and London: The Pennsylvania State University Press.
- Senn A. 1954 – “Die Beziehungen des Baltischen zum Slavischen und Germanischen” *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 71.162-188.
- Stang, Christian. 1966 – *Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen*. Oslo, etc.: Universitetsforlaget.
– *Grammaire comparée des langues slaves*. Tome II, Première partie. Lyons: IAC.
– *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius, Z. 1966 – ‘Lietuvių kalbos atlaso III tomui pasirodžius’. *Res Balticae, Miscellanea Italiana di Studi Baltistici* 1.61-66.

William R. Schmalstieg
 Pennsylvania State University
 814 Cornwall Rd
 State College, PA 16 803
 USA
 emily@leanonemily.com

